ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№1
1999

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ
Елми-методик журнал

Тә'сисчи:
Азәрбајчан Республикасы
Тәһсил Назирлији

№ 1 (179) 1999
1954-чү илдән чыхыр

Баш редактор:
Б. Н. ЈУНУСОВ.

Редаксија һеј'əти:
А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҺМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЈЫЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
И. ҺАЧЫЈЕВ
Н. Г. ЧӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
. М. СЕЈИДОВ.

Мәс'ул катиб:
Ш. Е. ШАБАНОВ.
Шө'бә редакторлары:
А. К. МӘММӘДОВ
О. А. АББАСОВ

ҺӨРМӘТЛИ ОХУЧУЛАР!
«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ» ЖУРНАЛЫ ҺӘР ЗАМАН СИЗИН ҺӘМСӨҺБӘТИНИЗ, МӘСЛӘҺӘТЧИНИЗ ОЛА БИЛӘР.
ОНА АБУНӘ ЈАЗЫЛМАҒА ТӘЛӘСИН!

Журналын илдә 4 нөмрәси чыхыр. Һәр нөмрәнин абунә гијмәти 5 мин манатадыр.

Индексимиз беләдир: 1012.

АРХИВ
М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Рес... Дөвләт Китабханасы

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ДӨВЛӘТ БАЈРАҒЫ

Әскәр ГУЛИЈЕВ,

Тәһсил Назирлији дәрслик, мәтбуат вә нәшријјат шө'бәсинин мүдири, филолокија елмләри намизәди.

> **«Ким Азәрбајчаны севирсә, ким Азәрбајчанын мүстәгил дөвләт олмағыны истәјирсә, ким Азәрбајчанын ишғал едилмиш торпагларынын азад олунмасыны истәјирсә, ким Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнү истәјирсә, о, бу бајраг алтында... бу амал әтрафында бирләшмәлидир».**
>
> **Һејдәр ӘЛИЈЕВ,**
> **Азәрбајчан Республикасынын Президенти.**

ДӨВЛӘТ БАЈРАҒЫНДАКЫ СИМВОЛЛАРЫН МӘ'НА ВӘ ФУНКСИЈАСЫ

Азәрбајчан Республикасы Конститусијасынын 23-чү маддәсинин 2-чи бәндиндә дејилир: «Азәрбајчан Республикасынын дөвләт бајрағы бәрабәр енли үч үфүги золагдан ибарәтдир. Јухары золаг мави, орта золаг гырмызы, ашағы золаг јашыл рәнкдәдир вә гырмызы золағын ортасында бајрағын һәр ики үзүндә ағ рәнкли ајпара илә сәккизкушәли улдуз тәсвир едилмишдир. Бајрағын енинин узунлуғуна нисбәти 1:2-дир».

Көрүндүјү кими, Конститусијаја көрә, дөвләт бајрағымыздакы әсас символлар — бәрабәр өлчүлү мави, гырмызы, јашыл рәнкли золаглардан, гырмызы золағын һәр ики үзүндә ағ рәнкли ајпара вә сәккизкушәли улдуз тәсвириндән ибарәтдир. Һәр бир символун өзүнәмәхсус тарихи-сијаси, мәдәни амилләрлә бағлы олан мә'на вә функсијасы вардыр. Јери кәлмишкән дејәк ки, бајраг, онун мәншәји, тарихи тәкамүлү вә мүасир вәзијјәти, бајрагда әкс олунан милли символларын мә'на вә функсијасы, бајрағын галдырылма вә ендирилмә механизми вә с. бу кими сосиал-сијаси, милли-мә'нәви, мәдәни-тарихи вә идеоложи мәсәләләрин шәрһи илә вексилолокија елми мәшғул олур. Һәмин елмин сон наилијјәтләринә көрә, Киннесин «Рекордлар» китабына дүшмүш ән гәдим бајраг б. е. әввәл үчүнчү миниллијә аид олуб, 1972-чи илдә Иранда тапылмышдыр. Һәмин бајраг үзәриндә мүхтәлиф һејван рәсмләри әкс олунмушдур ки, бу рәсмләр гәдим инсанларын мифик көрүшләрини әкс етдирән символлардан ибарәтдир.

(Әввәли өтән сајымызда)

Үмумијјәтлә, һәр бир бајраг инди олдуғу кими, тарихән дә мүәјјән бир милләтин (халгын) вә ону тәмсил едән дөвләтин гүдрәтини тәчәссүм етдирән атрибут сајылмышдыр. Истәр тарихән, истәрсә дә мүасир мәрһәләдә мөвчуд олан дөвләт бајраглары рәнк палитрасы бахымындан зәнкинлији илә сечилир. Мүасир вексилолокија елминин сон мә'луматларына көрә, һазырда дүнјада мөвчуд олан дөвләт бајраглары ичәрисиндә гырмызы рәнкли бајраглар биринчи јердә олуб, үмумән мөвчуд бајрагларын үчдә икисини тәшкил едир. Онун ардынча ағ, мави, сары, гара вә јашыл рәнкли бајраглар кәлир. Бајраглар рәнкләрин сајына көрә дә мүхтәлиф нөвләрә ајрылыр ки, онлар ичәрисиндә үчрәнкли бајраглар бизим үчүн даһа чох мараг доғурур: Белә бајраглара **ТРИКОЛОР** («үчрәнкли бајраг» мә'насында терминдир) дејилир. Дүнјада илк триколор XVI әсрдә Һолландијада јарадылмышдыр ки, һәмин бајраг гырмызы, ағ вә мави рәнкли үч үфүги золагдан ибарәтдир. Мүасир дөврдә бир чох дөвләтләрдә мөвчуд олан триколорлар Һолланд бајрағындан төрәмишдир. Мәсәлән, Русија Федерасијасынын дөвләт бајрағы — триколору һәлә 1690-чы илдә I Пјотр тәрәфиндән Һолланд бајрағындакы рәнкләрин јердәјишмәси јолу илә (ағ, мави вә гырмызы рәнкли үфүги золагларын сыраланмасы илә) јарадылмыш, 1917-чи илин нојабрында арадан галдырылса да, 1991-чи ил декабрын 26-да јенидән бәрпа едилмишдир.

Ејни мәншәли франсыз триколору 1789-чу илдә Бастилијанын алынмасындан сонра гәбул едилмишдир. Һәмин триколор башгаларындан фәргли олараг шагули истигамәтдә олан мави, ағ вә гырмызы рәнкли золаглардан ибарәтдир вә һазырда Франса Республикасынын бајрағындакы үч рәнк «азадлыг, бәрабәрлик вә гардашлыг» принсипләринин символу кими гәбул едилмишдир. Италија вә Ирландија бајраглары да триколордур. Лакин һәмин бајраглар јени мәншәли олсалар да, һәр бириндә ејни рәнк чох һалларда мүхтәлиф мә'налар билдирир. Мәсәлән, 1848-чи илдә јаранмыш Ирландија триколорундакы јашыл рәнк католикләрин, нарынчы рәнк протестантларын рәмзи, ағ рәнк исә һәмин дини тәригәтләр арасында сүлһ вә барышын символу кими чыхыш едир... (Бу һагда бах: Джоан Фоли. Енсиклопедија знаков и символов. Москва, 1997, с. 230—232).

Бу фактлары она көрә јада салырыг ки, ваһид мәншәли вә әсасән, ејни рәнкләрин мүхтәлиф ардычыллыг вә истигамәтдә сыраланмасы ајры-ајры халгларда өзүнәмәхсус символик, рәмзи мә'на вә функсија дашыјыр. Буна тәбии бахмаг лазымдыр. Чүнки һәр бир халгын спесифик милли символикасы, милли адәт-ән'әнәләри, мифик көрүшләри онун дөвләт рәмзләриндә бу вә ја башга шәкилдә әкс олунур.

Азәрбајчан Республикасынын дөвләт бајрағы тиположи бахымдан бајрагларын триколор нөвүнә дахилдир. Лакин үчрәнкли милли бајрағымыз һазырда дүнјада мөвчуд олан триколорлар ичәрисиндә рәнкләрин дүзүмү илә јанашы, дикәр символларын (ағ рәнкли ајпара вә сәккизкушәли улдуз) да олмасы илә башгаларындан сечилир. Һәмчинин милли бајрағымыздакы рәнкләр јухарыда һаггында данышылан триколордан фәргли мә'на вә функсија дашыјырлар. Нәзәрә алынмалыдыр ки, мүхтәлиф дөвләтләрә мәхсус триколордакы ејни рәнк мүхтәлиф мә'на вә функсија билдирә биләр. Бу мә'нада Азәрбајчан бајрағындакы рәнкләрин мә'на вә функсијасыны башга триколордакы рәнкин символлашдырдығы мә'на илә мүгајисә етмәк, јахуд ејниләшдирмәк олмаз. Чүнки мүәјјән рәнк бир халгда бир, башгаларында исә тамам башга мә'нада ола биләр. Буна көрә дә бајраглардакы рәнкләрин мүхтәлиф тарихи-сијаси шәраитдә билдирдији мә'на шәрти олуб, символик, рәмзи характер дашыјыр. Мәсәлән, дејәк ки, Азәрбајчан бајрағындакы мави рәнк милли мәншәјимизи — түркլүјүмүзү билдирдији һалда, Франса бајрағында «гардашлыг» символуну ифадә едир. Јахуд јашыл рәнк милли бајрағымызда дини мәнсубијјәтимизи — исламлығы билдирирсә, Ирландија триколорунда католик дини тәригәтини тәчәссүм етдирир вә с. Бу бахымдан Азәрбајчанын үчрәнкли милли бајрағы — триколорундакы рәнк палитрасынын, онун үзәриндәки ағ рәнкли ајпара вә сәккизкушәли улдуз тәсвиринин мә'на вә функсијасынын шәрһиндә, ачыгланмасында тарихи-сијаси, мәдәни-идеоложи факторларын нәзәрә алынмасы чох вачибдир. Чүнки Азәрбајчан триколорунун һәлә 1918-чи илдә гәбул едилмәсини, һәмин бајрағын гәбулуну шәртләндирән тарихи-сијаси вә мәдәни амилләрини, хүсусән бајрагда әкс олунан милли идеоложи принсипләрин формалашмасы вә реаллашмасы просесинә апаран милли азадлыг, милли мүстәгиллик тарихини нәзәрә алмадан, ону тарихилик бахымындан тәһлил етмәдән милли бајрағымыздакы рәнкләрин, еләчә дә дикәр символларын мә'на вә функсијаларыны кәрәјинчә ачмаг, онлары јетәринчә дүзкүн дәјәрләндирмәк мүмкүн дејилдир. Лакин тәәссүф ки, бу дејилән амилләри нәзәрә алмадан күтләви информасија васитәләриндә бајрағымыздакы рәнкләр дүзүмүнүн вә дикәр символларын мә'на ачымында чохсајлы јанлышлыглара, һәтта ујдурмалара, фәрзијјәләрә дә раст кәлирик. Бу чүр мүхтәлифлији арадан галдырмаг мәгсәдилә Азәрбајчан милли бајрағыны јараданларын, һәмчинин XX әсрин әввәлләриндә, хүсусән 1918—1920-чи илләрдә бу мәсәлә илә бағлы мүлаһизәләр сөјләмиш фикир, сәнәт вә сијасәт адамларынын дедикләрини јада салмаг вә онларын ишығында мәсәләнин шәрһини вермәк даһа фајдалы оларды.

Тарихән мә'лумдур ки, кечән әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын Иран вә Русија тәрәфиндән парчаланмасы, онун шималынын Русија әсарәти алтына дүшмәси нәтичәсиндә нәинки «Азәрбајчан» сөзү хәритәләрдән вә тарих китабларындан силинмишдир, һәтта азәрбајчанлыларын милли мәнсубијјәти унутдурулмуш, милли мәнлији тапдаланмыш, милли исламы, дини дәјәрләрини инкишаф етдирмәк əвәзинә, сүн'и олараг сүннишиә мәсәләси ортаја атылмыш, нәтичәдә гәдим тарихә, зәнкин мәдәнијјәтә малик олан Азәрбајчан түркләринә гаршы мә'нәви вә физики террор, сојгырымы башламышды. Бу тарихи һагсызлығы вә әдаләтсизлији дәриндән дујан Азәрбајчан зијалылары кечән әсрин икинчи јарысындан башлајараг арасыра е'тираз сәсләрини јүксәлтмәјә башласалар да, бу просес XX әсрин әввәлләриндә артыг милли азадлыг вә истиглал мүбаризәсинә чеврилди. Азәрбајчанын бөјүк мүтәфәккир инсанларында баш галдыран миллијјәтчилик, истиглалчылыг, мүстәгиллик, азадлыг, азәрбајчанчылыг, мүасирлик, Гәрбчилик, Шәргчилик идејаларынын систем характер алмасында о дөврүн мәтбуат органларынын, хүсусән, «Һәјат» гәзетинин, «Молла Нәсрәдин», «Фүјузат» журналларынын мүстәсна ролу олмушдур. Азәрбајчанда милли истиглалын ојанышында, милли кәкә гајыдыша, милли мәнлик шүурунун дирчәлишиндә, миллијјәтчилик, Гәрбчилик идејаларынын инкишафында Османлы империјасында XIX әсрин орталарындан башланан тәнзимат һәрәкатынын, еләчә дә «Дилдә, фикирдә, ишдә бирлик» шүары илә түркчүлүјү, «үсули-чәдид мәктәбләри» идејасы илә авропалашмағы тәблиғ едән вә 35 ил фасиләсиз нәшр едилмиш (1883—1918-чи илләр) «Тәрчүман» гәзети-

нин дә мүсбәт тә'сири олмушдур Доврүн габагчыл мәтбуаты әтрафында топлашан фикир, сәнәт вә сијасәт адамлары милли азадлыг вә истиглал, милли ојаныш вә гуртулуш, милли ән'әнәләрә вә сојкәкүнә бағлылыг, милли тәрәгги, милли мә'нәви вә дини дәјәрләрин дирчәлиши, мүасир дүнја мәдәнијјәти вә демократијасына говушмаг, ондан милли тәкамүлдә јарарланмаг вә с. бу кими үмуммилли идејалар ирәли сүрүр, онлары милли истиглалын вә мүстәгил Азәрбајчан милли идеолокијасынын әсас тәмәл принсипләри һесаб едирдиләр. Бу идејалары ирәли сүрән вә онун керчәкләшмәси јолунда милли истиглал савашына, милли гуртулуш мүчадиләсинә башчылыг едәнләр: Әлибәј Һүсејнзадә (1864 — 1940), Әһмәд бәј Ағаоглу (Ағајев) (1869—1939), Әлимәрдан бәј Топчубашы (Топчубашов) (1865—1934), Мәммәд Әмин Рәсулзадә (1884 — 1955) вә башгалары иди.

Бу күн мүстәгил Азәрбајчанын дөвләт бајрағындакы үч рәнкин ифадә етдији вә XX әсрин әввәлләриндәки милли истиглал идеолокијамызын үч тәмәл принсипини ифадә едән «түркчүлүк, исламчылыг вә мүасирлик» дүстурунун мүәллифи кими көркәмли Азәрбајчан мүтәфәккири Әли бәј Һүсејнзадәдир. Бу мәсәләнин тарихиндән вә сонракы талејиндән данышан Мирзә Бала Мәммәдзадә доғру олараг јазырды: «Ислам үммәти» (милләти) дөврүндән, јә'ни һәр кәсин өзүнү јалныз мүсәлман һисс етдији вә түркүлүјүнү, миллијјәтини дәрк етмәмиш олдугу бир дөврдән һәнуз чыхмагда олан Азәрбајчан милли мүһитини чалхалајан: гәрбчилик-авропачылыг, шәргчилик-исламчылыг вә түркчүлүк-милләтчилик чәрәјанларыны «түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» шәклиндә ифадә едиб формула һалына салмаға мүвәффәг олмуш Азәрбајчанын бөјүк оғлу вә бөјүк түркчү мәрһум профессор Әли бәј Һүсејнзадәнин (сонралар бу дүстуру Зија Көјалп Истанбулда ишләмишдир) кәрәк дил, кәрәксә фикир бахымындан М. Ә. Рәсулзадә үзәриндә бөјүк тә'сири олмушдур». (Бах: «Азәрбајчан» мәчмуәси, № 12; Анкара, 1955).

Һәгигәтән, Ә. Һүсејнзадә 1905-чи илдә Бакыда ана дилиндә нәшрә башлајан «Һәјат» гәзетиндә (Ә. Һүсејнзадә вә Ә. Ағаоглу гәзетин редакторлары, Ә. Топчубашы нашири, Һ. З. Тағыјев һамиси иди) һиссә-һиссә чап олунан вә илк дәфә милли истиглал мүбаризәмизин сијаси програмыны верән «Түркләр кимдир вә кимләрдән ибарәтдир?» адлы чох гијмәтли әсәриндә (Бу әсәр һагда әтрафлы мә'лумат үчүн бах: Ә. Һүсејнзадә: «Түркләр кимдир вә кимләрдән ибарәтдир?». Бакы, 1997. Тәртиб вә транслитерасија едәни Офелија Бајрамовадыр) вә бир сыра мәгаләләриндә «түркләшмәк, исламлашмаг, авропалашмаг» сијаси-идеоложи моделини ирәли сүрдү. Онун фикринчә, ТҮРКЛӘШМӘК милли ән'әнәләрин дирчәлмәси, милли дилин, әдәбијјатын, тарихин вә мәдәнијјәтин јүксәлдилмәси, ИСЛАМЛАШМАГ исламда милли-дини-әхлаги вә үмумбәшәри дәјәрләрин инкишаф етдирилмәси, АВРОПАЛАШМАГ исә өз милләтинә хор бахмаг вә кафирләшмәк дејил, Авропа елм вә техникасынын наилијјәтләрини өјрәниб онун нәтичәләринин өз милли мәдәнијјәтинин, елминин инкишафына јөнәлдилмәси, Гәрб демократијасы ән'әнәләриндә истифадә олунмасы демәкдир. Башга сөзлә, Әлибәј Һүсејнзадә белә һесаб едирди ки, АЗӘРБАЈЧАНЛЫЛАРЫН МИЛЛӘТ МӘФКУРӘСИ ТҮРКЛӘШМӘК, ДИНИ МӘФКУРӘСИ ИСЛАМЛАШМАГДЫРСА, ИГТИСАДИ, МӘДӘНИ, СИЈАСИ МӘФКУРӘСИ АВРОПАЛАШМАГ ОЛМАЛЫДЫР.

Ә. Һүсејнзадәнин «түркләшмәк, исламлашмаг, авропалашмаг» милли истиглал вә идеоложи мүбаризә принсипи аз сонра бөјүк түрк алими вә идеологу Зија Көјалпын 1913-чү илдә Истанбулда «Түрк јурду» дәркисиндә чап етдирдији «Түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» башлыглы силсилә мәгаләләриндә кениш вә һәртәрәфли мүдафиә олунур, ирәли сүрүлән идејалар даһа да инкишаф етдирилир. Бу һагда Мирзә Бала Мәммәдзадә јазыр ки, «Әли бәј Һүсејнзадәнин Истанбулдан дөндүкдән сонра Бакыда ортаја атдығы («Һәјат» гәзетиндә 1905-чи илдә чап олунан «Түркләр кимдир...» мәгаләси нәзәрдә тутулур — **Ә. Г.**) вә үч чәрәјаны әһатә едән «түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» дүстуру Истанбулда Зија Көјалп тәрәфиндән әсаслы бир сурәтдә («Түрк јурду» дәркисиндә 1913-чү илдә чап олунан «Түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» силсилә мәгаләләри нәзәрдә тутулур — **Ә. Г.**) ишләнмәјә башланмышды («Азәрбајчан» мәчмуәси, № 12, Анкара, 1955)». Лакин Зија Көјалп һәмин модели («түркләшмәк, исламлашмаг, мүасирләшмәк») социоложи бахымдан «Милләтини таны, үммәтини таны, мәдәнијјәтини таны!» анламыны верән «Түрк милләтиндәнәм, Ислам үммәтиндәнәм, Баты (Гәрб—**Ә. Г.**) мәдәнијјәтиндәнәм, шәклиндә формула етмишдир ки, бу әслиндә Ә. Һүсејнзадәнин мә'лум дүстурунун садәчә ачылышындан ибарәтдир.

Јухарыда Мирзә Бала Мәммәдзадәнин доғру олараг дедији кими, Әли бәј Һүсејнзадә тәрәфиндән ирәли сүрүлән, Зија Көјалп тәрәфиндән әсаслы шәкилдә мүдафиә едиләрәк инкишаф етдирилән (Зија Көјалп — Түркчүлүјүн әсаслары, Истанбул, 1996, с. 52, 68) «түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» модели сонралар Азәрбајчан милли истиглал мүчадиләсинин бөјүк идеологу М. Ә. Рәсулзадә тәрәфиндән милли азадлыг һәрәкатынын сијаси идеоложи принсипи сәвијјәсинә галдырылмыш, мүстәгил Азәрбајчанын истиглал вә азадлыг рәмзи олан үчрәнкли милли бајрағымызын јаранмасы илә нәтичәләнмишдир. Бу барәдә М. Ә. Рәсулзадә өзү белә јазырды: «...Мәрһумун (Зија Көјалпын—**Ә. Г.**)

«Түрк јурду»нда дәрч олунан «Түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» мәгаләләри мәни, адәтән, вәчдә кәтирди. Бакыја кери дөндүм. Мәтбуат дил мәсәләси илә мәшғул иди. Бу мәсәләдә Зија нәзәријјәсинин (јә'ни садә ана дилиндә јазмағын — **Ә. Г.**) мүдафиәчиси олдум. Түркчүлүјә рәвач вермәк үчүн дүнја мүһарибәси әснасында тә'сис етдијимиз «Ачыг сөз» гәзетинин башына Зијанын мүгәддәс дүстуруну (әслиндә һәмин дүстурун илк варианты Ә. Һүсејнзадә тәрәфиндән һәлә 1905-чи илдә ирәли сүрүлмүшдү — **Ә. Г.**) бир «шүар» олараг гојдуг. Даһа сонра Зијанын сон заманларда «түрк милләтиндәнәм, ислам һүммәтиндәнәм, Гәрб мәдәнијјәтиндәнәм» шәклинә салынмыш олдугу бир шүар түркчүлүк, халгчылыг үмдәләри (дајаглары) үзәриндә тәшәккүл едән миллијјәтпәрвәр мүсават фиргәсинин програм мүгәддимәсиндә јер тутду. Рус истибдады пәнчәсиндән дағылмыш ханлыглар шәклиндә дејил, мүттәһид вә милли бир күтлә сурәтиндә ничат арајан Азәрбајчан түркчүлүјү бу истиглалыны тәртәмиз едәчәк бајраға әсри (чағдаш — **Ә. Г.**) мәфкурәси илә мүтәнасиб бир мә'на вермәк истәјирди. Бу мә'наны да «түркләшмәк», исламлашмаг вә мүасирләшмәк мәфһумларында тапды: бајрағы мави, јашыл вә ал (мави, ал вә јашыл) рәнкли гумашлардан дүзәлдилди (Бах: М. Ә. Рәсулзадә. Әсәрләри, I ч. Бакы, 1992, с. 8).

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчан бајрағындакы рәнкләр (мави, гырмызы, јашыл) XX әсрин әввәлләриндә формалашмыш милли истиглал мүбаризәсинин тәмәл принсипләри олан «түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» идеоложи моделинин мә'на вә функсијасыны ифадә едир. Биз бураjадәк милли бајрағын Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти тәрәфиндән гәбулунадәк (9 нојабр 1918-чи ил) бајрағымыздакы рәнкләрин ифадә етдији мә'на вә идеја истигамәтләриндән бәһс етдик. Инди дә һәмин мүлаһизәләри сүбута јетирмәк вә мәтләб ајдынлығы үчүн милли бајрағымызын гәбулунун илк илләриндә онун үзәриндәки рәнкләрин билдирдији символик мә'налар һаггында о дөврүн фикир, сәнәт вә сијасәт адамларынын бә'зи мүлаһизәләри илә охучуларымызы таныш етмәк истәрдик.

Милли бајрағымыздакы рәнкләрин символик мә'на вә функсијалары барәдә М. Ә. Рәсулзадәнин фикирләри даһа чох мараг доғурур. Белә ки, Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин илк Парламентини ачан М. Ә. Рәсулзадә мүстәгил Азәрбајчаны тәмсил едән милли бајрағымыздакы үч рәнкин «түрк һүрријјәти, ислам мәдәнијјәти вә мүасир Авропа игтидариәһраранәсини (мүасир Авропа демократијасыны — **Ә. Г.**)» ифадә етдијини хүсуси олараг гејд едирди (Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти (1918—1920). Парламент. (Стенографик һесабат), Бакы, 1998, I ч. с. 34). О, башга бир чыхышында исә дејирди ки, Азәрбајчан дөвләт бајрағындакы бу үч рәнк «Түрк милли мәдәнијјәтинин, мүасир Авропа демократијасынын вә ислам сивилизасијасынын символудур» («Азәрбајчан» гәзети, 10.12.1918) (Ситат бу мәнбәдән алынмышдыр: Азәрбајчан тарихи, Бакы; «Елм» нәшријјаты, 1993, с. 248).

Бир гәдәр сонралар М. Ә. Рәсулзадә «Азәрбајчан Чүмһуријјәти» китабында (1923) јазырды: «Азәрбајчан бајрағындакы мави рәнк түркүлүјү, јашыл рәнк—мүсәлманлығы, ал рәнк дә тәчәддүд (мүасирлик, јенилик — **Ә. Г.**) вә ингилаб рәмзи олмаг һәсбилә әсрлији (чағдашлығы, мүасирлији — **Ә. Г.**) тәрмиз едәр ки, мөһтәрәм Зија Көјалп бәјин «түрк милләтиндәнәм, ислам үммәтиндәнәм, Гәрб мәдәнијјәтиндәнәм» дүстуруну ифадә етмиш олур» (М. Ә. Рәсулзадә. Азәрбајчан Чүмһуријјәти. Бакы, 1990, с. 97).

Көрүндүјү кими, һәр үч һалда фикирләрдә мүәјјән үслуб чаларлары (мәс: түрк һүрријјәти — түрк милли мәдәнијјәти, түркүк; ислам мәдәнијјәти — ислам сивилизасијалы — мүсәлманлыг; Авропа демократијасы — әсрлик, чағдашлыг, мүасирлик) олса да, мә'на вә функсија бахымындан ејни маһијјәти—түркүк, мүасирлик вә исламлығы тәчәссүм етдирир.

Азәрбајчанын бөјүк сәнәт адамы Үзејир Һачыбәјов милли бајрағымыздакы рәнкләрин ифадә етдији мә'на вә функсијадан данышараг јазырды: «Азәрбајчан Республикасы о заман бүтүн Шәргдә (вә Авропада) ән демократик парламент моделинә малик иди вә сағлам бир миллијјәт фикри вә түркүк шүуру үзәриндә гурулмушду... Ејни заманда, Азәрбајчан чағдаш бир чәмијјәт гурмаға, Авропа зеһнијјәти илә чалышмаға әзм етмишдир. Бајрағымызын үч рәнки (мави, гырмызы, јашыл) бу үмдәнин тимсалыдыр (Ситат бу мәнбәдән көтүрүлүб: Азәрбајчан Демократик Республикасы. Бакы, 1992, с. 9). Демәли, Үзејир Һачыбәјов да милли бајрағымыздакы рәнкләрин (мави, гырмызы, јашыл) миллијјәтчилик — түркчүлүк, чағдашлыг — Авропа демократијасы, шәргчилик — исламлыг мә'налары билдирдијини тәсдигләмишдир. О «Азәрбајчан» гәзетиндә Азәрбајчан Чүмһуријјәти Парламентинин ачылышындан (09.12.1918) сөз ачараг «Мәммәд Әмин нитги-ифтитаһијјәсиндә (кириш нитгиндә — **Ә. Г.**) бу үч рәнкин: «түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» амалы — әламәтиндән ибарәт олдуғуну» јазырды. (Бах: Үзејир Һачыбәјов енсиклопедијасы. Бакы, 1996, с. 296).

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә милли бајрағымыза чохсајлы ше'рләр һәср олунмуш, бајрагдакы символларын ифадә етдији мә'наларын образлы шәкилдә ачылышына чәһдләр едилмишдир. Лакин һәмин ше'рләр ичәрисиндә бөјүк Азәрбајчан драматургу Чәфәр Чаббарлынын 1919-чу илин августунда гәләмә алдығы «Азәрбајчан бајрағына» ше'ри хүсуси мараг доғурур.

Шаир бајрага олан сонсуз мәһәббәт вә еһтирамыны ифадә етдикдән сонра онун үзәриндәки рәнкләрин мә'наларыны ачмаға чалышыр:

Бурахыныз сејр едәјим,
дүшүнәјим, охшајајым,
Шу севимли, үч бојалы,
Үч мә'налы бајрағы
...Бу ај, јылдыз, бојаларын
гурултајы нә демәк?
Бизчә бөјлә сөјләмәк:
Бу көј боја моғолдан галмыш
бир түрк нишаны,
Бир түрк оғлу олмалы.
Јашыл боја исламлығын
сарсылмајан инамы,
Јүрәкләрә долмалы.
Шу ал боја азадлығын,
тәчәддүдүн фәрманы,
Мәдәнијјәт булмалы...

Көрүндүјү кими, Ч. Чаббарлы Азәрбајчан бајрағындакы рәнкләрин символик мә'наларыны: Көј (мави) бојанын түркүлүјү, ал (гырмызы) бојанын азадлығы, мүасирлији, јашыл бојанын исә исламлығы билдирдијини јүксәк сәнәткарлыгла, бәдии дилдә дүзкүн мүәјјәнләшдирмишдир. Бурајадәк илкин мәнбәләр вә тарихи гајнаглар әсасында дејиләнләр бир даһа тәсдиг едир ки, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин милли бајрағы кими һәлә 80 ил бундан әввәл гәбул едилмиш бугүнкү мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын үч рәнкли дәвләт бајрағындакы МАВИ РӘНК: миллијјәтчилији — түркчүлүјүмүзү; ГЫРМЫЗЫ РӘНК: мүасирлији — демократија вә азадлығы; ЈАШЫЛ РӘНК исә: ислам сивилизасијасыны — мүсәлманлығы ифадә едир.

Бизчә, һәмин анлајышларын о дөврүн (XX әсрин әввәлләри) тарихи-сијаси вә милли идеоложи контекстиндә ифадә етдији мәзмун вә маһијјәтинин ачыгланмасы истәр тарихи реаллығы, истәрсә дә бугүнкү мүстәгил Азәрбајчанын милли идеолокијасында әсас јер тутан тәмәл принсипләри, о чүмләдән һүгуги-демократик, дүнјәви, сивил милли дөвләт гуручулуғунун инкишаф јолларыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк бахымындан фајдалы оларды. Чүнки бир чох мүәллифләр милли бајрағымыздакы рәнкләрин билдирдији символик мә'на вә функсијадан тарихилик принсипини нәзәрә алмадан сөз ачыр, сонра јанлыш нәтичәләр чыхарырлар. Буну нәзәрә алараг бурада милли бајрағымыздакы рәнкләрин ифадә етдији ТҮРКЛҮК, МҮАСИРЛИК вә ИСЛАМЛЫГ анлајышларынын тарихи контекстдә ифадә етдији мәзмун вә әһатә етдији мәсәләләри гысача јада салмаг јеринә дүшәрди:

1. ТҮРКЛҮК дедикдә, әсасән бунлар нәзәрдә тутулурду:

— милли өзүнүдәрк вә өзүнүтаныма, милли мәнлик шүурунун ојанышы, милли сојкөкүнә гајыдыш вә она бағлылыг, милли ән'әнәләрә һөрмәт һиссләринин инкишафы вә јүксәлиши, милли тәрәгги, милләт вә һүррижјәт, милли истиглал вә с. бу кими миллијјәтчилик идејалары әтрафында азәрбајчанлыларын — Азәрбајчан түркләринин бирлијинин тә'мин едилмәси; чүнки түркчүлүк милли мәфкурәси тәләб едирди ки, биз һәр шејдән габаг, «өзүмүзү танымалыјыг, јә'ни һәр бир халг гөвмијјәтини, дилини, динини, тарихини, кечмишини вә кәләчәјини билмәлидир» (Ә. Һүсејнзадә);

— азәрбајчанлыларын гәдим вә зәнкин мәдәнијјәтә, улу кечмишә малик олан түрк дүнјасынын бир һиссәси түрк сојлу, түрк әсилли, түрк мәншәли бир милләт олдуғуну, һәм дә «милләтләрин ән гәдим вә ән улусу», «түрк оғлу түрк олдуғуну» (Ә. Һүсејнзадә)» халга анлатмаг, зорла унутдурулмуш тан јаддашынын бәрпасына чалышмаг;

— милләтин шүурунда азәрбајчанчылыг — Вәтәнчилик идејаларынын ојанышына вә интишарына наил олмаг. Чүнки, һәмин дөврдә истәр дахилдә, истәр харичдә «әфкари-үмумијјә «Азәрбајчан» — дејә бир мөвчудијјәт таныырды (М. Ә. Рәсулзадә)». Милли шүурда азәрбајчанчылыг — мүстәгил вә азад Азәрбајчан идејасы уғрунда мүбаризә нәтичәсиндә гыса заман кәсијиндә милләт инаныр вә дәрк едирди ки, «Азәрбајчан мәфһуму чоғрафи бир мә'надан зијадә фикир вә әмәл шәклиндә тәчәссүм едир. Истиглал харичиндә онун үчүн бир Азәрбајчан јохдур (М. Ә. Рәсулзадә)»;

— түркчүлүјүн әсас, тәмәл принсипләриндән бири милли дилин, әдәбијјатын, тарих вә мәдәнијјәтин милли ән'әнәләрин үмумтүрк мәдәнијјәти вә сивилизасијасынын инкишафына, јүксәлишинә, түрк дүнјасы илә сых әлагәләрин јарадылмасына наил олмаг иди. Чүнки милләт билмәли иди ки, «түркчүлүк түрк милләтини (милләтләрини — **Ә. Г.**) јүксәлтмәк демәкдир (З. Көјалп)»;

— түркчүлүк мәфкурәсинин сијаси идеалы Азәрбајчан түркләринин — азәрбајчанлыларын мүстәгил, азад јашамаға һагг олан сивил, мәдәни бир халг олдуғуну бүтүн дүнјаја чатдырмагдан ибарәт иди. «Чүнки бу күн мүстәгил олмаға, азад јашамаға вә асудә нәфәс чәкмәјә һамы милләтләрдән артыг мөһтач олан Азәрбајчан түркләридир, о сәбәбә ки, Русија милләтләри ичиндә әсарәтин ән ағыр јүкүнү чәкән, истибдадын ән шиддәтли зүлмләринә дүчар олан, дини, милли һәгарәтин ән ачы зәрбәләринә мә'руз галан, һүгугунун ән зәруриләриндән дә белә мәһрум едилән, ...шикајәт етмәјә гүдрәти олмајан бир милләт вар идисә, о да јалныз Азәрбајчан түрк милләти иди (Ү. Һачыбәјов)».

Беләликлә, түркчүлүк XX әсрин әввәлләриндә милли идеоложи вә сијаси мүбаризә програмы кими Азәрбајчанда сағлам миллијјәтчилијин (милләтчилијин јох!) тәмәлиндә дурмуш, милли истиглал савашында, милли ојаныш вә милли гуртулушда, милли азадлыг вә милли өзүнүдәркдә, милли мәдәнијјәтин

вә милли сивилизасијанын инкишафында мүһүм рол ојнамыш, милли бајрағымызда мави рәнклә миллијјәтчилијин әбәди символуна чеврилмишди. Јери кәлмишкән демәлијик ки, мави (көј) рәнк гәдим түркләрдә мөвчуд олмуш дини инанч — Танрычылыг дини илә бағлыдыр. Гәдим түркләр Танрыја (Аллаһа) «Көј Танры» дејә мүрачиәт едирдиләр. Онларын инанчларына көрә, көј (мави) сөзү сәманын рәнкини билдирдији үчүн мүгәддәс сајылырды. Буна көрә дә, көј (мави) рәнк мүгәддәс көјүн олдуғу кими, һәм дә Танрынын (Аллаһын) символу иди. Бир әшјаны көј (мави) боја илә рәнкләмәк, јахуд һәмин сөзлә јанашы ишләтмәк («Көј Танры» ифадәсиндә олдуғу кими) әски түрк мифик дүшүнчәсинә көрә, мүгәддәс, гутсал сајылырды (Бу һагда бах: Б. Өкел Түрк митоложиси. I ч., Анкара, 1993, с. 42). Һеч тәсадүфи дејил ки, тарихдә түрк ады илә јаранмыш илк дөвләтин — Көјтүрк дөвләтинин (VI — VIII әсрләр) адында да көј (мави) сөзү варды вә һәмин дөвләтин бајрағы да көј (мави) рәнкдә иди. Хатырлатмаг јеринә дүшәр ки, көј (мави) рәнкин түрк варлығынын, түркүлүјүн символу кими орта әсрләрдә вә мүасир дөврдә бир сыра түрксојлу дөвләтләрин бајрагларында әкс олунмасы, шүбһәсиз, әски түркләрдәки гәдим инанчын сахланмасы кими јозулмалыдыр. Мәһз буна көрә дә Ч. Чаббарлы бајрағымыздакы көј (мави) рәнкин «түрк нишаны» (символу) олдуғуну демәкдә һаглы иди.

Демәли, мави рәнк әски түрк инанчлары илә бағлы олараг түркүлүјүн рәмзи, символу кими Азәрбајчан бајрағына дахил едилмиш, XX әсрин әввәлләриндә милли тәрәгги вә милли истиглалын сијаси доктринасы олан «түркләшмәк, мүасирлик, исламлашмаг» идеоложи моделинин бир истигамәтини символлашдырмышдыр.

II. МҮАСИРЛӘШМӘК дедикдә ашағыдакы принсипләр нәзәрдә тутулурду:

— мүасирләшмәк, авропалашмаг һеч дә Азәрбајчан, түрк-ислам, Шәрг сивилизасијасындан, мәдәнијјәтиндән әл чәкмәк, ону инкар етмәк вә Гәрб мәдәнијјәтини кор-коранә гәбул етмәк демәк дејилди. Мүасирләшмәк маһијјәтчә әслиндә Авропа елм, техника вә мәдәнијјәтинин ән јени наилијјәтләрини дәриндән мәнимсәмәклә милли мәдәнијјәтимизи јашатмағы, инкишаф етдирмәји, үмумбәшәри дәјәрләрдән јарарланмағы нәзәрдә тутурду. Башга сөзлә десәк, «гәрб елминин дурмајыб, тәрәгги-мәдәнијјәтлә нә чүр тәрәггијјата наил олдуғуну нәзәр е'тибара вә ибрәт алмамыз» вә «бу чәһәтдән дәхи заһирә алданмајыб, бу мәдәнијјәтин дин гөвмијјәтләрә дејил, бәлкә үмумбәшәријјәтә аид әсасларыны мүталиә илә әлә алмалыјыг (Ә. Һүсејнзадә)» принсипи әсас көтүрүлмәли иди;

— авропалашмаг (мүасирләшмәк) милли вә ислами дәјәрләрдән узаглашмамағы, башга милләтә (чеврилмәмәји», «кафирләшмәмәји», әксинә Авропа елми вә мәдәнијјәтиндәки јениликләрдән милли вә дини дәјәрләримизә хәләл кәтирмәмәк шәртилә истифадә етмәјә үстүнлүк верирди. Белә ки, «түркүн (азәрбајчанлынын — **Ә. Г.**) иртидад едиб фирәнкләшмәси фирәнкләрин тәрәггиси демәкдир, јохса түрк, ја мүсәлман тәрәггиси демәк дејилдир... Гәрб мәдәнијјәтинин әсбаби-тәрәггиси вә рифаһијјәтләрини дини-ислама тофигән милләтимизин тәрәггијјатына тәтбиг етмәлијиз (Ә. Һүсејнзадә);

— мүасирләшмәк һәм дә милли истиглал мүбаризәсиндә, азадлыг вә һүррижјәт, милли дөвләт гуручулуғу мәсәләләриндә чағдаш, мүасир сивил, дүнјәви дөвләт гурмағы әсас тутурду. Башга сөзлә, «Азәрбајчан чағдаш бир чәмијјәт гурмаға, Авропа зеһнијјәти илә чалышмаға әзм етмишди (Ү. Һачыбәјов)».

Беләликлә, ајдын олур ки, Азәрбајчан милли бајрағындакы гырмызы золаг мә'на вә функсија бахымындан милли азадлыг вә истиглалы, сивил, дүнјәви, демократик дөвләтчилик принсипләрини әсас тутан мүасирлији, чағдашлығы ифадә едир.

III. ИСЛАМЛАШМАГ дејәндә илк нөвбәдә бунлар әсас тутулурду:

— исламлашмаг — һеч дә ортодокс дини доктринанын дирчәлдилмәси дејил, әксинә азәрбајчанлыларын һәјат тәрзи олан ислам for dininә мәхсус үмумбәшәри мә'нәви-әхлаги дәјәрләрин бәргәрар олмасы демәк иди вә ејни заманда милли-мә'нәви тәкамүлдә ислами дәјәрләрә үстүнлүк верилмәсини нәзәрдә тутурду'

— исламчылыг идејалары азәрбајчанлыларын милли мәнлик шүурунун, милли истиглал уғрунда мүбаризә әзминин јүксәлмәсинә, ислам дүнјасы илә мә'нәви әлагәләрин јаранмасы вә мөһкәмләнмәсинә көмәк едән васитә кими дәрк едилир вә гијмәтләндирилирди. Дүнјаја кәстәрмәк лазым иди ки, «исламијјәтин мәгсәди истиглалати-инсанијјәдир. Чүнки исламијјәт бир диндир ки, милләт вә миллијјәт танымаз, кәлмеји-шәһадәт кәтириб, онунла мүтәдәјјин синларла рәсмсиз, шәкилсиз, јолдашсыз бир Аллаһа иман кәтирәнләрә бир нәзәрлә, бир үммәт нәзәрилә бахар (Ә. Һүсејнзадә)» вә с.

Бурајадәк «түркләшмәк, мүасирләшмәк, исламлашмаг» милли идеоложи модели барәдә дејиләнләрдән мә'лум олур ки, түркчүлүк вә исламчылыг идејалары милли вә дини мәфкурә кими Азәрбајчан халгынын милли мәнлик шүурунун, милли азадлыг вә истиглал идеалларынын дирчәлмәсинә көмәк едирдисә, мүасирләшмәк онун игтисади дирчәлишинә, мәдәни вә сијаси јеткинлијинә, мүасир демократијаја јијәләнмәјинә имкан верирди. Бу үч милли-идеоложи принсипин мүстәгил Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин үчрәнкли милли бајрағында символлашдырылмасы илә XX әсрин әввәлләриндә формалашмыш милли истиглал идеолокијасынын тәмәл үнсүр

олан «түркчүлүк, мүасирлик, исламчылыг» 1918—1920-чи илләрдә дөвләт сијасәти сәвијјәсинә јүксәлди. Тарихимизә милли истиглал вә һүрријјәт дөвру кими дахил олмуш Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти милли бајрағымызда әбәди символлашмыш сағлам милләтчилик (түркчүлүк), ислами үмумбәшәри дәјәрләрә һөрмәт (исламлыг) вә мүасир демократик, дүнјәви дөвләтчилик (мүасирлик) принсипләринә әсасланан дөвләт моделинә малик олуб түрк-ислам дүнјасында илк парламентли Республика иди. Тәәссүф ки, 1920-чи ил 28 апрел рус истиласы һәлә формалашма дөврүнү јашајан милли дөвләтимизи девирмәклә милли бајрағымызда әбәди символлашан милли идеоложи принсипләрин дә арадан галдырылмасына јол ачды вә бунунла һәмин тәмәл принсипләр унудулду... Лакин XX әсрин сонунда (18.10.1991) Азәрбајчан Республикасы өзүнүн әсрин әввәлләриндә (28.04. 1920) итирилмиш мүстәгиллијини бәрпа едәрәк, Азәрбајчан халгынын гәлбинә ендирилмиш үчрәнкли милли бајрағыны әбәди олараг јүксәкликләрә галдырмагла бајрағында әкс олунан милли идејалара бағлылығыны бүтүн дүнјаја нүмајиш етдирди.

Азәрбајчан Республикасынын дөвләт бајрағындакы символлардан бири дә бајрагдакы гырмызы золағын һәр ики үзүндә тәсвири олан ағ рәнкли ајпара вә АҒРӘНКЛИ СӘККИЗКУШӘЛИ УЛДУЗДУР.

Јери кәлмишкән, демәлијик ки, гырмызы золаг үстүндәки бу рәмзләр Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти һөкумәтинин Кәнчәдә гәбул етдији (21 ијун 1918-чи ил) гырмызы рәнкли вә үстүндә ағрәнкли ајпара бајрағынын (бу XIX әсрин орталарынадәк Османлы империаторлуғунун милли бајрағы олуб — **Ә. Г.**) үчрәнкли милли бајрағымызда кичилдилмиш формасындан ибарәтдир. Башга сөзлә, агрәнкли ајпара вә сәккизкушәли улдуз символу Азәрбајчан бајрағына әски Османлы императорлуғунун бајрағындан һазыр шәкилдә алынмышдыр. Тәһлил просесиндә бу мәгам мүтләг нәзәрә алынмалыдыр.

Доғрудур, бу символларын, хүсусән сәккизкушәли улдузун мә'на вә функсијасы барәдә мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Бә'зиләри сәккизкушәли улдузун Азәрбајчандакы милләтләрин сајыны билдирдијини иддиа едирләр ки, бу фикир баштан-баша ујдурмадыр. Чүнки әввәла, Азәрбајчанда јашајан милләтләрин сајы сәккиз дејил, чохдур. Икинчиси, бу символ Азәрбајчан бајрағына һазыр шәкилдә кәтирилиб. Үчүнчүсү, бу рәмзин Шәрг халгларында, о сырадан түрк халгларында 3 мин иллик тарихи вар вә с. Бөјүк Азәрбајчан драматургу Ч. Чаббарлы исә бу ајпара вә сәккизкушәли улдуздан данышаркән јазырды:

Сәккиз учлу шу јылдыз да
сәккиз һәрфли «Од јурду»,
Әсарәтин кечәсиндән фүрсәт
булмуш гуш кибн
Сәһәрләрә учмушдур.
Шу һилал да түрк билкиси,
дүзкүн севки нишаны,
Јурдумузу гучмушдур...

Әлбәттә, Ч. Чаббарлынын шаир тәхәјјүлү илә сәккизкушәли улдузу сәккизһәрфли «Од јурду» сөз бирләшмәси илә әлагәләндирмәси, сөзсүз, бәдии ачыглама, дәјәрләндирмә сајыла биләр. Елми чәһәтдән исә доғру дејил. Чүнки шаирин «Од јурду» ифадәсини әрәб әлифбасы илә јазаркән олан сәккиз һәрфлә сәккизкушәнин мүгајисәси сырф шәрти сәчијјә дашыјыр вә шаир бунунла сәккизкушәли улдузун «Од јурду»ну «Азәрбајчан»ы билдирдијини демәк истәјир. Әлбәттә, бу ачыглама тарихи реаллыгдан чох-чох узагдыр. Шаирин ајпара барәдә фикриндә мараглы бир мәгамы охучулара чатдырмаг истәрдик. Османлы империјасынын гуручусу Осман Газинин Һилалла (ајпара) илә бағлы бир әфсанәсинә ишарә едәрәк шаир һәмин Һилалын (ајпаранын) бизим јурдумузу да гучдуғуну вә бизә дә хошбәхтлик кәтирәчәји инамыны бәдии дилдә ифадә етмишдир. Ајпаранын мүгәддәслији илә бағлы Түркијә түркләриндә һәлә XV әсрдә гәләмә алынмыш мараглы бир әфсанә бу күн дә јашамагдадыр. «Ашыг Паша оғлу тарихи»ндә (Истанбул, 1992, с. 16) бу барәдә дејилир: «Осман Гази Танрыја јалварды. Јухусу кәлди. Јатды. Осман Газинин достларынын арасында бир әзиз Шејхи варды. Осман Гази јухусунда көрдү ки, бу Шејхин гојнундан бир ај доғду вә кәлиб Осман Газинин гојнуна кирди. Бу ај Осман Газинин гојнуна кирән кими көбәјиндән бир ағач чыхды. Көлкәси дүнјаны тутарды. Көлкәсинин алтында дағлар вар. Һәр дағын дибиндән сулар чыхыр, бу сулардан кими ичәр, кими бахчалар суварыр. Осман Гази јухудан дуран кими Шејхин јанына кәлиб јухуну она данышыр. Шејх дејир ки, «Оғул, Осман! Сәнә мүждә олсун ки, Танкы сәнә вә нәслинә падшаһлыг верди. Мүбарәк олсун!...».

Чох мараглыдыр ки, бу әфсанә Османлы императорлуғунда һәмишә хатырланмыш, хош тарихи јаддаш кими јашадылмышдыр. Бу ән'әнәјә садиглик нәтичәсиндә ајпара түрк (Османлы) дүшүнчәсиндә мүгәддәс сајылмыш, нәтичәдә ајпара Османлы бајрағында әкс олунмушдур. Әлбәтә, биз бу фикирдә дејилик ки, Османлы бајрағындакы Һилалын (ајпаранын) мәншәји јухарыдакы әфсанә илә бағлыдыр. Бу факты тәкчә она көрә хатырлатдыг ки, Ч. Чаббарлы тәрәфиндән хатырланан ајпаранын түрк дүшүнчәсиндәки мүгәддәслик символундан охучуларымыз да хәбәрдар олсунлар... Бә'зи Гәрб арашдырычылары ајпара символуну исламлығын әламәти кими шәрһ едирләр ки, ајпаранын бу мә'на вә функсијасы орта әсрләрдә Гәрбин Шәргә Хач јүрүшү заманы ислам бирлијинин символуна (христианларын Хач символуна гаршы олараг) чеврилмәси, јахуд XIX әсрин икинчи јарысында јарадылмыш Гызыл Хач вә Гызыл Ајпара һәрәкатында ислам дөвләтләринин рәмзи олараг ишләнмәси онун сонракы, икинчи, төрәмә мә'наларыдыр. Түрк халгларында, еләчә дә дикәр Шәрг халгларында ајпаранын тарихи көкләри чох гәдимләрә кедиб чыхыр. Түркијә тарихчиси Февзи Куртоғлу бу мәсәләдән данышаркән јазыр ки, Һилал (ајпара) 5000 ил бундан әввәл Орта Асијадан Өн Асијаја көч етмиш шумерлиләр, еләчә дә гәдим түркләр тәрәфиндән истифадә едилмишдир. Ајпаранын түрк һералдикасында истифадә олунмасы нә Султан Осман Газинин мәшһур рә'јасындан (бу рә'јаны јухарыда хатырламышыг — **Ә. Г.**), нә дә Султан Меһмед Фатеһин Истанбулу фәтһиндән башлар. Бунун көкләрини дәринләрдә арамаг лазымдыр. Һилал (ајпара) түрк милләтинин тарихи гәдәр әскидир...» (Ф. Куртоғлу, Түрк бајрағы вә ај јылдыз, Анкара, 1992, с. 45).

Арашдырмалар көстәрир ки, ајпара шәклиндә рәмзләшдирилән ај бир чох гәдим Шәрг халгларында, о чүмләдән әски түркләрдә мүгәддәс сајылыр, она ситајиш едилирди...

Сәккизкушәли улдуза кәлдикдә демәлијик ки, бу символун да тарихи чох гәдимләрлә, әски инамларла, мифик көрүшләрлә бағлыдыр. Ф. Куртоғлу бу мәсәләнин тарихиндән данышаркән јазыр ки, «әски шумерләрә аид бир дамғада бир ај ичиндә сәккизкушәли бир улдуза тәсадүф едилмишдир» (Ф. Куртоғлу. Көстәрилән әсәри, с. 45). Сәккизкушәли улдузун нәјин символу олдуғуну арашдыран мүәллиф белә нәтичәјә кәлир ки, һәмин дамғадакы ај вә сәккизкушәли улдуз тәсвири Ај вә Күнәшин символу олуб, бири кечәни, дикәри күндүзү тәчәссүм етдирир (Јенә орада, с. 49). Мүәллифин бу фикрини гәдим түрк вә шумер мифоложија көрүшләри дә тәсдигләмәкдәдир. «Мифы народов мира» енсиклопедијасында гәдим шумерләрин е. ә. XII әсрә аид едилән вә шумерләрин пантеонларынын (аллаһларын) символлары һәкк олунмуш мә'бәдин үзәриндә ајпара вә сәккизкушәли улдузун (Күнәш тәсвиринин) верилмәси көстәрир ки, һәгигәтән шумерләр Ај вә Күнәшин мүгәддәслијинә инанырвә она тапынырдылар (Мифы народов мира. М., 1997. т. 1, с. 651). Ејнилә гәдим түркләрдә дә Ај вә Күнәшә инам мотивләринә раст кәлирик. Белә ки, гәдим түркләр Күнәшә вә Аја ситајиш едәр, чадырларынын гапысыны Күнәш доған сәмтә доғру гојардылар. Әски түркләрин дини, мифик көрүшләриндән данышаркән түрк алими Б. Өкәл доғру олараг јазыр ки, гәдим түркләрин дини көрүшләриндә Көј вә Күнәш биринчи дәрәчәли јер тутурду. Сонралар маничилик (маниһеизм) динини гәбул едән түркләр Ај култуна да үстүнлүк вердиләр. Беләликлә, Көј, Ај вә Күнәш култлары гәдим түркләрдә мүгәддәс сајылырды. Әввәлләр түркләр Танрыја «Көј Танры» дедикләри һалда, маниһеизмин гәбулундан сонра «Ај — Танры» демәјә башладылар. Сонралар түрк мифоложи дүшүнчәсинә көрә, Күнәш — Ана, Ај — Ата шәклиндә ифадә едиләрәк Ајын «еркәк», Күнәшин «диши» анламында символизә олундуғуну көрүрүк (Бу һагда әтрафлы мә'лумат үчүн бах: Б. Өкел. Түрк митоложиси. Анкара. 1993, с. 129—132). (Көрүнүр, дилимиздә оғлан ушағы дүнјаја кәләркән дејилән «Кәзләриниз ајдын олсун» ифадәсиндәки «ајдын» сөзү һәмин инамын (Аја «еркәклик» култу кими бахмағын) нәтичәсиндә јараныб — **Ә. Г.**).

Мараглыдыр ки, Һун императору Метенин Чин императоруна көндәрдији мәктубда белә бир чүмлә вар: «Көј вә Јерин доғурдуғу, Күнәш вә Ајын тахта кечирдији Түрк ханларынын Бөјүк Куту еһтирамла Чин императорундан рича едәр...» (Ф. Куртоғлу. Ады чәкилән әсәри, с. 46).

Бу ифадәләр дә көстәрир ки, гәдим түркләрдә Ај вә Күнәш култу, онлара ситајиш вә тапынма кениш јајылмышды. Әкәр тарихшүнаслыгда гәдим түркләрлә шумерлиләр арасында мәдәни әлагәләрин, һәтта гоһумлуғун да истисна олунмадығыны, еләчә дә һәр ики гәдим етносун ејни ареалда (Мәркәзи Асијада) әсрләрлә контактда олмаларыны нәзәрә алсаг, белә бир еһтимал ирәли сүрмәк мүмкүндүр ки, гәдим түркләрдә мөвчуд олмуш Ај вә Күнәш култлары ејнән шумерлиләрә, һәмчинин сонралар шумерлиләрин Орта Асијадан көч етдикләри Өн Асијадакы халглара да кечмишдир. Беләликлә, Ај вә Күнәш култу бир чох гәдим Шәрг халгларында кениш јајылмышдыр. Шүбһәсиз, гәдим шумер абидәләриндә әкс олунмуш ај вә сәккизкушәли улдуз («Күнәш» анламында) символу әски түрк вә шумерләрин Ај вә Күнәшә олан инамларынын нәтичәси кими јозулмалыдыр. Биз белә һесаб едирик ки, Османлы императорлуғунун ағрәнкли ајпаралы гырмызы бајрағына XVIII әсрин сонунда әлавә едилән вә XIX әсрин орталарында бешкушәли улдузла әвәз едилән сәккизкушәли улдуз символу мәһз гәдим инамын, Ај вә Күнәш култларына тапынманын нәтичәси иди. Сөзсүз, онун сонралар өз јерини мүасирлик символу һесаб едилән бешкушәли улдуза тәһвил вермәси факты да сәккизкушәли улдузун (Күнәшин) гәдимлијини сүбут едир...

Гејд етмәји вачиб сајырыг ки, Ај вә Күнәш култу гәдим азәрбајчанлылар арасында да кениш јајылмышдыр. Азәрбајчанда Аја вә Күнәшә ситајишлә бағлы археоложи абидәләр дә, еләчә дә халчалар үзәриндә Күнәшин символу олан сәккизкушәли улдуз тәсвирләринин мөвчудлуғу көстәрир ки, халгымызын дини, мифик көрүшләриндә Ај вә Күнәшин мүгәддәслији вә она ситајиш, инам вә тапынма чох гәдимләрлә, әски чағларла сәсләшир. Беләликлә, Азәрбајчан бајрағында олан вә әски Османлы

императорлуғу бајрағындан алынмыш ај вә сәккизкушәли улдуз тәсвири гәдим инамларла бағлы олуб, бири Ајын, дикәри исә Күнәшин символудур. Мүасир һералдика сәнәтиндә дә Күнәшин бајрагларда сәккиз, јахуд он ики шүалы верилмәси һаллары кениш јајылмышдыр (Бах. Джон Фэли. Енсклопедија знаков и символов. М., 1997, с. 233—234).

Беләликлә, Азәрбајчан бајрағында әкс олунан символларын тәһлили кәстәрир ки, мави рәнк — түрклүјү, гырмызы рәнк — мүасирлији, јашыл рәнк — исламлығы, ајпара вә сәккизкушәли улдуз исә гәдим инамларла бағлы олуб Ај вә Күнәши билдирмәјә хидмәт едир.

ДӨВЛӘТ БАЈРАҒЫ ҺАНСЫ НОРМАТИВ АКТЛАРЛА ТӘНЗИМЛӘНИР?

Азәрбајчан Республикасынын дөвләт бајрағындан истифадә мүстәгил Азәрбајчан Республикасы Конститусијасынын (12 нојабр 1995-чи ил) 23-чү вә 75-чи маддәләри, «Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт бајрағы һаггында» Азәрбајчан Республикасынын Гануну (5 феврал 1991-чи ил тарихли, Т 17-XII сајлы), еләчә дә һәмин ганунла тәсдиг едилмиш «Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт Бајрағы һаггында Әсаснамә» әсасында тәнзимләнир. Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт бајрағынын рәнкли вә схематик тәсвири ады чәкилән ганун вә әсаснамә илә тәсдиг едилмишдир. Әсаснамәјә көрә, «Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт бајрағы ејни бәрабәр олан рәнкли үч үфиги золагдан ибарәт дүзбучаглы парча шәклиндәдир: үст золаг мави рәнкдә, орта золаг гырмызы рәнкдә, ашағы золаг јашыл рәнкдәдир. Бајрағын һәр ики үзүндә гырмызы золағын ортасында ағ рәнкли ајпара вә сәккизкушәли улдуз тәсвири вардыр. Бајрағын енинин узунуна нисбәти 1:2-дир. (2-чи маддә). Әсаснамәдә даһа сонра ајпара вә сәккизкушәли улдузун схематик өлчүләри бу чүр кәстәрилир: «Ајпаранын вә сәккизкушәли улдузун тәсвирләри тәрәфләринин нисбәти 3:4-ә олан дүзбучаглынын ичәрисиндә јерләшир; дүзбучаглынын диагоналы бајрағын енинин 1/2-нә бәрабәрдир. Ајпаранын тәсвири консентрик (ејнимәркәзли) олмајан ики даирәнин һиссәләри шәклиндәдир; бөјүк даирәнин диаметри харичи дүзбучаглынын енинә, кичик даирәнин диаметри исә бајрағын һәндәси мәркәзиндән сол тәрәфдә, бајрағын енинин 1/60-а бәрабәр олан мәсафәдә јерләшир. Сәккизкушәли улдузун тәсвири ајпарадан сағда јерләшир, улдузун харичи даирәсинин диаметри бајрағын енинин 1/6-ны, дахили даирәсинин диаметри исә 1/12-ни тәшкил едир» (2-чи маддә). Јери кәлмишкән, демәлијик ки, Азәрбајчан бајрағында ајпара вә сәккизкушәли улдуз тәсвирләри әксәр һалларда Әсаснамәјә ујғун шәкилдә верилмир, хүсусән сәккизкушәли улдузун тинләри ити бучаг шәклиндә дејил, дүзбучаг шәклиндә кәстәрилир, чох һалларда ајпара илә сәккизкушәли улдузун симметријасы позулур, мөвчуд стандарта ујғун кәлмир. Јахуд бә'зи китабларда бајрағын ағ-гара тәсвири верилир ки, бу да Әсаснамәјә зиддир. Әсаснамәјә көрә, «Азәрбајчан Республикасынын дөвләт бајрағы вә онун тәсвири, өлчүләриндән асылы олмајараг бу Әсаснамәјә әлавә едилән рәнкли вә схематик тәсвирләрә һәмишә дәгиг ујғун (бајрағын рәнкли вә схематик тәсвири китабын икинчи бөлмәсиндә верилир — Ә. Г.) кәлмәлидир (5-чи маддә)».

Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт бајрағы мөвчуд ганунверичилик актларына көрә ашағыдакы јерләрдә галдырылыр:

— Азәрбајчан Республикасы Президентинин, Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин, Азәрбајчан Республикасы Назирләр Кабинетинин, Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин, Нахчыван Мухтар Республикасы Назирләр Кабинетинин, рајон (шәһәр) ичра һакимијјәти органларынын јерләшдији биналарын үзәриндә — даим;

— Азәрбајчан Республикасы Президентинин, Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлиси сәдринин, Азәрбајчан Республикасы Баш назиринин, Азәрбајчан Республикасы Конститусија Мәһкәмәси сәдринин, Али Мәһкәмә вә Игтисад Мәһкәмәси сәдрләринин, Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлиси сәдринин, Нахчыван Мухтар Республикасы Баш назиринин, республика назирләринин, комитә сәдрләринин, мәһкәмә вә прокурорлуг органлары рәһбәрләринин, рајон (шәһәр) ичра һакимијјәти башчыларынын вә бу гәбилдә олан идарәетмә вә сечкили органларын рәһбәрләринин хидмәти иш отағында — даим;

— јерли сечкили органларын јерләшдији биналарын үзәриндә — сессијалар дөврүндә;

— дөвләт органларынын вә ичтимаи тәшкилатларын, мүәссисәләрин, идарәләрин вә тәшкилатларын бинарлары, һабелә јашајыш евләри үзәриндә — јанварын 1-дә, мартын 8-дә, мартын 21—22-дә, мајын 9-да, ијунун 15-дә, ијунун 26-да, октјабрын 18-дә, нојабрын 12-дә, нојабрын 17-дә, декабрын 31-дә мүхтәлиф тарихләрә дүшән Рамазан вә Гурбан бајрамларында;

— рәсми шәхс сифәти илә Азәрбајчан Республикасы президентинин, Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлиси сәдринин, Азәрбајчан Республикасы Баш назиринин вә ја дикәр рәсми (вәкил едилмиш) шәхсләрин миндикләри һава кәмиләриндә (дөвләт бајрағынын кәмидә тәсвирләри), дәниз кәмиләриндә дахили су јолларында үзән кәмиләрдә вә башга нәглијјат васитәләриндә кәстәрилән шәхсләрин разылығы илә;

— Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт бајрағы дөвләт органларынын, ичтимаи вә дини органларын, мүәссисәләрин, о чүмләдән бүтүн тәдрис-тәрбијә мүәссисәләринин, идарәләрин вә тәшкилатларын кечирдикләри мәрасимләр заманы, дикәр тәнтәнәли вә бајрам тәдбирләри заманы да галдырыла биләр;

— Азәрбајчан Республикасынын харичи өлкәләрдәки дипломатик вә тичарәт нүмајәндәликләринин консуллуг идарәләринин, Азәрбајчанын тәмсил олундуғу бејнәлхалг тәшкилатларын јерләшдији биналар үзәриндә дөвләт бајрағы галдырылыр;

— Азәрбајчан Республикасынын дөвләт сәрһәдләриндә дөвләт бајрағы галдырылыр — даим;

— Азәрбајчан Республикасынын Бејнәлхалг суларында үзән кәмиләри үзәриндә даим.

Әлбәттә, бу кәстәрилән һаллар Азәрбајчан бајрағынын галдырылмалы олдуғу бүтүн мәгамлары там вә долғун шәкилдә әкс етдирмир. Чүнки «Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт Бајрағы һаггында Әсаснамә» тәхминән једди ил јарым бундан әввәл кечмиш ССРИ-нин һәлә мөвчуд олдуғу заман гәбул едилиб вә мүстәгил Азәрбајчанын букүнкү дөвләтчилик принсипләринә там чаваб вермир. Һәтта һәмин Әсаснамәдә Нахчыван Мухтар Республикасынын дөвләт бајрағы илә бағлы дөрдүнчү маддә Азәрбајчан Республикасы Конститусијасынын тәләбләринә ујғун дејил. Буна көрә дә Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисиндән «Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт бајрағы һаггында Әсаснамә»јә јенидән бахылмасыны, мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасына, милли мүстәгиллик сијасәтинә ујғун олараг јенидән «Азәрбајчан Республикасынын дөвләт бајрағы һаггында Әсаснамә» гәбул едилмәсини хаһиш едәрдик. Инанырыг ки, Азәрбајчан парламентариләри мәним бу чағырышыма сәс верәчәк, мүстәгиллик символу олан үчрәнкли мүгәддәс дөвләт бајрағымызын истифадә гајдаларыны бир систем һалында, биткин формада тәнзимләјән норматив актын гәбул олунмасына чалышачаглар. Шүбһәсиз, бу мәсәләнин тә'хирәсалынмадан һәлли милли бајрағымыза һөрмәтин парлаг ифадәси олачагдыр. Чүнки һазырда гүввәдә олан Әсаснамә үчрәнкли дөвләт бајрағымызын мүгәддәслијини өзүндә әкс етдирә билмир.

МҮСТӘГИЛ АЗӘРБАЈЧАНЫН ДӨВЛӘТ БАЈРАҒЫ ВӘ МИЛЛИ ВӘЗИФӘЛӘРИМИЗ

Азәрбајчан Республикасы Конститусијасынын «Вәтәндашларын әсас вәзифәләри» адлы дөрдүнчү фәслиндә өлкә вәтәндашларынын Вәтән, милләт, дөвләт гаршысында олан вәзифәләри сырасында Азәрбајчан Республикасынын дөвләт рәмзләринә һөрмәт етмәк вәзифәси дә гојулмушдур. Конститусијанын 75-чи маддәсиндә дејилир: «Һәр бир вәтәндаш Азәрбајчан Республикасынын дөвләт рәмзләринә — бајрағына, кербинә вә һимнинә һөрмәт етмәлидир». Көрүндүјү кими, Азәрбајчанын дөвләт рәмзләринә һәр бир вәтәндашын һөрмәтлә јанашмасы бизим һәм конститусион вәзифәмиз, һәм дә милли борчумуздур. Чүнки Вәтәнимизин — мүстәгил Азәрбајчанымызын символу, мүгәддәс рәмзи олан үчрәнкли милли бајрағымыза һөрмәт, ону даим әзиз тутмаг, онун уғрунда һәр шеје һазыр олмаг һәр бир азәрбајчанлынын вәзифәси олмалыдыр. Азәрбајчанын үчрәнкли бајрағына вәтәндашларымызда мәһәббәт һиссләринин формалашмасына, тәәссүф ки, наил ола билмәмишик. Әслиндә бу күн Азәрбајчан милли тәһсил вә тәрбијәсинин гаршысында дуран башлыча вәзифә кәнчлијимиздә вәтәнпәрвәрлик һиссләринин чанландырылмасындан, мүстәгиллијимизи тә'мин едәчәк вәтәнпәрвәр Азәрбајчан кәнчлијини јетишдирмәкдән ибарәтдир.

Азәрбајчан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијевин дедији кими, «Кәнчләримиз милли руһда тәрбијә олунмалыдыр, бизим милли-мә'нәви дәјәрләримизин әсасында тәрбијәләнмәлидир. Кәнчләримиз бизим тарихимизи јахшы билмәлидир, кечмиши јахшы билмәлидир, дилимизи јахшы билмәлидир, милли дәјәрләримизи јахшы билмәлидир. Милли дәјәрләримизи, милли ән'әнәләримизи јахшы билмәјән, тарихимизи јахшы билмәјән, тарихи ән'әнәләримизи јахшы билмәјән кәнч вәтәнпәрвәр ола билмәз. Һәр бир кәнч вәтәнпәрвәр олмалыдыр. Вәтәнпәрвәрлик бөјүк бир мәфһумдур. Бу садәчә ордуда хидмәт етмәк дејил. Вәтәнә садиг олмаг, Вәтәни севмәк, торпаға бағлы олмаг — будур вәтәнпәрвәрлик. Она көрә дә кәнчләрә мән нә демәк истәјирәм? Һәр бир кәнч Азәрбајчанын мүстәгил кәләчәјини тә'мин етмәк үчүн Вәтәни севмәлидир, өлкәни севмәлидир, торпағы севмәлидир, халгымызы севмәлидир, милләтимизи севмәлидир, дилимизи севмәлидир, динимизи севмәлидир, милли ән'әнәләримизи севмәлидир» (Һ. Әлијев. Мүстәгиллијимиз әбәдидир. Бакы, 1998, V чилд, с. 318).

Шүбһәсиз, кәнчләримизә бу тәләбләр сәвијјәсиндә тәрбијә-тәһсил верә билсәк, һәмин вәтәнпәрвәр кәнч милли мүстәгиллијимизин, милләтимизин, дөвләтимизин символу, рәмзи олан милли бајрағы да үрәкдән севәчәк, чүнки о дәрк едәчәк ки, милләти, Вәтәни, дөвләти севмәк әслиндә, маһијјәтчә һәмин мәфһумлары өзүндә символлашдыран дөвләт бајрағыны севмәк, онун уғрунда шәһидлијә һазыр олмаг демәкдир.

Һеч тәсадүфи дејил ки, дүнја дөвләтчилик тарихиндә милли бајраға үрәкдән бағлы бөјүк тарихи шәхсијјәтләрин һәјат тәчрүбәси букүнкү кәнчлијимиз үчүн өрнәк ола биләр. Бир нечә тарихи фактлары јада салаг. Һәлә кечән әсрин орталарында Франсанын харичи ишләр назири олмуш Ламартин франсыз триколоруна — үчрәнкли бајрағына олан севкисини, вәтәндаш вә милли дујғусуну белә ифадә едирди: «Әкәр мәним үчрәнкли бајрағымы әлимдән алсалар, бу она бәрабәр олар ки, санки һәм дахилдә, һәм дә харичдә Франсанын гүдрәтинин јарысыны

әлимдән алыблар...». (Ә. Тағыјев, Г. Әлијев. Културолокија. Бакы, 1997, с. 74).

20-чи әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан милли истиглал мүбаризәсинин идеологу М. Ә. Рәсулзадәнин үчрәнкли бајрағымыза олан сонсуз севкисиндән бәһс едән јазычы Манаф Сүлејманов «Ешитдикләрим, охудугларым, көрдүкләрим...» (Бакы, 1988, с. 366) әсәриндә јазыр: «М. Ә. Рәсулзадәни Бакыдан Лаһыча гачырдан вә ики һәфтә евиндә сахлајан Әбдүләзиз дејирди ки, Рәсулзадә евимдә оланда «Әсримизин Сијавушу» әсәрини јазыб мәнә верди, мән дә Бакыја кәндәрдим. Мәммәд Әмин ајпара вә сәккизкушәли улдузлу гырмызы, абы (мави), јашыл золаглы үчрәнкли Азәрбајчан бајрағыны кәз бәбәји кими горујурду, евдән чыханда бәдәнинә алт кәјнәјинин үстүндән сарыјыб сонра кејинәрди».

Бәли, бу ики дөвләт вә сијаси хадимдән милли бајраглара олан мүнасибәтләри һаггында кәтирилән фактлар һәр һалда сон дәрәчә ибрәтамиз олуб, бајраға севкинин, онун маһијјәтини дәрк етмәјин парлаг нүмунәси, е'чазкар тимсалыдыр...

Мүасир кәнчлијимиз үчүн ибрәтамиз олан бир азәрбајчанлы әскәринин ермәни әсирлијиндә бајрағымызла бағлы башына кәтириләнләр һагда Азәрбајчан телевизијасында һәмин кәнчин өз дилиндән дедији сөзләри һәјәчансыз динләмәк, кәзләри јашармадан сејр етмәк мүмкүн дејилди. Һәмин кәнч әскәр данышырды ки, ермәниләр Азәрбајчан вә ермәни бајрагларыны јанашы гојуб ондан тәләб едибләр ки, әкәр Азәрбајчан бајрағыны тәһгир едиб ермәни бајрағына тә'зим етсән, сәни әсирликдән азад едәрик. Лакин Азәрбајчан әскәри һеч фикирләшмәдән ирәли чумур, ермәни бајрағыны санчылдығы јердән гопарыб ајағы алтына атараг тапдалајыр, Азәрбајчан бајрағыны исә бағрына басыб өпүр вә өлүм дәгигәләрини кәзләјир... Лакин ермәниләр онун бу чәсарәти гаршысында чашыб галырлар вә она олмазын әзијјәтләр верирләр... Бах, будур Азәрбајчан милли бајрағы гаршысында һәр бир азәрбајчанлы кәнчин милли вәзифәси, Вәтән, милләт гаршысында әбәди борчу!!! Биз кәнчләримиздә бу кејфијјәтин ашыланмасына гејрәт етмәли, она наил олмалыјыг. Милли бајраға һөрмәт вә еһтирамын ән парлаг нүмунәси гардаш Түркијә Чүмһуријјәти вәтәндашлары сајыла биләр. Јадымдадыр, 1997-чи илдә Анкарада күрд сепаратчылары түрк бајрағыны јерә атмышдылар. Бу хәбәр илдырым сүр'әти илә Түркијәјә вә дүнјаја јајылды. Бир ајдан артыг Түркијәдә милләт һәр јердә милли бајрагларыны галдырараг түрк бајрағыны тәһгир едәнләри писләдиләр, е'тираз сәсләрини учалтдылар, бүтүн күтләви информасија васитәләри бу мәсәләни кениш ишыгландырдылар. Һәрдән дүшүнүрәм ки, түркләрдә бајраға олан севки һисси бәс биздә нијә јохдур, јахуд зәифдир? Сәбәби бәллидир: совет режими, тәрбијәси вә тәблигаты биздә милли руһу өлдүрүб, милли јаддашсызлыг хәстәлијинә дүчар едиб. Она көрә дә, Азәрбајчан Президенти мөһтәрәм Һејдәр Әлијев доғру мүәјјәнләшдириб ки, «милли азадлыға наил олмаг үчүн хүсусән бизим халгымызда милли ојаныш, милли дирчәлиш, милли руһун чанланмасы лазымдыр» (Һ. Әлијев. Мүстәгиллик јолу. Бакы, 1997, с. 115). Бу мә'нада мөһтәрәм Һејдәр Әлијевин «мәктәбләрдә Азәрбајчанын мүстәгиллијинин атрибутлары јахшы тәблиғ олунмалыдыр» фикри, «Азәрбајчанын бајрағына мүнасибәт, онун мүгәддәслији һәр бир чочугда, јенијетмәдә дахилдән олмалыдыр» төвсијәси мүстәгил Азәрбајчанын милли тәһсил вә тәрбијә консепсијасынын апарычы истигамәтләриндән бири олмалыдыр, чүнки бу көстәришләрин реаллашмасы вәтәнпәрвәр Азәрбајчан кәнчлијинин јетишдирилмәсинин ән вачиб, ән кәрәкли компонентләриндән сајылмалыдыр.

Нәһајәт, Азәрбајчан бајрағы һаггында фикирләримизи Питер Устиновун белә бир афоризми илә битирмәк истәрдим ки, «Әкәр мән бајрағымын кимин әлиндә олдуғуну билмирәмсә, бајраға олан сәдагәтими горумағы да бачармарам» (Енсиклопедија знаков и символов, М., 1997, с. 225).

Бу мә'нада Азәрбајчан бајрағы е'тибарлы әлләрдәдир. 1920-чи илдә ендирилән үчрәнкли бајрағымыз 70 ил сонра Азәрбајчан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијев тәрәфиндән гәдим Азәрбајчан дијары Нахчыванда дөвләт сәвијјәсиндә галдырылды вә онун тәшәббүсү, фәдакарлығы сајәсиндә бүтүн Азәрбајчан үзәриндә јүксәкликләрә, мүгәддәслијә учалдылды. Бу күн дә үчрәнкли милли бајрағымыз мөһтәрәм Һејдәр Әлијевин әлиндәдир вә бүтүн Азәрбајчан халгы һәмин бајраг алтында XXI әсрә доғру мүстәгиллик јолу илә инамла ирәлиләјир.

Әдәбијјатдан тә'лимин мәзмунуна даир

Бибиханым ОРУЧӘЛИ ГЫЗЫ,
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин апарычы елми ишчиси, педагожи елмләр намизәди.

Кәнч нәслин шәхсијјәт кими формалашмасында, мә'нәви аләминин зәнкинләшмәсиндә, нитгинин инкишафында әдәбијјатын бөјүк ролу мә'лумдур. Мәһз буна көрә әдәбијјат үмумтәһсил мәктәбләриндә тәдрис едилән фәнләр арасында чох мүһүм јер тутур.

Бу күн әдәбијјат тәдрисинин әсас проблемләриндән бири вә ән башлычасы бу фәнн үзрә мәктәб курсунун сәмәрәли, оптимал мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәкдир. Мә'лумдур ки, тә'лимин мәзмуну програм вә дәрсликләрдә өз әксини тапыр.

Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә мүхтәсәр әдәбијјат тарихи курсу өјрәдилир. Һәм шифаһи, һәм дә јазылы әдәбијјат нүмунәләри илә зәнкин олан әдәбијјатымызы, еләчә дә дүнја әдәбијјатындан нүмунәләри бүтөвлүкдә орта мәктәб курсуна кәтирмәк гејри-мүмкүндүр вә буна еһтијач да јохдур. Одур ки, програм материаллары сечиләркән тә'лимин мәгсәди әсас көтүрүлмәли, шакирдләрә вериләчәк билијин һәчми диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр.

Азәрбајчанда 1920-чи илләрдән башлајараг әдәбијјатдан мәктәб курсунун јарадылмасына тәшәббүс көстәрилмиш, бир фәнн кими бу вә ја дикәр синифләрдә мүәјјән програм үзрә тәдрис едилмишдир. Һәмин вахтдан узун бир дөвр кечмәсинә бахмајараг, тә'лим материалларынын сечилмәсинин елми принсипләри системли шәкилдә 1992-чи илдә ишләнмиш вә педагожи ичтимаијјәтин нәзәринә чатдырылмышдыр. Әдәбијјатдан материалларын програма ашағыдакы принсипләр әсасында дахил едилмәси төвсијә едилир: тарихилик, миллилик вә бәшәрилијин вәһдәти, елмилик вә јашамүвафиглик, классик әсәрләрин идеја мәзмунуна мүасир бахымдан јанашма, фәндахили вә фәнләрарасы әлагә.

Тә'лим-тәрбијә саһәсиндә гаршыда дуран вәзифәләрин мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәси һазырланмыш програм вә дәрсликләрин елми сәвијјәсиндән, методик тәләбләрә нечә чаваб вермәсиндән асылыдыр. Һазырда истифадәдә олан програм вә дәрсликләрин вәзијјәти бу чәһәтдән тәкчә әдәбијјат мүәллимләрини дејил, бүтөвлүкдә елми-педагожи ичтимаијјәти нараһат едән проблемләрдәндир.

Тәдрис програмлары тәртиб едиләркән илләр боју газанылмыш зәнкин тәчрүбә нәзәрә алынмалы, програма дахил едилән сәнәткарын әдәбијјат тарихиндә мөвгеји, әдәби-бәдии материалын тәрбијәви тә'сир дәрәчәси, бәдии сәнәткарлыг бахымындан сөз сәнәтинин ән јахшы нүмунәләри олмасы, шакирдләрә һәјаты өјрәтмәси имканлары ме'јар көтүрүлмәлидир.

Мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин мәгсәди одур ки, шакирд бәдии сөз сәнәтини дәриндән дәрк етсин, охудуғуну гијмәтләндирмәји бачарсын. Бунун үчүн һеч дә чохлу бәдии әсәр өјрәтмәк лазым дејил, камил сәнәткарларын әсәрләрини өјрәтмәк лазымдыр.

Һазырда тәтбиг олунан әдәбијјат програмында орта мәктәбдә шакирдләрә даһа чох сәнәткар, даһа чох бәдии әсәр өјрәтмәјә үстүнлүк верилмәси көз габағындадыр. XI синифдә 17 насир вә шаир портрет шәклиндә тәдрис едилир. Бунлар аз имиш кими, ичмал мөвзуларда (ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һә-

мин синифдә 8 ичмал мөвзусу өјрәдилир) даһа бир нечә сәнәткар очерк шәклиндә өјрәдилир. 70-ә јахын сәнәткарын јарадычылығыны тәдрис етмәји төвсијә етмәк вә сон 70 иллик Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында шакирдләрдә үмуми тәсәввүр јаратмаг тенденсијасыны әсас көтүрән програм мүәллифләри шакирдләрин имканларыны нәзәрә алмамыш, нәтичәдә мәзмун хејли ағырлашдырылмышдыр. Мәсәлән, XI синифдә «Әдәбијјатда јени мәрһәлә 60—70-чи илләр, 60-чы илләр әдәби нәсли» (гејд етмәк истәрдик ки, ичмал мөвзунун ичиндә бир дә ичмал мөвзусу ишләниб) бөлмәсиндә И. Шыхлы, Х. Рза, И. Һүсејнов ајрыча очерк шәклиндә верилиб.

Бу вә ја дикәр әдәби нүмунәнин сәнәткарын јарадычылығында, әдәбијјат тарихиндә тутдуғу мөвге илә шакирдләрин ону гаврама имканларыны ејниләшдирмәк олмаз. X синиф програмында »М. Һади XX әср Азәрбајчан романтизминин бөјүк нүмајәндәси кими... «Инсанларын тарихи фачиәләри» поемасы Һади јарадычылығынын зирвәси кими» XI синиф програмында «Һ. Чавид әдәбијјатымызда романтизмин көркәмли нүмајәндәси кими» чох чәтин мөвзуларын өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур.

Мәктәб тәчрүбәси кестәрир ки, шакирдләрин бөјүк әксәријјәти М. Һади јарадычылығыны өјрәнмәкдә чәтинлик чәкир. Онлар хүсусилә «Инсанларын тарихи фачиәләри» поемасыны дәрк едә билмирләр. Бизчә, романтизм әдәби чәрәјанынын нүмајәндәси кими Һ. Чавид тәдрис едилирсә, М. Һади јарадычылығынын ичмал мөвзуда өјрәдилмәси даһа мәгсәдәмүвафигдир.

Програм материаллары сечиләркән мөвзу тәкрарлығына јол верилмәмәли, варислик көзләнилмәлидир. Мөвчуд програмда һәјат вә јарадычылығы VII — VIII синифләрдә өјрәдилән сәнәткарлар јенидән IX—XI синифләрдә тәкрар тәдрис едилирләр. Мөвзуларын тәкрар тәдриси шакирдләрә јени билик вермир, әксинә, онларын елмә олан марағыны азалдыр, тә'лимин мәзмунуну ағырлашдырыр.

IX синифдә М. П. Вагифин һәјат вә јарадычылығы, XI синифдә исә Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» әсәри, XI синифдә М. Мүшфигин һәјаты, јарадычылығы вә Р. Рзанын «Гызылкүл олмајајды» поемасы тәдрис едилир. Бизчә, «Ган ичиндә», «Гызылкүл олмајајды» синифдәнхарич оху үчүн мәсләһәт керүлсә, даһа мәгсәдәујғун олар. Јери кәлмишкән, гејд етмәк лазымдыр ки, С. Вурғунун «Вагиф» драмы өз бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтинә, еләчә дә узун илләр әрзиндә шакирдләр тәрәфиндән мүвәффәгијјәтлә өјрәнилдијинә көрә, онун програма дахил едилмәси даһа мәгсәдәмүвафигдир.

Дәрслик програм әсасында тәртиб едилмәли, програма ујғун һазырланмасы онун башлыча принсипләриндән бири олмалыдыр. Чох тәәссүф ки, мөвчуд програм вә дәрсликләрдә бу принсип нәзәрә алынмамышдыр. XI синиф програмында Б. Ваһабзадә, Н. Хәзри «60—70-чи илләр әдәбијјаты» бөлмәсиндә, дәрсликдә исә «80—90-чы илләр әдәбијјаты» ичмал мөвзусунда верилмишдир. Фикирләшмәк оларды ки, бәлкә дә Б. Ваһабзадәнин «Шәһидләр», Н. Хәзринин «Салатын» әсәрләри онларын һәмин бөлкүјә кәлиб чыхмасына шәраит јарадыб. Анчаг Б. Ваһабзадә һаггында 12 сәһифәлик очеркдән (ичмалда 12 сәһифә) «Шәһидләр» поемасы һаггында 20 сәтир мә'лумат верилир.

Програмда тәдрис олуначаг материаллар вә бу материалларын шакирдләрин дүнјакерүшүнә тә'сири, билик вә бачарыгларын мәзмуну өз әксини јығчам шәкилдә тапыр. Дәрслик һәмин мәзмуну програма нисбәтән даһа кениш әкс етдирир. Одур ки, дәрсликдә бу вә ја дикәр әдәбинәзәри проблем, сәнәткарын јарадычылығы ардычыл, системли шәкилдә шәрһ едилмәли, елми-бәдии фактлар бир-бирини тамамламалы, изләмәлидир.

Әдәбијјат фәнни орта мәктәбдә ики мәрһәләдә: V—VIII синифләрдә ибтидаи әдәбијјат курсу, IX—XI синифләрдә мүхтәсәр әдәбијјат тарихи курсу кими тәдрис олунур. Буна көрә дә, әдәбијјат дәрсликләри ашағы синифләрдә мүнтәхабат характерли олур, јухары синифләрдә

исә әдәби материаллар идеја-мәзмунун тәһлили јолу илә әкс етдирилир. Һәр ики мәрһәләдә материаллар ишләнәркән варислик, системлилик вә ардычыллыг көзләнилмәлидир. Белә ки, V—VIII синифләрдәки әдәби-бәдии материаллар илкин мә'лумат характери дашымалы, IX—XI синифләрдә исә һәмин материаллар нисбәтән кениш тәһлил едилмәли, дәриндән өјрәнилмәлидир. Анчаг бу һеч дә дәрслик мүәллифләринә IX—XI синифләрдә монографија вә елми-тәдгигат әсәрләриндәки материаллары олдуғу кими шакирдләрә тәгдим етмәјә әсас вермир. Дәрслик мүәллифләри шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини, анлаг сәвијјәсини нәзәрә алмалы, елмилији сахламагла, материаллары ајдын, сәлис бир дилдә шәрһ етмәлидирләр. Дәрсликдә верилән материалларын һәчми бөјүк олмамалы, шакирдләри икинчи дәрәчәли материалларла јүкләмәмәлидир. Дәрслијин вәзифәси шакирдләри тәкчә биликлә јох, һәм дә гаврама вә мәнимсәмә бачарығы илә тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Бу бахымдан мөвчуд дәрсликләрлә иш хејли чәтинликләр јарадыр.

Дәрслик орта мәктәб шакирдләринә шаир вә ја насир, онун әсәрләри һаггында зәрури олан билији вермәлидир. Дәрсликдә һәр бир сәнәткарын өзүнәмәхсус фәрди јарадычылыг үслубу, әдәбијјат тарихимиздә тутдуғу мөвге һаггында ајдын мә'лумат верилмәлидир. Шакирд билмәлидир ки, бу вә ја дикәр јазычынын әсәрини өјрәнмәклә нә әлдә етмиш олур.

Дәрсликләрдә шаир вә јазычыларын јарадычылыг хүсусијјәтләри елә тәһлил едилмәлидир ки, шакирд бу вә ја дикәр шаир вә насири о бириндән фәргләндирән әсас чәһәтләрин нәдән ибарәт олдуғуну ајырд едә билсин. С. Вурғунун, С. Рүстәмин, М. Раһимин ејни дөврде јазыб-јаратмаларына бахмајараг, һансы јарадычылыг хүсусијјәтләринә керә фәргләндикләрини мүәјјәнләшдирә билсин. XI синиф дәрслијиндә С. Вурғун, С. Рүстәмин һәјат вә јарадычылығы һаггында верилән мә'луматда бу фәргли хүсусијјәтләр тәләб олунан дәрәчәдә габарыг верилмәјиб.

Дәрсликләрдәки әдәби-бәдии материалларын әдәбијјатшүнаслыг бахымындан тәһлили шакирдләрә бәдии әсәрин тәһлили јолларыны өјрәтмәли, бәдии әсәр һаггында мүстәгил мүһакимә јүрүтмәк бачарығы јаратмалыдыр. Шакирд дәрсликдә верилән бир әдәби нүмунә илә дикәр әсәрләри дә мүстәгил тәһлил етмәји бачармалыдыр. Мөвчуд XI синиф дәрслијиндә әдәби материалларын мәзмуну верилир. Онлар даһа чох шакирд иншаларыны хатырладыр. Дедикләримизә С. Вурғунун «Ајкүн» мәнзум романы вә С. Рүстәмин «Гачаг Нәби» мәнзум драмы һагда дәрсликдә верилмиш материаллары мисал кестәрмәк олар.

Дәрслијә мүчәррәд, шакирд үчүн анлашыглы олмајан мә'луматлар салынмамалыдыр. Мөвчуд XI синиф дәрслијиндә С. Рәһманын «Јалан» комедијасынын тәһлилиндә јазылыр: «Салеһин дедикләри, адамын јадына кечмиш ССРИ-нин башчыларындан биринин 60-чы илләрдә дедији бир ујдурманы салыр. О чыхышларында һамыны инандырмаға чалышырды ки, онун нитгләрини динләјән нәслин нүмајәндәләри 80-чы илләрдә коммунизм шәраитиндә јашајачагдыр. Белә јүксәк сәвијјәли, глобал мигјаслы јалана исә чохлары, о чүмләдән дә рәсми даирәләр, информасија васитәләрини идарә едәнләр «Бәли» дејирдиләр. Бу јаланын бәднам нәтичәсини инди бүтүн дүнја билдији үчүн шәрһ етмәјә һеч бир еһтијач јохдур» (XI синиф дәрслији, сәһ. 211).

«Кечмиш ССРИ-нин башчысы кимдир?», «Бу јаланын бәднам нәтичәси нәдир?». һәмин ифадәләри ајдын, конкрет шәкилдә вермәк олмаздымы? Бу гәдәр долашыг ифадәләр шакирди әсас фикирдән јајындырыр.

Дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, әдәбијјатдан тә'лимин мәзмуну илә бағлы проблемләрин дүзкүн һәлли дәрслик јарадылмасынын нәзәри проблемләринин ишләниб һазырланмасыны диггәт мәркәзиндә сахламағы тәләб едир.

КЛАССИК ӘДӘБИЈЈАТЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИНДӘ ГАРШЫЈА ЧЫХАН ЧӘТИНЛИКЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Рәшид ЕЈВАЗЛЫ,

«Тәфәккүр» Университетинин баш мүәллими, филолокија елмләри намизәди.

Әдәбијјатын тәдриси просесиндә гаршыја чыхан чәтинликләрин бөјүк бир гисми классик әдәби ирсимизлә бағлыдыр. Мараглыдыр ки, бу чәтинликләр заман бизи өјрәдилән классик әдәбијјат нүмунәләринин јарандығы тарихи дөврдән узаглашдырдыгча даһа да артыр. Бунун бир сыра сәбәбләри вардыр. Лакин бу сәбәбләр башга проблемин мөвзусу олдуғундан биз онларын үзәриндә дајанмырыг. Һесаб едирик ки, классик әдәбијјатын өјрәдилмәсиндә јаранан чәтинликләр, онларын маһијјәти вә арадан галдырылмасы мәсәләләрини шәрһ етмәк даһа фајдалы олар.

Илк нөвбәдә бу суала чаваб ахтараг:

Классик поезијанын өјрәдилмәсиндә гаршыја чыхан чәтинликләр һансылардыр?

Фикримизчә, һәмин чәтинликләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Ән'әнәви класик үслубда јазылмыш поетик әсәрләри дүзкүн әдәби гираәтлә охуја билмәмәкдән ирәли кәлән чәтинликләр.

Јалныз көзәл оху, ифадәли гираәт ше'р һаггында дүзкүн тәсәввүр јарада биләр. Бу күнүн шакирди чох вахт нәинки Фүзулинин «Вәфа һәр кимсәдән ким, истәдим...» мәтлә'ли гәзәлини, һәтта С. Вурғунун «Низами» ше'рини белә ифадәли охуја билмир. Сәбәб одур ки, һәр ики поетик әсәр әруз вәзниндәдир. Биринчи ше'р һәзәч бәһринин мәфА'Илүн тә'филәсинин дөрд дәфә тәкрары өлчүсүндә, икинчи ше'р исә јенә һәзәч бәһринин мәф'Улү мәфА'Илү мәфА'Илү фә'улүн гәлибиндәдир.

Вәфа һӘр ким/-сәдӘн кИм,
иc/-тәдИм, Ондан/ чәфА кӨрдүм,
КимИ кИм, би/-вәфА дҮнја/-да
кӨрдҮм, би/-вәфА кӨрдүм.
(М. Фүзули)

ЈоғрУлду /бүтүн вАрлы/-ғын
ҮммИдлә/ һүнӘрдән,
ШимшӘк ки/-ми кЕчдИкчә
/гарАнлЫг ке/-чәлӘрдән.
(С. Вурғун).

Демәли, классик ше'римизин сирләрини, онун көзәлликләрини, мусигисини јахшы дујмаг үчүн о ше'рин бәдии аһәнкини ифадә едән вәзнләри билмәк лазымдыр. Вәзни билмәсәк, ше'ри дүзкүн охуја билмәрик. Ону бәдии сурәтдә, бүтүн ахычылығы илә, өз аһәнкиндә охуја билмәсәк, бу сәнәтин өзүнәмәхсус көзәллији анлашылмаз галачаг, маһијјәтиндәки тә'сир охујана да, динләјәнә дә чатмајачагдыр.

2. Классик ше'римизин бел сүтуну тәшкил едән ә'руз вәзнини билмәмәкдән ирәли кәлән чәтинликләр.

Әруз вәзнинин чох мүрәккәб системи вардыр. Бурада әсас шәрт мисраларда һечаларын сајча бәрабәр олмасы јох, узун вә гыса һечаларын мүәјјән бир гајдада дүзүлмәсидир. Одур ки, бә'зән әрузла јазылан ејни бир ше'рдә мисранын бири 11, икинчиси 10, үчүнчүсү һәтта 9 һечалы ола биләр. Әруз вәзниндә ше'рләр мисраларын өлчүсүндән, сөзләрин ифадә үсулундан вә һечаларын дүзүлүш гајдасындан асылы олараг мүхтәлиф шәкилләр алыр. Бир-бириндән сечилән белә шәкилләрә бәһр дејилир.

Азәрбајчан дилинин өз сөзләриндә әрәб вә фарс сөзләриндә олан кими узун саитләр олмадығындан әрузун тәләбләринә ујғун кәлмир. Шаирләримиз әруз вәзнинин тәләбләринә көрә белә сөзләрин саитләрини узатмышлар. Мәсәлән, М. Һадинин «Ėј Ол кҮнләр /көрӘн мӘс'уд, /унУтмА биз/-ләрИ, јАд ет» мисрасында «Ол, кҮнләр, көрӘн, мӘс'уд, унУтма, бизләрИ, јАд» сөзләринин мүвафиг саитләри өзләриндән әввәл вә сонра кәлән самитләр илә бирликдә бөлүмләрин икинчи вә үчүнчү һечаларыны тәшкил едир. Бунлар һәмин бөлүмләрин гәлиби олан мәфА'Илүн тәф'иләсинин икинчи вә үчүнчү һечалары мүгабилиндә узун А вә И сәсләринә табе олараг сүн'и сурәтдә узадылмыш, нәтичәдә Азәрбајчан дили бу сөзләрдә өз нормал аһәнкини итирмишдир. Вә јахуд, Хәтаинин

«Гызыл күл, бағү-бустаным,
нә дерсән?
Фәда олсун сәнә чаным, нә дерсән?».

бејтиндә мисраларын сонундакы «нә дерсән?» рәдиф-сөзләри тәһриф олунмушдур, әслиндә, «нә дејирсән?» олмалы иди. МәфА'Илүн мәфА'Илүн фә'Улүн гәлибинә јерләшмәк хатиринә «нә дерсән?» кими ишләнмишдир. Әкәр «нә дејирсән?» шәклиндә ишләнәрдисә, әруз вәзнинин ганунула табе олмаз, аһәнкдарлыг позуларды. Һечаларын јухарыда көстәрилән гајдада узадылмасына «ағырлыг», гысалдылмасына исә «јүнкүллүк» дејилир.

Һечаларын сајынын бәрабәрлији әруз вәзнинин дә әсасыны тәшкил едән әламәтләрдәндир. Лакин әруз вәзниндә аһәнк јалныз һечаларын сајы илә мүәјјән едилир. Һәмчинин мисралардакы һечаларын узун-гысалығы бир-биринә ујғун кәлмәлидир. Белә ки, биринчи мисрадакы узун һечалары сонракы мисралардакы узун, гыса һечалары исә гыса һечалар изләмәлидир.

Бә'зән мисраларда һечаларын сајы бир-бириндән фәргләнир. Белә һалда аһәнк јенә дә позулмур, әруз вәзнинин гәлибинә ујғун кәлир. Мәсәлән:

Һәр сурәтә экс кими бахма,
Һәр көрдүјүнә су кими ахма.

бејтиндә биринчи мисра 9, икинчи мисра 10 һечалыдыр. Оху заманы «экс» сөзү ики һечалы кими тәләффүз олунур вә онун һесабына ше'рин аһәнки дүзәлиб.

Әруз вәзниндәки бөлкү принсипи дә һеча вәзниндән фәргләнир. Бу вәзндә гәлибин тәләбинә көрә мисрадакы сөзләр мүәјјән һиссәләрә парчаланараг, бөлкүнүн мүхтәлиф тәрәфләриндә гала биләр. Мәсәлән, С. Ә. Ширванинин «Оғлума нәсиһәт» ше'ринин ашағыдакы бејтиндә олдуғу кими:

Бил ки, уста/-дын, еј рәшид/ нәсәр,
Сәнә руһа/-нијјәтдә ол/-ду пәдәр.

Тәләб олунан фасилә «устадын», «руһанијјәтдә», «олду» сөзләринин ортасына дүшүр. Ше'рин дүзкүн охунмасында вә дәрк олунмасында онун бәһринин мүәјјәнләшдирилмәсинин ролу бөјүкдүр. Бәс әруз вәзниндә јазылмыш бу вә ја дикәр әсәрин бәһрини нечә мүәјјән етмәк олар?

Бунун үчүн ән әввәл Азәрбајчан әрузунун чох ишләнән бәһрләринин адларынын мә'насыны, һәмин бәһрләрин ишләк гәлибләрини әзбәрдән билмәли, һабелә онларын һечаларынын тәхмини сајыны јадда сахламалы, узун вә гыса саитләри јерли-јериндә дүзкүн тәләффүз етмәји өјрәтмәлијик. «Азәрбајчан» ше'риндә ишләдилмиш ән фәал бәһрләр исә ашағыдакылардыр:

1. Һәзәч бәһри («һәзәч» сөзү «хош аваз, көзәл сәс, зәнкулә» мә'насындадыр):

МәфА'Илүн /мәфА'Илүн/
мәфА'Илүн/ мәф'АИлүн
Мәни чандан /усандырды,
/чәфадан јар/ усанмазмы?
мәф'Улү /мәфА'Илү/ мәфА'Илүн/
фә'Улүн
Көнлүм а/-чылыр зүлфи
-/пәришаны/-ны көрчәк.
мәф'Улү /мәфА'Илү/ фә'Улүн
Нәркиз ки, /көз ачды, ба/-ғә кирди.
(М. Фүзули).

2. Рәмәл бәһри («рәмәл» сөзү «ләнкәрләмәк, далғаланмаг» мә'наларыны билдирир):

ФА'илАтүн /фА'илАтүн/
фА'илАтүн/ фА'илүн
Јүзүнү мән/-дән ниһан ет/-мәк
диләрсән/ етмәкүл!
(И. Нәсими).

ФА'илАтүн /фә'илАтүн/ фә'илүн
Көнлүмүн сев/-кили мәһбу/-бу мәним
(А. Сәһһәт).

М. Ф. Ахундов ад...
Азәр... Респ. ...
Дөвләт Ки...

фә'илАтүн /фә'илАтүн/ фә'илАтүн/
фә'илАтүн

Вәһ нә гамәт, /нә гиjамәт,
/бу нә шахи-/ күли-тәрдир?
фә'илАтүн /фә'илАтүн/ фә'илАтүн/
фә'илүн/ фә'лүн)
Нә ачар ким/-сә гапым ба/-ди
сәбадән/ геjри.
(М. Фүзули).

3. Рәчәз бәһри («рәчәз» сөзү «һәрбә-зорба кәлмәк, меjдән охумаг» демәкдир):

мүфтә'илүн /мәфА'үлүн/
мүфтә'илүн/ мәфА'илүн
Мәндә сығар /ики чаһан,
/мән бу чәһа/-нә сығмазам.
(И. Нәсими).

4. Мүтәгариб бәһри («мүтәгариб» сөзү «бир-биринә jахынлашан, достлашан» демәкдир):

фә'Улүн /фә'Улүн /фә'Улүн/ фә'Улүн
Чаһан ич/-рә һәр фит/-нә
ким ол/-са һадис...
фә'Улүн /фә'Улүн /Фә/Улүн /фә'Ул
Гәзәл де /ки, мәшһу/-ри-дөвра/н ола.
(М. Фүзули).

5. Мүзаре бәһри («мүзаре» сөзү «охшаjан, бәнзәjән, охшар, бәнзәр» мә'насындадыр):

мәф/Улү /фА'илАтү /мәфА'Илү/
фА'илүн
Jа рәб, бә/-лаjи-ешг и/-лә
гыл аши/-на мәни.
(М. Фүзули).

6. Мүчтәсс бәһри («мүчтәсс» «танымаға, билмәjә сә'j едән, габагчадән өjрәнән» демәкдир):

мәФА'Лүн /фә'илАтүн/
мәФА'илүн /фә'илүн/
Көтүр нига/-бүвү хәлгә
/көрүн, еj шәм/-сү гәмәр.
(И. Нәсими).
Тутушду гәм /одуна ша/-ди
көрдүjүн/ көнлүм.
(М. Фүзули).

7. Хәфиф бәһри («хәфиф» сөзү «jүнкүл, зәриф, инчә, мүлаjим» мә'насындадыр):

фә'илАтүн/ мәфА'илүн/ фә'илүн/
Jохдур, еj сәр/-вәрим, тәк әл/-дә сәда;

Һәр кәсин ел/-ми вар ол ин/-сандыр;
Иттифаг и/-лә әмр олур/ асан.
(С. Ә. Ширвани).

8. Мүнсәриһ бәһри («мүнсәриһ» сөзү «ахычы» мә'насындадыр):

мүфтә'илүн /ФА'илүн/
мүфтә'илүн/ ФА'илүн
Гоjма кәлә, /сагиjа, /заһиди меj/-ханәjә.
М. Ә. Сабир).

9. Сәри бәһри («сәри» сөзү «сүр'әтли, чәлд, тез» мә'наларыны билдирир):

мүфтә/илүн /мүфтә'илүн/ ФА'илүн
Кәнчәдә дер/-ләрсә вурур, /вурмаjыр,
Оjлә ки, Сәл/-jнада вурур/ тәк сәбир.
(М. Ә. Сабир).

Фикримизи М. Ә. Сабирин «Охутмурам, әл чәкин!» ше'ринин бәһринин мүәjjәнләшдирилмәси әсасында изаһ едәк: Илкин шәрт олараг, истәнилән мисранын һечаларыны саjырыг. Бунларын саjы 14-дүр. Еjни саjда һечалары олан бәһрәләри тапырыг. Икинчи шәрт одур ки, гәлибләрдә һансы һеча узанырса, мисрада да һәмин һечанын узун, гыса һечаны гыса тәләффүз етмәлиjик. Башга сөзлә, һечаларын узун-гысалығына көрә бир-бирини изләмәсини һәм гәлибләрдә, һәм дә ше'рдә көзләмәлиjик. Нәһаjәт, һәмин мисра вә jа беjти арамла, ифадәли охуjур вә jухарыдакы гәлибләрдән һансына уjғун кәлдиjини тә'jин едирик:

Оғул мәним-дИр әкәр,
/охутмурам, /Әл чәкин! (14)
Кәрчи бу бәд/бӘхт өзү
/елмә һәвәс/кАрдыр... (13)
мүфтә'илүн /фА'илүн/
мүфтә/илүн/ фА'илүн.

Jухарыда деjиләнләрә әмәл етдикдә көрүрүк ки, һәмин ше'р бүтөвлүкдә **мүнсәриһ бәһринин** биринчи нөвүнүн биринчи вариантында jазылмышдыр.

Вә jахуд, М. Фүзулинин «Леjли вә Мәчнун» поемасындан истәнилән беjтин бәһрини тапаг. Әввәл, беjти, сонра она һәмаһәнк олан бәһри мүәjjән едирик:

ОдлАра /тутУшдУ, jа/-сә бАтды,
Ол гӨнчә /-дәһАнӘ дил/ узАтды
мәф'Улү /мәфА'Илүн/ фә'Улү.

Бәлли олур ки, мәснәви шәклиндә олан бүтүн поема (гәзәлләрдән башга) һәзәч бәһринин онунчу нөвүндә jазылмышдыр. Азәрбаjчан һәзәчинин бу нөвү «Леjли-Мәчнун һәзәчи» адланыр.

Беләликлә, jухарыдакы гәлибләр әсасында истәнилән класик ше'рин бәһрини мүәjjән етмәк олар.

3. Бәһрләрин гәлиб, jахуд тәф'иләләриндә узун саитләрин (узанмаларын) кирил әлифбасы илә верилә билмәмәсиндән ирәли кәлән чәтинликләр.

Ән jахшы һалда узун саитләри бөjүк һәрфлә, jахуд дүз чизкиләрлә вермәк чапчылардан бөjүк диггәт, дәгиглик вә сәриштә тәләб етдиjиндән чох вахт буна риаjәт етмәк мүмкүн олмур. Бу сәбәбдән дә әруз вәзнинин бәһрләринин дүзкүн охунмасында, онлары бир-бириндән фәргләндирәндә сәһвләрә jол верилир.

Бәһрләри дүзкүн вә ифадәли охумағын, һабелә jадда сахламағын ән әлверишли методу шакирдләрә әрәб графикасыны (әски әлифбаны) өjрәтмәкдир. Бу барәдә Тәһсил Назирлиjинин 2 август 1989-чу ил тарихли рәсми мәктубу да вардыр. Чүнки һәмин әлифбада узун саитләр jазылыш вә деjилишчә гыса саитләрдән ачыг-аjдын фәргләнир, даһа дәгиг десәк, әруз вәзнинин көзәл, бәдии аһәнкини jарадан үч узун саит сәс — А, И, У орфографик вә орфоепик чәһәтдән, һеч бир сүн'илиjә jол верилмәдән дикәр фонемләрдән сечилир.

4. Грамматик форма е'тибарилә фарс дилинә хас олан изафәт тәркибләринин гурулушуну, маһиjjәтини билмәмәкдән ирәли кәлән чәтинликләр.

Изафәт Азәрбаjчан дилинин синтаксиндә икинчи вә үчүнчү нөв тә'jини сөз бирләшмәләринә уjғундур.

Икинчи нөв тә'jини сөз бирләшмәләри: неjсан (jағыш) булуду — әбринисан, дирилик суjу — аби-һәjат, аjрылыг оду — атәши-һичран, дүнjа халглары — хәлги-аләм.

Үчүнчү нөв тә'jини сөз бирләшмәләри: бәхтимин гөнчәси — гөнчеjибәхтим, ешгимин сәси — авазеjи-ешгим, мә'шуғәнин jанағы — аризи-чанан.

Изафәт тә'jин илә тә'jин олунан сөзүн бир-биринә хүсуси сурәтдә бирләшәрәк еләбир синтактик әлагә jаратмасына деjилир ки, бу бирләшмәдә биринчи сырада тә'jин олунан сөз, икинчи сырада тә'jин дурур. Бунларын арасында исә синтактик әлагә jаратмаг үчүн изафәт әләмәти кәлир. Изафәт әламәти тә'jин олунан сөзүн самит вә jа саит илә битмәсиндән асылы олараг дәjишилир. Азәрбаjчан классик ше'ри изафәтиндә бирләшмәнин биринчи тәрәфиндәки тә'jин олунан сөз самитлә битмишсә, онунла тә'jин арасында синтактик әлагә jаратмаг үчүн биринчи тәрәфин ахырына «и» сәси артырылыр. Мәсәлән, **вурғун көнүл, сәһәр күләjи, чанын бәласы** сөз бирләшмәләрини изафәтә чевирмәк үчүн тә'jин олунан көнүл **(дил)**, күләк **(бад)** вә бәла **(афәт)** сөзләри биринчи jердә, сонра изафәт әламәти **«и»** сәси, икинчи jердә исә тә'jинләр — вурғун **(шеjда)**, сәһәр **(сәба)** вә чан сөзләри кәлир вә ашағыдакы изафәт тәркибләри алыныр: дили-шеjда, бади-сәба, афәти-чан.

Изафәтин биринчи тәрәфи **«а»** вә jа **«у»** саити илә гуртарарса, тә'jин олунан сөзүн ахырына изафәт әламәти олараг, **«jи»** сәсләри артырылыр. Мәсәлән, дидеjи-кирjан **(ағлар көз)**, бәлаjи-фәгр **(jохсуллуг бәласы)**, һәваjи-ешг **(ешгин һавасы)**.

Классик әдәбиjjатда изафәт бирләшмәсинин ән садәси ики сөздән ибарәтдир. Мәсәлән, араjиши-сөһбәт — сөһбәтин бәзәjи, шәби-һичран — аjрылыг кечәси. Үч вә даһа артыг сөздән ибарәт изафәт зәнчиринә дә тәсадүф едилир. Мәсәлән, хазини-кәнчинеjи-әсрар — сирләр хәзинәсинин хәзинәдары, ками-дили-шеjда — вурғун көнүлүн истәjи, дәри-кәнчи-көвһәрү зәр — көвһәр вә гызыл хәзинәсинин гапысы, ашиjани-мүрғи-дил — көнүл гушунун jувасы.

Классикләримиз сөзләрин jанашмасы jолу илә дә тә'jини сөз бирләшмәләри jаратмышлар. Мәсәлән, меһрчамал — күнәш үзлү, маһчәбин — аj алынлы, гөнчәдәһан — гөнчәағыз, күл'үзар — күлjанаглы, сәрвгәд — сәрвбоjлу.

Беләликлә, изафәт дедиjимиз тә'jини сөз бирләшмәләринин гурулушу илә танышлыгдан вә классик әдәбиjjатда ишләнмиш әрәб-фарс сөзләринин минимум луғәтини мәнимсәдикдән сонра, гәдим фарс изафә-

ти һәр бир чағдаш охучу үчүн ајдын олачагдыр.

5. Классик шаирләрин лексикасынын мүәјјән гисмини тәшкил едән әрәб мәншәли сөзләрин семантикасыны билмәмәкдән әмәлә кәлән чәтинликләр.

Азәрбајчан дилинә кечән әрәб сөзләринин тарихи гәдимдир. Бәлли олдуғу кими, әрәбләр 300 илдән артыг Азәрбајчанда һөкмранлыг етмиш, беләликлә, мәдәнијјәтимиз вә дилимиз зоракы ассимилјасијаја мә'руз галмышдыр. Чүнки Јахын Шәрг халгларынын јазылы әдәби дили тарихән әрәб дили олмушдур. Беләликлә, чанлы данышыг дили вә Азәрбајчан әдәби дилинә күлли мигдарда әрәб мәншәли сөзләр кечмишдир. Хүсусилә дә елм вә мәдәнијјәтин, әдәбијјат вә инчәсәнәтин ајры-ајры саһәләринә аид олан әрәб терминләри классик вә мүасир әдәби дилимиздә чохлуг тәшкил етдијиндән, һәмин сөзләрин семантикасыны лүғәтләрин көмәји илә өјрәниб јадда сахламаг олдугча чәтиндир. Бу чәтинлији гисмән дә олса, асанлашдырмаг үчүн ашағыдакы мәсәләләри билмәк вачибдир:

а) Әрәб сөзләринин чоху мүәјјән сабит формалар әсасында дүзәлир. Һәр бир грамматик форма әксәр һалда үч, бә'зән дә дөрд самитдән ибарәт көкә истинад едир. Көкдән дахили флексија јолу илә мүхтәлиф формалы сөзләр әмәлә кәтирилир. Мәсәлән, Л Т Ф көкүндән: Ләтиф, Ләтафәт, Ләтифә, лүтф (етмәк), лүтфкар (кар — фарсча), лүтфән, Илтифат, Мүлатиф, Мүлатифә, Лүтфи, Лүтфијар (јар — фарсча), Лүтфијә вә б.

б) Мә'насы јахшы бәлли олан бир исмин семантикасына истинадән ејни көклү башга төрәмә сөзләрин дә мә'насыны анламаг о гәдәр чәтин дејил. Проф. Б. Әһмәдов бу үсулу «мә'лума әсасланма» адландырараг јазыр ки, мә'лум сөзләрә әсасланараг дикәр охшар сөзләрин мә'насынын өјрәдилмәси јахшы нәтичә верир. Мисал үчүн, Һ К М көк һәрфләриндән төрәнмиш бир нечә сөзүн классик әдәбијјатда нечә ишләндијинә вә нә кими мә'на чаларлары кәсб етдијинә бахаг: һөкм-ганун, фәрман, гәрар; һаким—һөкм едән, һөкмдар; мәһкәмә сәдри; һөкмран — һөкм сүрән, һөкмдар; һәким — һикмәт вә фәлсәфә алими, философ, доктор; һикмәт — фәлсәфә, билик, елм, кизли сирр; еһкам — һөкмләр, ганунлар; тәһким — бағлы, бағлама, мөһкәмләтмә, бәркитмә; мәһкум— һөкм алтында олан, дустаг; мәһкәмәнин һөкмү илә һәбсә, е'дама, һәр һансы чәзаја мәһкум едилмиш адам; мәһкумијјәт — табе олмаг; мәһкум олмаг; истеһкам — мөһкәмләндирмә, бәркитмә, сәнкәр.

6. Бир сыра сәнәт корифејләримизин дилләр әзбәри олан лирик ше'рләриндә ишләтдикләри сон дәрәчә мәзмунлу вә тутарлы мисрә вә бејтләрин сәтиралты мә'наларыны баша дүшмәмәкдән ирәли кәлән чәтинлик.

Фикримизи М. Ә. Сабирин «Шәкибаи» адлы гәзәли әсасында изаһ едәк:

...Сејл-тә'н өјлә тәмәввүчлә
алыб дөврү-бәрим,
Бәнзәрәм бир гочаман
дағa ки, дәрјадә дурар.
Нә гәм, уғратса да
бир күн мәни ифнајә заман,
Мән кедәрәмсә, мәрамым
јенә дүнјадә дурар!..

Гәзәлин сон бејтинә диггәт едилсә, орада олдугча мараглы бир бәнзәтмә көрәрик:

Дурмушам нишү пәси-тә'ндә,
Сабир, нечә ким,
О әлифләр ки, пәсү пиши
әтә'надә дурар!

Бејтин ачыгланмасы: Сабир, тә'нәнин өнүндә вә ардында дурмушам, јә'ни мәнә һәм архадан, һәм дә гаршыдан тә'нәләр јағдырылыр. Нечә ки, «әтә'на» сөзүнүн әрәбчә јазылышында «тә'н» сөз көкүнүн архасында вә габағында әлиф һәрфләри дурур. Әрәб дилиндә олан «әтә'на» ифадәсинин тәрчүмәси «бизә тә'нә вур, бизи мәзәммәт ет» демәкдир ки, бу сәзалты мә'на дә ше'рин үмумидеја мәзмуну вә гајәси илә там сәсләшир.

Нәтичә олараг демәлијик ки, бу мәгаләдә Азәрбајчан классик әдәбијјатынын тәдрисиндә гаршыја чыхан бә'зи чәтинликләри груплашдырыб, онларын мисаллар әсасында јығчам изаһына чалышдыг.

ТӘ'ЛИМ РУС ДИЛИНДӘ ОЛАН МӘКТӘБЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ФОЛКЛОР НҮМУНӘЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Ирадә ӘФӘНДИЈЕВА,

Бакы шәһәри, Сәбаил рајону 160 саjлы орта мәктәбин мүәллими.

Азәрбајчан халгынын чох зәнкин шифаһи халг әдәбијјаты вардыр. Бәшәријјәт тарихиндә илк инсанларла дикәр чанлылар арасында јашамаг уғрунда мүбаризә башландығы вә тәбии гүввәләрин маһијјәтинин өјрәнилмәјә сә'ј едилдији вахтдан мүасир дөврүмүзә гәдәр шифаһи халг әдәбијјаты узун јол кечәрәк зәнкинләшмиш, онун мүхтәлиф формалары јаранмыш вә халгымызын мә'нәви сәрвәтинә чеврилмишдир. Шифаһи халг әдәбијјатынын мүхтәлиф жанрларында халгымызын истәк вә арзулары, тәбии гүввәләрә вә харичи ишғалчылара гаршы мүбаризәси, доғма торпаға, аилә, өвлад вә халга бағлылығы, һәјаты вә мәишәти, адәт-ән'әнәләри, дини вә елми дүнјакөрүшү, бир-биринә мүнасибәти, икидлик вә гәһрәманлығы — бир сөзлә, чанлы тарихи әбәдиләшдирилмишдир. Шифаһи халг әдәбијјаты кечмишдән күнүмүзә кәлән ән е'тибарлы әдәби көрпүдүр.

Елә буна көрә дә тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә зәнкин халг инчиләринин шакирдләрә өјрәдилмәсинин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Лакин чох тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, јени програм вә дәрсликләрдә фолклор нүмунәләринә аз јер ајрылмыш, һәтта онларын сечилмәсинә дә әһәмијјәт верилмәмишдир. Мәсәлән, V синиф дәрслијиндә (Ә. Р. Әфәндизадә, Ә. М. Аббасов — Азәрбајчан дили 5. Бакы, 1996) 50 мөвзудан анчаг 3-ү әсас мөвзу кими фолклора һәср едилмишдир. Онлардан 2-си («Падшаһын јухусу», «Гары вә онун тојуғу») кичик һәчмли нағылдыр вә падшаһын әдаләтинә аиддир (сәһ. 24, 119), бири исә («Түлкү вә Чаггал») тәмсилдир. Бунлардан башга, чалышмаларда 1 кичик һәчмли нағыл («Падшаһ вә диләнчи»), 5 ләтифәдән («Сәһв күпәдәдир», «Газан», «Падшаһ вә Бәһлул», «Пај», «Түлкү вә Кәклик») дә истифадә едилмишдир (сәһ. 19, 72, 75, 101, 109, 137). Дәрсликдә чәми 4 бајаты (сәһ. 46) вә мүхтәлиф мөвзуларын мәзмуну илә әлагәдар олараг 7 аталар сөзү дә вардыр.

Нүмунәләрдән көрүндүјү кими, дәрсликдә нағыл, ләтифә, аталар сөзү вә бајатылара аид нүмунәләр верилсә дә, шифаһи халг әдәбијјатынын дикәр нүмунәләринә тәсадүф олунмур. Јахшы оларды ки, кәләчәкдә дәрсликләр тәкмилләшдириләндә һеч олмаса, чалышмаларда фолклорун дикәр нүмунәләриндән дә кениш истифадә едилсин. Һәр бир мөвзуја мүвафиг олараг, тапмача, аталар сөзләри (һәр мөвзуја аид азы 2—3 нүмунә), бајаты вә с. нүмунәләр верилсә, мүәллимләрин иши хејли асанлашар вә шакирдләримизин шифаһи халг әдәбијјаты һаггында билик вә тәсәввүрләри даһа кениш олар.

Мә'лумдур ки, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә охујан шакирдләрин чоху азәрбајчанлы ушаглардыр. Бу да бир һәгигәтдир ки, мүасир, кәнч аналар (хүсусән шәһәрләрдә) өз көрпәләринә лајла чалыб, онлары охшаја билмирләр. Рус дилли вәтәндашларымыз Азәрбајчан дилиндә данышаркән аталар сөзләри вә мәсәлләрдән истифадә етмәји бачармырлар. Одур ки, јашлы вә тәчрүбәли һәмкарларым кими мән дә тә'лим просесиндә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән истифадә едирәм.

Шифаһи халг әдәбијјатынын дили чох садә, асан вә јаддагаландыр. Бу дил һәм дә чох зәнкин вә тәмиздир. Бу бахымдан тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә шакирдләримизин Азәрбајчан фолклору илә һәр-

тәрәфли таныш олмалары бу дили өјрәнмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Буна көрә дә V синифләрдән башлајараг шакирдләрин бу саһәдә газандыглары биликләри зәнкинләшдирмәјә вә јухары синифләрдә даһа да инкишаф етдирмәјә хүсуси диггәт јетирирәм. Ајры-ајры мөвзулара аид чалышмаларын ичрасы заманы шакирдләрә бир нечә лајла јаздырырам.

Лајлај, бешијим, лајлај,
Евим-ешијим, лајлај.
Сән кет ширин јухуја
Чәким кешијин, лајлај.
Балам, лајлај, а лајлај.
Күлүм, лајлај, а лајлај.

Лајласы дәрин бала
Јухусу сәрин бала.
Танрыдан арзум будур,
Тојуну көрүм, бала.
Балам, лајлај, а лајлај.
Күлүм, лајлај, а лајлај.

Нөвбәти дәрсләрдә исә лајлаларын сајыны артырыр вә ја шакирдләрә охшамалар јаздырырам:

Дағдакы атлар,
Атлар көј отлар.
Көјчәк арвадлар
Бу балама гурбан.

Көјдә улдузлар,
Шахталы бузлар.
Чеһизли гызлар
Бу балама гурбан.

Чох мараглы фактдыр ки, шакирдләрин чоху бу лајла вә охшамалары елә синифдә дә әзбәрләјирләр.

Мән мүхтәлиф мөвзуларын тәдриси заманы мөвзуја ујғун олараг бајатылардан да бәһрәләнирәм. Мәсәлән, V синифдә «Азәрбајчан дили дәрсиндә», «Хочалы фачиәси», «Нахчыванда», VI синифдә «Азәрбајчан мәним вәтәнимдир» типли мөвзуларын тәдриси заманы вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда олан бајатылар сечиб, онлардан кениш истифадә едирәм:

Әзизим Вәтән јахшы,
Кејмәјә кәтан јахшы.
Кәзмәјә гәриб өлкә,
Өлмәјә Вәтән јахшы.

Дағ башында гара бах,
Үстүн алан сара бах.
Аләм чәннәтә дөнсә
Јаддан чыхмаз Гарабағ.

Јухары синифләрдә исә бунларла јанашы, мәһәббәт, достлуг, гәһрәманлыг вә с. мөвзуларда олан бајатылардан истифадә етмәк чох фајдалы олур. Бу садә дилдә дејилмиш ше'р нүмунәләри илә шакирдләрә халгымызын милли характериндән кәлән өвлада, анаја, Вәтәнә, халга, әмәјә, ел гәһрәманларына севки вә мәһәббәт һиссләри ашылајырам.

Дүздүр, дәрсликләрдә јери кәлдикчә аталар сөзләри вә онларын тәрчүмәләри дә верилмишдир. Лакин бунлар чох аздыр. Һәр мөвзуја ујғун олараг рәнкарәнк аталар сөзләриндән истифадә етмәк шакирдләрин әмәјә, достлуға, өзүндән бөјүкләрә һөрмәт етмәк руһунда тәрбијә олунмаларына мүсбәт тә'сир көстәрир. Одур ки, тә'лим просесиндә дәрсликдә олмајан аталар сөзләриндән дә истифадә едирәм. Мәсәлән, V синифдә дәрсликдә верилән аталар сөзләриндән әлавә, ашағыдакылары да шакирдләрә өјрәтмәјә чалышырам: «Дуз чөрәк, дүз чөрәк», «Достуну мәнә көстәр, сәнин ким олдуғуну дејим», «Ишләмәјән дишләмәз», «Дост доста тән кәрәк, тән олмаса кен кәрәк», «Икид өләр, ады галар», «Ағыл јашда дејил, башдадыр», «Устадына кәм баханын көзләринә ган дамар» вә с.

Мән шакирдләрин шүуруну вә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә онлара тапмача вә јанылтмачларын өјрәдилмәсинә дә бөјүк әһәмијјәт верирәм. Тәчрүбә көстәрир ки, бунлардан ашағы синифләрдә истифадә етмәк (V—VIII) даһа мәгсәдәујғундур. Тапмачалар ашағы синиф шакирдләри үчүн әјләнчәли вә мараглыдыр. Бу, шакирдләрдә һазырчаваблыг вә сәрбәстлик һиссләри ашылајыр вә онлар мүхтәлиф фикир ахтарышлары апармаг вәрдишләринә јијәләнирләр. Бу исә өз нөвбәсиндә шакирдләрин дәрс просесиндә даһа фәал иштирак етмәләринә сәбәб олур: а) Бабамын бир дону вар, гатламаг олмаз. Ичи долу әшрәфидир, санамаг олмаз (көј вә улдузлар); б) Бир гушум вар, ганадынын бири ағдыр, бири гара (кечә вә күндүз); в) Үчү бизә јағыды, үчү чәннәт бағыды, үчү јығыр кәтирир, үчү вурур дағыдыр (илин фәсилләри); г) Бир чүт булағым вар, сују шор (көз јашы); д) Јүк алтда ганлы чанаг (дошаб) вә с.

Шакирдләр јанылтмачлары өјрәнмәјә дә хүсуси һәвәс көстәрирләр. Она көрә дә V—VIII синиф шакирдләринә даһа асан јанылтмачлар өјрәдирәм:

а) Јемишләри јемишдиләр,
Јејә-јејә демишдиләр:
Јејилмишди јетишмәмиш јемишләр,
јетишмишди јејилмәмиш јемишләр.

б) Ағ балгабаг, боз балгабаг, боз балгабаг, ағ балгабаг, вә с.

Јухары синиф шакирдләринә исә даһа чәтин јанылтмачлар өјрәтмәјә чалышырам. Мәсәлән, «Кетдим, көрдүм бир дәрәдә ики кар, кор, күркү јыртыг кирпи вар. Диши кар, кор күркү јыртыг кирпи, еркәк кар, кор, күркү јыртыг кирпинин күркүнү јамамагданса, еркәк кар, кор, күркү јыртыг кирпи диши кар, кор, күркү јыртыг кирпинин күркүнү јамајыр», «Ај ахсаг ашпаз һәсән шаһ, ашпазлар аш биширир, сән дә кәл аш бишир, ај ахсаг ашпаз һәсән шаһ» вә с.

Дәрс илинин әввәлиндә програм материалларыны планлашдыраркән, тәгвим планында чалышмалар гејд олунаркән шифаһи халг әдәбијјатына аид нүмунәләри дә әлавә едирәм вә дәрс просесиндә онларын һәјата кечирилмәсинә хүсуси гајғы илә јанашырам. Бу, фолклор нүмунәләринин планлы шәкилдә шакирдләрә өјрәдилмәсинә көмәк едир.

Дәрс дедијим VIII—IX синифләрдә исә халгымызын гәһрәманлыгла долу тарихи кечмишини шакирдләрә өјрәтмәк мәгсәдилә дастанлардан да кениш истифадә едирәм. «Китаби-Дәдә Горгуд» вә «Короғлу» дастанларындан парчалар вә нүмунәләрин сечилмәсинә хүсуси диггәт јетирирәм. Бу мәгсәдлә синифдәнхарич мәшғәләләрдән кениш истифадә едирәм. Синифдәнхарич оху заманы әввәл шакирдләрдә мараг ојатмаг мәгсәдилә бу дастанларын һәр бири һаггында үмуми мә'лумат верирәм. Сонра бој вә голлары шакирдләр арасында бөлүшдүрүрәм. Ишин бу чүр тәшкили вә охунмуш парчаларын синифдә данышылмасы шакирдләрин дастан вә онун ајры-ајры парчалары һаггында мүстәгил фикир сөјләмәләринә мүсбәт тә'сир көстәрир. Онлар бу дастанлар һаггында даһа кениш мә'лумат әлдә едирләр.

Бу дәрс илиндә ишләдијим мәктәбдә VI синиф шакирдләри Азәрбајчан дилиндән шифаһи имтаһан вермәлидирләр. Бу синифләрдә дәрс дејән һәмкарларымла гәрара кәлдик ки, бә'зи билетләрин биринчи суалларыны шифаһи халг әдәбијјатынын ајры-ајры нөвләринә һәср едәк. Буна көрә дә билетләрин биринчи суалларында шифаһи халг әдәбијјаты һаггында мә'лумат, лајлалар, охшамалар, бајатылар, аталар сөзләри вә мәсәлләр, ләтифәләр, тапмачалар, нағыллар, дастанлар вә с. һаггында мөвзулар вардыр. Шакирдләр бајаты, охшама вә саир нүмунәләрдән әзбәр сөјләјәчәк вә дикәр нөвләрә аид мисаллар кәстәрәчәкләр. Әминәм ки, шакирдләр онлара өјрәтдијим шифаһи халг әдәбијјатына аид биликләрини јахшы нүмаиш етдирәчәкләр.

Тә'лим рус дилиндә олан үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим просесиндә шифаһи халг әдәбијјатына аид нүмунәләрин шакирдләрә өјрәдилмәси һәм онларын зәнкин билик әлдә етмәләринә, һәм дә доғма дилимизи өјрәнмәләринә мүсбәт тә'сир көстәрир.

ҺӘМҺЕЧА СӨЗЛӘРИН БӘ'ЗИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Елбәји МАГСУДОВ,

Нахчыван Дөвләт Университетинин баш мүәллими.

Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркибиндәки сөзләр мүхтәлиф — һәм тарихи, һәм дә мүасир бахымдан тәдгигат објектинә чевриләрәк узун мүддәт арашдырылыб, өјрәнилиб. Лексиколокијада форма вә мәзмун е'тибарилә мүхтәлиф сөз груплары — омонимләр, антонимләр, чохмә'налы сөзләр, паронимләр вә с. һаггында дилчилик әдәбијјатларында әтрафлы данышылмыш вә нәзәри мә'луматлар верилмишдир. Лакин ана дилимизин лексикасы о гәдәр зәнкин, рәнкарәнк, дәрин тарихи көкләрә бағлыдыр ки, онун даим тәдгиги, өјрәнилмәси ишинә һәр вахт ҹидди еһтијаҹ дујулур.

Бу јазыда лексикамыздакы тәкрар һеҹаларын көмәји илә әмәлә кәлән бир груп сөзләрин грамматик вә мә'на хүсусијјәтләри һаггында илк дәфә сөз ачмаг мәгсәди күдүлмүшдүр. Ејниҹинсли тәкрар һеҹаларын көмәји илә әмәлә кәлән бу сөзләрә үмуми ад тапмаг һаггында чох кетүр-гој едилди. Һеҹоним, тәкрар һеҹалы сөзләр вә с. адлардан һансынын даһа мүнасиб олуб-олмамасы һаггында хејли дүшүнүлдү. Белә сөзләри һеҹоним адландырмаг она көрә мүнасиб дејил ки, сөзләр һамысы һеҹалардан ибарәтдир. Һеҹоними дә һеҹа адлары мә'насында ишләтмәк олар, лакин бир-биринин тәкрары, ејниҹинсли һеҹаларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сөзләрин һәмһеҹа сөзләр адландырылмасы даһа мәгсәдәујғундур.

Һәмһеҹа сөзләр (баба, дәдә, нәнә, Халхал, Туту, Ләлә, Бүлбүл, канкан, бәрбәр вә с.) нә реприз, нә алитерасија, нә дә ассонансла гарышдырыла билмәз. **Реприз** сәсләрин, сөзләрин, бирләшмәләрин тәкрары илә нитгә бәдиилик, көзәллик кәтирмәк үчүн истифадә олунур. **Аллитерасија** ифадәни тәшкил едән сөзләрин әввәлиндәки, јахуд ортасындакы самит сәсләрин, сәс групларынын ејни вә ја јахын олмасы, **ассонанс** исә сыраланмыш сөзләрин тәркибиндәки јахын вә јахуд ејни саитләрин биринин дикәрини изләмәсидирсә, һәмһеҹа сөзләр тәкрар һеҹаларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән лексик ваһидләрдир. «Бал тутан бармаг јалар» дејиминдәки ба сәс бирләшмәләри аллитерасија, «Азаҹыг ашым, ағрымаз башым» ифадәсиндә исә ејниҹинсли а саитләринин биринин дикәринә јахынлығы, ону изләмәси вә мүшаһидә етмәси ассонансдыр.

Азәрбајҹан дилинин лексикасында олан бир груп һәмһеҹа сөзләр әсасән исим групунда бирләширләр. Бу исимләр ејни һеҹаларын тәкрарындан әмәлә кәлиб мүәјјән лексик вә грамматик мә'налар кәсб едирләр. Мәсәлән, баба — ба-ба, Туту— ту-ту, нәнә — нә-нә, канкан—кан-кан вә с. Бу типли сөзләр ејни һеҹаларын тәкрары илә әмәлә кәлмишдир. Белә там һәмһеҹа сөзләр ифадә етдији мә'на вә ишләнмә даирәләринә көрә мүхтәлиф групларa бөлүнүрләр:

1. Ушаг лексикасында ишләдилән бир груп һәмһеҹа сөзләр дилимизин орфографија лүғәтиндә өз әксини тапмаса да, ондан һәм кичикјашлы ушагларын, һәм дә јашлы адамларын нитгиндә тез-тез истифадә олунур. Мәсәлән, **гага, пәпә, чичи, вывы, бәбә** вә с. кими сөзләр ушаг нитгиндә ишләнәрәк мүәјјән әшја адларыны билдирир. Кичикјашлы ушагларын нитгиндә ишләдилән **гага**—конфет, ширнијјат, јемәли; **чичи**—тәзә, көзәл палтар, кејим, күл, чичәк; **бәбә**—балаҹа ушаг, көрпә, кәлинҹик вә с. мә'наларда ишләдилир. Ушаг нитгиндә асан тәләффүз едилә билән белә сөзләр, әсасән, әшја илә бағлы мүәјјән әламәтин сәсләрлә ифадәсинин тәглиди нәтиҹәсиндә јаранмышдыр. Белә сөзләрин дилчиликдә лексик-грамматик категорија кими ајрыҹа нитг һиссәси шәклиндә тәдгиг олун-

масына ҹидди еһтијаҹ дујулур. Ушаг нитгиндә ишләдилән һәмһеҹа (чимчим, ҹүҹү, дүдү, һамһам, бәбә—мәмә, вывы, гага вә с.) сөзләр чохдур. Онлар ајрыҹа бир тәдгигатын објекти ола биләрләр.

2. Гоһумлуг әламәти билдирән һәмһеҹа сөзләр дә, әсасән, исимләрдән ибарәтдир. Әдәби дилимиздәки **баба, нәнә, дәдә, биби,** диалектләрдә ишләдилән **ҹиҹи, мама** вә с. кими дил ваһидләри исмин бүтүн грамматик әламәтләрини өзүндә әкс етдирән ән ишләк сөзләрдир.

3. Инсан адлары, ләгәб, ајама билдирән һәмһеҹа исимләр: **Туту, Гугу, Ләлә, Нүнү, Назназ** вә с.

4. Мүхтәлиф лексик мә'налар билдирән һәмһеҹа сөзләр: **мәрмәр, хашхаш, бәрбәр, барбар, канкан** вә с.

5. Мүәјјән хүсуси адлар билдирән һәмһеҹа сөзләр: **Күкү, Халхал, Зәмзәм, Гаһгаһ, Тәртәр, Вајвај, Дүлдүл** вә с.

6. Пароним һеҹаларла дүзәлән **лалә, нанә** кими бә'зи сөзләрин дә диалект вә шивәләримиздә **лала, нана** кими һәмһеҹа олмасы һаллары вардыр.

Һәмһеҹа сөзләрдә вурғу чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Биринҹи вә ја икинҹи һеҹа, јахуд һәр ики һеҹа үзәринә вурғунун дүшмәси сөзүн лексик мә'насына вә јазылышына ҹидди тә'сир көстәрир. «Бир бәрбәр бир бәрбәри бәр-бәр бәјирдирди», «Тәртәр тәр-тәр чичәкләрлә даһа көзәл көрүнүр» кими ҹүмләләрдә вурғу бәрбәр, Тәртәр сөзләриндә икинҹи һеҹа үзәринә дүшдүкдә битишик, һәр ики һеҹанын үзәринә дүшдүкдә исә дефислә јазылыр. Бу һал јалныз һеҹаларындан (тәрәфләриндән) бири мүстәгил лексик мә'на билдирән вә ајрылыгда јазыла билән сөзләрә хасдыр. Мәсәлән, Халхал—хал-хал, Вајвај (кәнд)—вај-вај, Тәртәр—тәр-тәр вә с.

Һәмһеҹа сөзләр, әсасән, һәр ики тәрәфи ачыг һеҹалардан ибарәт бирләшмәләрдән әмәлә кәлир. Мәсәлән, би-би, кү-кү, ма-ма, лә-лә вә с. һәмһеҹа сөзләрин бир гисми дә говушуг һеҹаларын бирләшмәси јолу илә дүзәлмишдир. Бу сөзләр үчүн әсасән, өртүлү, гапалы һеҹа формалары даһа характерикдир: бүл-бүл, мәр-мәр, хаш-хаш вә с. һәм дә еһтимал едилир ки, һәмһеҹа сөзләрин мүасир дилимиздә мүстәгил лексик мә'на ифадә етмәјән һеҹалары ајрылыгда тарихән мүхтәлиф лексик мә'налар билдирсәләр дә, бу күн онлар илкин мә'наларындан узаглашмышлар. «Бүлбүл» сөзүндәки бүл һеҹасы (сөзү) нә орфографија, нә дә изаһлы лүғәтимиздә јохдур. Лакин XI әсрдә јарадылмыш Маһмуд Кашғарлынын «Дүвани-лүғәт-ит түрк» лүғәтиндә «бүл» сөзүнүн бир нечә — ајағында, алнында ағлыг олан сәкил ат; көһнәлмиш тахыл мә'наларында ишләндији көстәрилиб. Бүлбүл сөзүнүн, бәлкә дә, «бүл» сөзүнүн тәкрарындан әмәлә кәлмәси еһтималы вар. Бу һәмин гушун бәдәниндә, синәсиндә ағ вә дикәр рәнкләрин олмасы илә бағлыдыр.

«Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти»ндә исә «бүлбүлоту» сөзүнүн мә'насы «тахыллар групунда олан јем биткиси» кими изаһ едилмишдир (I ҹилд, сәһ. 336). Бу сөзүн өзүнүн дә Маһмуд Кашғарлы лүғәтиндәки «бүл» сөзүнүн икинҹи мә'насына (көһнәлмиш тахыл, көһнәлмиш һәр һансы бир шеј; бу кәлмә һәм сөјләнишҹә, һәм дә анламҹа әрәбҹәјә јахындыр. (Анкара, 1992, III нәшр, I ҹилд, сәһ. 335) јахын олмасы јухарыда дејилән фикри бир даһа тәсдигләјир.

М. Кашғарлынын лүғәтиндә ики һәрфли исимләрдән ибарәт олан вә илк бахышда һеҹалара бәнзәјән јүзләрлә сөз вардыр. Мәсәлән, бу—буғ, бухар мә'насында; бе-кој беләди—гојун мәләди; би—бөј дејилән бөҹәк; тү—үч мә'насында ишләнмишдир: 1) түк (бир тү сач); 2) рәнк (түдеш тонлар) — һәмрәнк палтар, дон; 3) ат дону (атынҹ нә түлүғ) — атын нә дондадыр, нә рәнкдәдир; то—буламанҹ кими биширилән ун; ча—бәнзәтмә әдаты (бу анынҹ ча) — бу онун кимидир; чи — јаш, нәм; сү — әскәр; ша — гуш ады; ка — габ мә'насында; ки — әзизләмә мә'насы билдирир (атаки) — атаҹығым, (анаки) — анаҹығым; кү — үн, сан; ла — диалектләрдәки «бә» әдаты

јериндә ишләнир (ол барды ла) — о кетди бә, (ол келди ла) — о кәлди бә; ма — ал гырмызы; нү — нә (М. Кашғарлы. «Дивани-луғәт-ит түрк». Анкара, 1992, III чилд, сәһ. 206—215).

Әслиндә бирһечалы сөзләрин тәкрары илә әмәлә кәлән аз-аз, беш-беш, тај-тај, көј-көј; ба, бә, һа, а битишдиричи һиссәчикләринин иштиракы илә дүзүлән далбадал, анбаан, вурһавур, гачагач, пычапыч; икинчи, бә'зән дә биринчи һечасына бир саит артырылараг формалашан зумзумә, пычпычы, сырсыра, Бүлбүлә, баш-баша, бирә-бир, она-он; тәглиди сөзләр олан выз-выз, дыз-дыз, гур-гур, фыс-фыс кими бирләшмәләр дә һәмһеча сөзләрин бир формасыдыр. Анчаг һәмһеча ады илә адландырдығымыз сөзләр тәкһечалы сөзләрин тәкрары илә әмәлә кәлән формадан (мүрәккәб сөздән) фәргләнир. Белә ки, анчаг бирһечалы көкләрин тәкрары илә әмәлә кәлән сөзләр (тез-тез, аз-аз, ағ-ағ, үч-үч) дефислә јазылыр, гурулушча мүрәккәбдир, һәр ики тәрәф ајрыча вурғу илә дејилир, әсасән, чүмләнин тә'јини вә зәрфлији јериндә ишләнә билирләр вә с.

Әлбәттә, һәмһеча сөзләр һаггында дејиләнләр бир педагог, дилчи кими мәним шәхси фикирләримдир. Бу ад шәрти олараг сечилди. Белә һесаб едирәм ки, Азәрбајчан дилинин лексикасындакы битишик јазылан һәмһеча сөзләр һаггында республикамызын көркәмли дилчи алимләри сөзләрини дејәчәк вә бу мәсәләјә өз мүнасибәтләрини билдирәчәкләр.

ИСМИН ҺАЛ ШӘКИЛЧИЛӘРИ ИЛӘ ОМОНИМ ОЛАН ШӘКИЛЧИЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Рамиз НОВРУЗОВ,

Азәрбајчан Техники Университети, Азәрбајчан дили кафедрасынын мүдири.

Азәрбајчан дили тәкчә өзүнүн луғәт тәркибинә көрә дејил, һәм дә лексик-семантик хүсусијјәтләринин рәнкарәнклији илә фәргләнән вә сөзләр арасында мүхтәлиф грамматик әлагәләр јарадан шәкилчиләринә көрә зәнкин олан дилләрдәндир. Сөз јарадычылығынын әсас васитәси олан лексик шәкилчиләр вә коммуникатив әлагә мәгсәди илә ишләнән грамматик шәкилчиләрдән ејни чүр сәсләнән, лакин тамамилә мүхтәлиф вәзифәләри јеринә јетирән, мә'на вә әлагәләри ифадә едәнләри дә аз дејил. Белә шәкилчиләри **омоним шәкилчиләр** адландырмаг вә онлары, омоним сөзләр кими, дилимизин зәнкинлик фактларындан бири кими гијмәтләндирмәк олар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, исмин һал шәкилчиләри илә омоним олан шәкилчиләр дә аз дејил вә шакирдләр лексикадан башламыш зәрфин тәдрисинә гәдәр әксәр мөвзуларда белә шәкилчиләрә раст кәлирләр. Һәмин шәкилчиләр, әсасән, бунлардыр:

I. -ын. Јијәлик һал шәкилчисидир. Лакин бу шәкилчијә омоним олан, јә'ни тамам башга вәзифәләри јеринә јетирән ашағыдакы шәкилчиләр дә вар:

1) II шәхсин тәкини билдирән мәнсубијјәт шәкилчиси. Мәсәлән: фикирләшдим ки, ушагсан, анадан узагда үрәјин дарыхар (М. Һүсејн); Демәсән, һарадан баша дүшүм ки, көнлүндән нәләр кечир (С. Рәһимов). Јәгин ки, бу чүмләләрин фәргләндирилән сөзләриндә **ин, үн,** һиссәләринин һамысы заһири охшарлыға көрә шакирдләр тәрәфиндән јијәлик һал шәкилчиси һесаб едиләчәкдир. Һәгигәтдә исә белә дејил, јә'ни онлар II шәхсин тәкини билдирән мәнсубијјәт шәкилчиләридир. Бәс бу шәкилчиләри бир-бириндән нечә ајырмалы? Шакирдләр үчүн асан олсун дејә, бунун үчүн **сәнин** сөзүндән, бир ачар кими, истифадә олу-

на биләр. Белә ки, әкәр чүмләдә **-ын** шәкилчили сөздән әввәл **сәнин** сөзүнү ишләтмәк мүмкүндүрсә, о, II шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси, ишләтмәк мүмкүн дејилдирсә, онда јијәлик һал шәкилчиси вә ја башга шәкилчи олачагдыр. Сәнин сөзүнүн дејилән гајдада тәтбиги **үрәјин, көнлүндән** сөзләриндәки шәкилчинин мәнсубијјәт шәкилчиси олдуғуну көстәрир (Фикирләшдим ки, ушагсан, анадан узагда **(сәнин) үрәјин** дарыхар; Демәсән, һарадан баша дүшүм ки, **(сәнин) көнлүндән** нәләр кечир).

2) II шәхсин чәмини билдирән шәхс шәкилчиси. Фе'лин әмр шәкли, һәгигәтән, II шәхсин чәминдә ишләндикдә **-ын** шәхс шәкилчисини гәбул едир: Мәсәлән: **дағылын, дағылын** боғулдум јенә (С. Вурғун) — чүмләсиндә **-ын** нә јијәлик һал, нә дә мәнсубијјәт шәкилчисидир. Бунун үчүн исә практик әһәмијјәтли фәргләндирмә ме'јары **сиз** сөзү ола биләр. Јә'ни бу чүр һалларда **-ын (4)** шәкилчили сөзләр анчаг **сиз** сөзү илә ишләндикдә шәхс шәкилчиси кими чыхыш едир, галан һалларда исә јох.

3) Фе'лин мәчһул нөв шәкилчиси: Мәсәлән, онун һаггында мәркәзи гәзетләрдә дә мәгаләләр чап олунду (М. Ибраһимов); Мәһсул бәрабәр гајдада бөлүндү. Бурада **чап олунду, бөлүндү** мисалларындакы **-ун, -үн** һиссәләри тәсрифләнән фе'ллә ишләндији вә **сәнин, сиз** сөзләри илә ишләнә билмәдији үчүн анчаг мәчһул нөвү билдирән морфоложи әламәт сајылмалыдыр. Бу, гәнаәтләндиричи әсас олдуғу үчүн, јәгин ки, башга шәрһә еһтијач јохдур.

4) Фе'лин гајыдыш нөв шәкилчиси: Мәсәлән, гызлар гујунун башында **јујунурдулар;** Ханпәри рәнкли јубкасыны чыхарыб, нимдаш боз јубкасыны **кејинди** (Ә. Вәлијев) — чүмләсиндә **јујунурдулар** вә **кејинди** сөзүндәки **-ун, -ин,** јијәлик һал, мәнсубијјәт вә шәхс шәкилчиләриндән мәчһул нөвдә көстәрдијимиз гајдаја әсасән фәргләндирилә биләр. Лакин шакирдләр һәмин шәкилчини ән чох мәчһул нөвүн ејни адлы морфоложи әламәти илә долашдырырлар. Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн мә'лум нөв әсасында мугајисә даһа мәгсәдәујғундур. Белә ки, **-ын (4)** шәкилчили гајыдыш нөв фе'ли, ејни заманда, мә'лум нөв кими дә чыхыш едир, јухарыдакы мисалда олдуғу кими, иш көрәнин мә'лум олдуғуну билдирир: — Ким кејинди, — Ханпәри. -(4) шәкилчили мәчһул нөвдә исә вәзијјәт әксинәдир, иш көрән мә'лум дејилдир.

5) Дүзәлтмә исим шәкилчиси: мәсәлән, **ахын, әкин, бичин, кәлин** вә с. Ахынын кәнара атдығы Ајаз да фәрјад гопарырды (М. Ибраһим); Чајын о тәрәф, бу тәрәфи **әкин** јерләри иди (Ә. Вәлијев). Бу мисаллара диггәт едилсә, ајдын олар ки, дүзәлтмә кими **-ын, ин** шәкилчиләри, адәтән, вурғу гәбул етмәклә фәргләнир. Јә'ни **ахын, әкин** кими сөзләрдә вурғу шәкилчи үзәринә дүшдүкдә дүзәлтмә исим, әввәлки һечалар үзәринә дүшдүкдә II шәхсин чәмини билдирән шәхс шәкилчиси олур. Јијәлик һал шәкилчиси илә мугајисәјә кәлдикдә исә **-ын, -ин,** дүзәлтмә исим әламәти кими, онунла ејниләшдирилә билмәз. Буну ондан көрмәк олар ки, **ахын, әкин** кими исимләрин өзү һал шәкилчисини гәбул етдији **(ахын, ахынын, ахына, ахыны, ахында, ахындан)** һалда, онун омонимләринин белә бир грамматик хүсусијјәти јохдур. Бу чүр мугајисәләр апарылдыгда вә онлар шакирдләр үчүн вәрдишә чеврилдикдә омоним шәкилчиләри фәргләндирмәк чәтин олмур.

II. -им. Јијәлик һал шәкилчисинин **мән, биз** әвәзликләриндә ишләнән варианты олуб ашағыдакы грамматик вә лексик омонимләри илә сәчијјәвидир:

1) I шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчиси. Мәсәлән, чох заман Маһир дә **бизимлә** олурду (Ә. Гасымов); **Мәним** тәбиәтә бир суалым вар (С. Вурғун); Ојадыр хәлги әфганым, гара **бәхтим** ојанмазмы? (М. Фүзули). Бу чүмләләрдә мугајисә әвәзликләринин **(мән, биз)** јијәлик һал шәкилчиси илә апарылмалы вә фәргләндирмә ме'јары кими **мәни** сөзү көтүрүлмәлидир. Бу заман ајдын олур ки, **мәним** 3-чү чүмләдә **бәхтим** сөзүндән габаг ишләдилә биләр, дикәр чүмләләрдәки сөзләрдән **(бизимлә, мәним)** габаг јох. Бурадан да шакирдләр нәтичә чыхара биләрләр: **-им,** 3-чү чүмләдә мәнсубијјәт, о би-

ри чүмләләрдә исә јијәлик һал шәкилчисидир.

2) Әмр шәклинин I шәхс тәк шәхс шәкилчиси. Мә'лумдур ки, бурада -ым, шәхс шәкилчисинин 4 варианты **(-ым, -им, -ум, -үм)** вар вә онлардан **-им** бизи марагландыран **-им** јијәлик һал шәкилчиси илә омонимдир; мәсәлән, **кәлим, билим, кедим** вә с. Бу сөзләрдәки шәкилчи онлардан габаг **мән** сөзүнүн ишләдилмәси илә јијәлик һалын ејни адлы шәкилчисиндән фәргләндирилә биләр; мәсәлән, Хуб, **нә билим,** сүбһ дөнүб шам олачагмыш (К. Ә. Сабир); али мәктәбә дахил олмаг **мәним** чохданкы арзум иди. Көрүндүјү кими, бу мисалларын биринчисиндә **нә билим** фе'линдән габаг **мән** ишләдилә биләр. Хуб, **(мән) нә билим,** сүбһ дөнүб шам олачагмыш. Она көрә дә һәмин сөздәки **-им** шәхс шәкилчиси һесаб едилир. 2-чи чүмләдә исә белә бир әмәлијјат мә'насыздыр.

3) Дүзәлтмә исим шәкилчиси. Дүзәлтмә исим әмәлә кәтирмәк үчүн истифадә олунан шәкилчиләрдән бири дә **-ым (4)**-дыр. Лакин бизи бу шәкилчинин **-им** вариантына омоним оланы марагландырыр ки, буна **кејим, бичим, кәсим** кими мисаллар нүмунә ола биләр. Мәс., Бу **кејимләр** Таһирә јарашырды (М. Һүсејн); Нә олар ки, **бизим** Нәби Боз аты өзүндән дә чох истәјир (С. Рәһимов). Ичазә верин евимизә **зәнк едим** (И. Әфәндијев). Бу мисаллардакы **бизим, зәнк едим** сөзләринин јијәлик һал вә шәхс шәкилчиси кими нечә фәргләндирилмәсини јухарыда көстәрдик. 1-чи чүмләнин кејимләр сөзүндәки **-им** шәкилчисинин онлардан фәргләндирилмәси исә исмин суалы **(нә?)** әсасында олмалыдыр. Бунун үчүн шакирдләр мүсаһибәјә чәлб едилир: — Нә Таһирә хош кәлирди? — **Кејимләр.** Демәк дүзәлтмә исимдир вә **-им** шәкилчиси илә дүзәлиб. — Бизим, зәнк едим сөзләри **нә?** суалына чаваб верә биләрми? — Хејр. Демәк, онлар дүзәлтмә исим дејил, мәнсубијјәт вә шәхс шәкилчиләридир.

III. -а (2). Јөнлүк һал шәкилчисидир. Лакин бунунла белә, онун башга лексик вә грамматик мә'налары ифадә едән ашағыдакы омонимләри дә вар:

1) Фе'л дүзәлдән шәкилчи. Исимдән вә сифәтдән фе'л әмәлә кәтирән шәкилчи кими ишләнир; мәс., **јаша, сана, дөшә, боша** вә с. **Халга** сәнәтин нә олдуғуну бүтүн көзәллији илә анлатмалы (Ч. Чаббарлы); Елә һеј дуруб-отурур, гулағыны долдурурлар ки, **бошан, бошан** (М. Һүсејн); Елләрин ирадәси, **Јашасын** сүлһ чәбһәси (Ә. Чәмил). Бу мисалларда **халга, бошан, јашасын** сөзләринин һәр бириндәки **-а** шәкилчисини фәргләндирмәк үчүн онларын суаллары әсасында мүгајисә апармаг даһа әлверишлидир. Башга сөзлә, шакирдләр анчаг суал вермәклә **халга (кимә?)** сөзүндә јөнлүк, **бошан (нә ет?), јашасын (нә етсин?)** сөзләриндә исә фе'л дүзәлдән шәкилчинин ишләндијини јәгин едә билирләр.

2) Фе'лин арзу шәклинин әламәти. Бунлары фәргләндирмәк үчүн арзу шәклинин өз әламәтләри — **кәрәк, каш,** әдатлары әсас ола биләр. Мәс., Вагиф күләрәк Әлимәммәдин үзүнә бахды (Ј. В. Чәмәнзәминли); Доғру дејирсән, адам **кәрәк горхаг олмаја** (Ә. Ф. Ахундов); Бир хәлвәт **јер ола,** әгәр **олмаја,** онда **сөһбәт едәк** икимиз белә (М. П. Вагиф). Көрүндүјү кими, бу мисраларын 1-чисиндә фәргләндирилән **үзүнә** сөзүндән әввәл **кәрәк, каш** әдатлары ишләнә билмәз. Дикәр мисралларда исә бу әдатлар **горхаг олмаја, ола, олмаја, сөһбәт едәк** фе'лләриндән габаг ишләдилмәси мүмкүн олдуғуна көрә арзу шәклинин әламәтидир: **Каш** хәлвәт **јер ола,** әгәр **олмаја,** онда **сөһбәт едәк** икимиз белә.

IV. -ы (4). Тә'сирлик һал шәкилчисидир. Омонимләри исә ашағыдакылардыр:

1) III шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси. Мә'лумдур ки, саитлә битән исимләр III шәхсә мәнсубијјәти билдирдикдә **-ы (4)** шәкилчисини гәбул едир. Мәсәлән, **Әсәри** оху, сонра фикрини сөјлә; **Әли** шәкил чәкмәји өјрәнмишди (М. Һүсејнзадә). Бу нүмунәләрдә фәргләндирилән сөзләрин 1-чиси **(әсәри)** тә'сирлик һал, 2-чиси исә **(Әли)** III шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси илә ишләниб. Һәгигәтән, белә олдуғуну билмәк үчүн шакирдләрә «онун» сөзүнү фәргләндирилән сөзләрдән габаг ишләтмәк төвсијә олунур. Онда белә чүмләләр алыначаг: **(Онун) әсәри** оху, сонра фикрини сөјлә; **(Онун) әли** шәкил чәкмәјә өјрәнмишди. Бу әлавәдән сонра көрүрүк ки, «онун» 1-чи јох, 2-чи чүмләдә јеринә дүшүр вә бунунла да көстәрилән шәкилчиләрин (тә'сирлик һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин) фәрги ајдынлашыр.

2) Исим дүзәлдән шәкилчи. Һәгигәтән, исим дүзәлдән әламәтләрдән бири дә **-ы (4)** шәкилчисидир. Мәс., **јазы, чәки, горху, елчү** вә с. Кеолоҗи тапшырыгда нечә көстәрилибсә, хүсуси **чәки** дә о чүр сахланылмалыдыр. (М. Ибраһимов); Елә ки, гојуну гурда тапшырдыныз, **сүрүдән** әлинизи чәкин (Ә. Вәлијев). Шакирдләрә изаһ едилмәлидир ки, бу мисаллардакы **чәки вә сүрү** сөзләри, әввәлә, суалларына **(нә?)** көрә, 2-чиси исә тә'сирлик һалда ишләнмә имканына **(чәкини, сүрүнү)** көрә тә'сирлик һал шәкилчисиндән сечилир. Тә'сирлик һал шәкилчили сөз исә бундан фәргли олараг нәји? суалыны тәләб едир вә тәкрарән тә'сирлик һалда ишләнмир.

3) Сифәт дүзәлдән шәкилчи. Һәгигәтән, **-ы (4)** шәкилчиси дүзәлтмә сифәтләрин бир һиссәсини әмәлә кәтирир. Мәс., **шабалыды, нарынчы, гәмәри, армуду, күмүшү** вә с. Әјниндәки көјнәк **шабалыды** рәнкә чалырды; о, мүһарибә башланаркән дүзәлмиш **рәсми** кечиддә сөјләнән **нитги** хатырлады (М. Һүсејн); **Армуду** стәканда сүзүлән «Азәрбајчан букети»нин әтри она ләззәт верирди (Ә. Гасымов). Бурда фәргләндирилән сөзләрдән үчү **(шабалыды, рәсми, армуду) -ы (4)** шәкилчиси илә формалашан дүзәлтмә сифәт, бири исә **(нитги)** тә'сирлик һалда олан исимдир. Јенә дә онлар чүмләдә чаваб вердији суала көрә бир-бириндән сечилә биләр. Башга сөзлә, апарылан мүсаһибәдән шакирдләрә ајдын олур ки, **шабалыды, рәсми, армуду** сөзләри **нечә?** суалына көрә дүзәлтмә сифәт, **нитги** исә **нәји?** суалына көрә тә'сирлик һаллы исимдир.

V. -да (2). Јерлик һал шәкилчисидир. Омоним гаршылығы, әсасән, тәрзи-һәрәкәт вә заман зәрфләрини дүзәлдән лексик шәкилчидир. Јерлик һал шәкилчисиндән фәргли олараг бу зәрфләр **нечә? нә чүр? нә вахт?** суалларыны тәләб едир. Бурада әсас фәргләндиричи әламәт јенә дә суаллардыр. Мәс., Меһди гајанын **дибиндә** сакит бир **јердә** ишләјирди (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли); Мән.. **күндә** кәлиб-кедирәм (Ә. Аббасгулијев); Бир күн агроном Мухтар Зејналовла **тәкликдә** данышдым (Ә. Вәлијев) — чүмләләриндә суаллары јериндә ишләдәк: гајанын **дибиндә — һарада?;** сакит бир **јердә — һарада?; күндә — нә вахт?; тәкликдә — нечә?** Бу суалларын һансы грамматик әламәтләр олдуғуну билдикләриндән шакирдләр фәргләндирилән сөзләрдәки шәкилчиләрин **(-дә, -дә)** 1-чи чүмләдә јерлик һала, 2-чи вә 3-чү чүмләләрдә исә дүзәлтмә зәрфә аид олдуғуну тә'јин едә билирләр.

VI. -дан (2). Чыхышлыг һал шәкилчисидир вә омонимләри сөз јарадычылығынын ашағыдакы васитәләри ролунда чыхыш едир.

1) **-дан** вариантында (алынма шәкилчи олса да) исим дүзәлдән шәкилчи олур. Мәс., **гәнддан, күлдан, чајдан, шамдан** вә с. Фәргләндирмә әламәти суалы **(нә?)** вә алынма шәкилчиләрдә олдуғу кими, бир вариантда ишләнмәсидир. Чыхышлыг һал шәкилчиси исә бу әламәтләрә малик дејил. Әкәр бу дејиләнләри мүәллим мисалларла (чүмләләрлә) нүмајиш етдирсә, фәргли чәһәтләр шакирдләр гаршысында даһа әјани әкс олунар.

2. Зәрф дүзәлдән шәкилчи олур. Мәсәлән, **учадан** башларсан, арвад да гызышар (М. Ибраһимов); Әчәба, сән мәни **ушаглыгдан** танымырсанмы? (М. С. Ордубади); **Горхудан** һеч бир шеј еләмәдим (М. Чәлал); **Бирдән** өз-өзүмдән горхдум (С. Ибраһимов); Бу чүмләләрин 1-чиси вә 4-чүсүндә дүзәлтмә тәрзи-һәрәкәт зәрфи **(учадан, бирдән),** 2-чисиндә дүзәлтмә заман зәрфи **(ушаглыгдан),** 3-чүсүндә дүзәлтмә сәбәб вә мәгсәд зәрфи **(горхудан)** ишләнмишдир. Бурада дүзәлтмә зәрф вә чыхышлыг һал шәкилчиләринин фәргини шакирдләрә ики чәһәтдән изаһ етмәк олар: 1-чиси, шәкилчиләрин артырылдығы нитг һиссәсинә көрә; 2-чиси дә, суалларына көрә.

ШАКИРДЛӘРДӘ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ҺИССИНИН АШЫЛАНМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Хәлил ИБРАҺИМОВ,

Күрдәмир рајону, Г. Садыгов адына Моллакәнд орта мәктәбинин али категоријалы мүәллими.

Дәрс дедијим шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә чидди сә'ј көстәрирәм. Бу вә ја башга бир мөвзуну кечмәздән әввәл һәртәрәфли һазырлашыр, дәрсин һәмин саһәдәки имканларыны өјрәнир, истифадә едәчәјим әлавә материаллары мүәјјәнләшдирирәм.

V синифдә «Аталар сөзләри вә мәсәлләр», «Бајатылар» мөвзуларыны кечәркән шакирдләрә изаһ едирәм ки, вәтәнпәрвәрлик өз елинә, обасына, халгына һәдсиз мәһәббәт бәсләјән, онун јолунда чаныны гурбан вермәјә һазыр олан адамын ән нәчиб һиссләриндән биридир. Вәтән вә вәтәнпәрвәрлик мәфһумлары «патриот» анлајышы алтында илк дәфә М. Ф. Ахундов тәрәфиндән изаһ олунмушдур. Сонра әлавә едирәм ки, јухары синифләрдә сиз М. Ф. Ахундову өјрәнәркән бу һагда даһа әтрафлы мә'лумат алачагсыныз.

Шакирдләрә хатырладырам ки, ајры-ајры дөврләрдә өз Вәтәнинә һәдсиз мәһәббәт көстәрән көркәмли адамлар олмушлар. Беләләринә Чаваншир, Бабәк, Короғлу, Чавад хан, Сәттар хан, Гачаг Нәби вә башгаларыны мисал кәтирмәк олар. Адлары чәкилән гәһрәман оғулларын һәр бири һаггында јери кәлдикчә, шакирдләримә мә'лумат верирәм.

Шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик һиссинин ашыланмасында аталар сөзләри вә мәсәлләрин ролу бөјүкдүр. Одур ки, «Вәтәнә кәлдим, имана кәлдим», «Чан шириндир, Вәтән ондан да шириндир», «Һәр кишијә өз вәтәни, һәр гуша өз јувасы әзиздир», «Вәтәни севмәјән инсан олмаз», «Вәтәнин бир гышы гүрбәтин јүз баһарындан јахшыдыр» вә бу кими аталар сөзләри сөјләјир, онларын мә'насыны ачыглајырам.

V синифдә «Бајатылар» мөвзусунун тәдрисинә 6 саат вахт ајрылмышдыр. Мән бу вахтын 2 саатыны Вәтән һаггында бајатыларын тәдрисинә ајырырам. Шакирдләрә баша салырам ки, бајаты шифаһи халг әдәбијјатынын ән чох јајылмыш жанрларындан биридир. Инсан көрпә икән бајаты шәкилли лајла, нәғмәләрин хош сәдасы илә бөјүјүр, јенә бајаты формасында олан вәсфиһалларла, бајатылы тој нәғмәләри илә аилә, ев-ешик гурур, дүнјасыны дәјишәндә дә башы үстүндә бајатылары дејилир. Бундан сонра бајаты сөзүнүн мә'насыны ачыглајыр вә дәрсликдәки бајатылары шакирдләрин фәаллығы шәраитиндә охујуб тәһлил едир, идејасыны ајдынлашдырырам. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, адамларын Вәтән севкиси бајатыларда өз әксини чох көзәл тапыр. Бајатыларда «Ана торпаг», «Ана Вәтән» ифадәләри бирликдә сөјләнилир. Бајатыларда Вәтәнә, торпаға ел мәһәббәти, ел истәји һәр шејдән үстүн тутулур:

Бурда јолум олду тән,
Вармы бу јолдан өтән!
Бу дүнјада ширин шеј
Бир анадыр, бир Вәтән.

Јахуд:

Әзизим бинә кәлләм,
Кедәрәм, јенә кәлләм.
Вәтәнә ајаг бассам,
Имана, динә кәлләм.

IX синифдә «Короғлу» дастанынын тәһлили заманы шакирдләрә баша салырам ки, Короғлу Азәрбајчан халгынын јетишдирдији јүзләрлә мәрд, мүбариз, чәсур гәһрәманлардан биридир. О, доғма Вәтәнини, халгыны, ел-обасыны сонсуз мәһәббәтлә севмиш, өлкәсини, халгыны даима азад көрмәк истәмиш, ана јурдунун бир гарыш торпағынын белә дүшмән әлинә кечмәсинә разы олмамыш, Азәрбајчан халгыны ишғалчылара гаршы мүбаризәјә руһландырмышдыр.

Короғлу јахшы дәрк едирди ки, Вәтәни, халгы азад көрмәк үчүн илк нөвбәдә азадлыға мане олан гүввәләри дәф етмәк лазымдыр. Одур ки, о, 7777 дәлиси илә бирликдә XVI әсрин сону, XVII әсрин әввәлләриндә һәм харичи ишғалчылара, һәм дә өлкәнин дахилиндәки јерли дәнүкләрә гаршы амансыз мүбаризә апармышдыр. Сөһбәт заманы шакирдләрә изаһ едирәм ки, Короғлу Мисри гылынчы, Гыраты илә дүшмәнә ган уддурмуш, һеч вахт горхмамыш, чәсарәтлә, вүгарла дөјүшмүш, нә'рәси илә јағыларын бағрыны јармыш, онлары ләрзәјә салмышдыр.

Илк бахышда шакирдләрә елә кәлир ки, Короғлуну дүшмәнлә мүбаризәјә сөвг едән атасы Алы кишинин көзләринин чыхарылмасындан доған шәхси интигам һиссидир. Баша салырам ки, Короғлунун атасынын интигамыны алмаг үчүн мүбаризәјә киришмәси јеканә сәбәб дејил. Короғлуну мүбаризәјә руһландыран, она гол-ганад, күч-гүдрәт верән доғма Вәтәнинә сонсуз мәһәббәт һисси иди. Демәк о, јахшы баша дүшүрдү ки, Вәтән азад олмаса, онун өвладларынын азадлығы да мүмкүн дејилдир. Короғлунун јерли истисмарчылара, харичи истилачылара гаршы чыхышы чох кәскин олмушдур. О, дүшмәнлә дөјүшәндә, өлүмлә үз-үзә дуранда белә дәјанәтини итирмирди.

Шакирдләри инандырмаг мәгсәди илә кәтирдијим Бағдад сәфәриндән алынмыш ашағыдакы гошмаларла фикрими бир даһа тәсдиг едирәм:

Короғлу ичәндә дүшмән ганыны,
Мәрд мејданда нә'рәсиндән таныныр.
Гырын вәзирини, тутун ханыны,
Леш-лешин үстүнә галансын кәрәк!

Ловға-ловға бахма мәнә,
Сар гонаммаз јасәмәнә.
Ган уддуррам инди сәнә
Батар мејдан гана инди.

Аслан Пашаја дејилмиш бу сөзләрлә Короғлу тәкчә өз дәлиләрини дејил, бүтүн Азәрбајчан халгыны ишғалчылара гаршы амансыз мүбаризәјә чағырырды. Короғлунун гәһрәманлығы, вәтәнпәрвәрлији илә бағлы фикирләринә јекун вуран заман сөјләјирәм ки, халгымыз Короғлу кими гәһрәманлары илә фәхр етмиш, мүбаризәдә ондан илһам алмыш, гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрмишдир. 1941 — 1945-чи илләрдә чәбһә дөјүшчүләримиз гәһрәман Короғлудан дәрс алмыш, мәтанәтлә вурушараг «Илдырым сүр'әтли мүһарибә»дә галиб кәлмишдир. Јери кәлмишкән, Вәтәнимиз уғрунда дөјүшләрдә гәһрәманлыг көстәрмиш Азәрбајчан оғуллары — һәзи Асланов, Гафур Мәммәдов, М. Һүсејнзадә, И. Мәммәдов вә башгаларынын адыны чәкир, онларын вәтәнпәрвәрлијиндән данышырам.

VI синифдә А. Сәһһәтин «Вәтән», VIII синифдә С. Вурғунун «Дөрд сөз», IX синифдә «Салур Газанын евинин јағмаланмасы», Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин», X синифдә Гасым бәј Закирин «Дурналар», «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын», М. Ә. Сабирин «Сәттархан», Н. Нәримановун «Надир шаһ», Намиг Камалын «Вәтән, јахуд Силистре», XI синифдә М. Шәһријарын «Һејдәрбаба'ја салам», Ч. Ајтматовун «Әсрә бәрабәр күн» вә с. әсәрләри тәдрис едәркән дә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндән данышмағы өн плана чәкирәм.

XI синифдә С. Рүстәмин «Тәбризим» ше'рини кечәркән шакирдләрә данышырам ки, Азәрбајчанын јералты вә јерүстү сәрвәтләрини мәнимсәмәк үчүн һәмишә башга дөвләтләр һәрис чанавар кими бир-бирини дидиб парчаламышлар. 1828-чи илдә Русија вә Иран дөвләтләри арасында бағланан Түркмәнчај мүгавиләсинә әсасән, Азәрбајчан торпағы Араз чајы илә ики һиссәјә парчаланмышдыр. Азәрбајчанын шимал һиссәси Русија дөвләтинин тәркибинә дахил едилмиш, чәнуб һиссәси исә Иран шаһлығынын һакимијјәти алтында галмышдыр. Беләликлә, биз ики әсрә јахын Русијанын мүстәмләкәси олмуш, јалныз 1991-чи илдә мүстәгиллик әлдә етмишик.

С. Рүстәм 1941-чи илдә Совет ордусу сыраларында Тәбризә кетмиш, орада дили, дини, ганы, чаны бир олан доғма бачы-гардашлары илә көрүшмүш, онларын һалыны сорушмуш, бу көрүшдән сон дәрәчә мәмнун олмушдур. Узун ајрылыгдан сонра шаир Тәбризә кәләрәк һәмин

илдә јаздығы «Тәбризим» ше'ринда онун көзәллијини васф етмишдир.

Бахдығча һүснүнә дојмајыр көзүм,
Тәбризим, Тәбризим, көзәл Тәбризим.
Гојмарам јадлары кирсин гојнуна,
Изин вер голуму салым бојнуна.
Сәнин бајрамына, сәнин тојуна,
Дили бир, ганы бир гардашын кәлиб.
Дәрдинә ашина сирдашын кәлиб.

С. Рүстәм бу ше'рдә узун ајрылығдан сонра ики инсанын, ики халгын бир-бири илә көрүшүнү әкс етдирир.

С. Рүстәм Тәбризлә көрүшүнү Азәрбајчанын зорла, гылынч күчү илә ики јерә парчаланмасындан кечән узун иллərдән сонракы бир вүсал кими гәләмә алмыш, буна көрә дә һәмин көрүшүн тәсвири бу гәдәр зәриф, көврәк, емосионал вә тә'сирлидир. Шаир бу тарихи әдаләтсизлијә мүнасибәтини белә билдирир:

Бүлбүл зар-зар ағлар чәмәндән ајры,
Инсан дејиб-күлмәз Вәтәндән ајры.
Чан нечә јашасын бәдәндән ајры!
Ач өз үрәјини, даныш, Тәбризим,
Олум дәрдләринлә таныш, Тәбризим!

Шаир өз доғма чан гардашларына үз тутараг башладыглары азадлыг мүбаризәсиндә истилачылара, әдаләтсизлијә, һагсызлыға гаршы мүбаризәдә онлары бирлијә, силаһы әлдә мөһкәм тутуб гәләбә газанмаға чағырыр.

Әдәбијјат дәрсләринин шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә имканлары бөјүкдүр. Биз мүәллимләрин әсас вәзифәләриндән бири бу имканлардан сәмәрәли истифадә етмәк, шакирдләри вәтәнин ишғал олунмуш торпагларыны азад етмәк руһунда мүбаризәјә һазырламаг, онларын гәлбиндә доғма елобаја мәһәббәт һисси ашыламагдыр.

Тәкчә дәрсләрдә дејил, дәрсдәнкәнар тәдбирләр заманы да мән шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин ашыланмасыны унутмурам. Шакирдләрә хатырладырам ки, узун әсрләрдән бәри бизимлә гоншулуг едән ермәниләр вахташыры хаинчәсинә бизә гаршы чыхмыш, мәкрли нијјәтләринә чатмаг үчүн һәр чүр алчаглыға әл атмышлар. Ермәниләр «Дәниздән дәнизә бөјүк Ермәнистан» дөвләти јаратмаг үчүн халгымызын башына мин бир бәла ачырлар. Елә бунун нәтичәсидир ки, онлар Азәрбајчанын дилбәр кушәләри — Шуша, Лачын, Губадлы, Кәлбәчәр вә с. бу кими торпагларымызы әлләринә кечирмишләр.

Гоншулуға, достлуға денүк чыхан нанкор ермәниләр бизә гаршы е'лан олунмамыш мүһарибәјә башламышлар. Бир милјондан артыг азәрбајчанлы өз доғма јурд-јуваларындан дидәркин дүшмүш, евсиз-ешиксиз галмышдыр. Торпагларымыз уғрунда дөјүшләрдә јүзләрлә оғланларымыз шәһид олмушдур. Бу шәһидләрдән јүз нәфәрә јахыны Күрдәмирлидир. Ики нәфәр шәһид — мәктәбимизин кечмиш мә'зуну— Сабир вә Фируз һаггында кушә јаратмышыг. Биз бу мә'зунларын хатирә күнләрини кечирир, онларын Вәтән јолунда чанларыны гурбан вердикләриндән сөһбәт ачырыг.

Јери кәлдикчә мүһарибәдәки мәғлубијјәтләримизин сәбәбләрини изаһ едир, бу сәһвләрдән нәтичә чыхармағын зәруриликини баша салырам. Хүсусилә сәриштәсиз рәһбәрлијин һәмин деврдәки сәһвләри үзәриндә әтрафлы дајанырам.

Дағлар башы гар олсун,
Бағча-бағча бар олсун.
Вәтән сатан алчағы,
Јер үзүндә хар олсун.

Тахылым һәшәм олду,
Бичмәдим һәшәм олду.
Вәтәндән ајрылалы
Ағламаг пешәм олду.

Ағдамын јасты јолу,
Су кәлди басды јолу.
Кедирдим јурду көрүм,
Ермәни кәсди јолу.

Сөјләнилән бајатылары шакирдләрин фәаллығы шәраитиндә тәһлил едир, һәр биринин мә'насыны ачыглајырам.

Дәрнәк мәшғәләләриндә шакирдләрә изаһ едирәм ки, рус империјасынын силаһлы ордусу сәриштәсиз, горхаг, бачарыгсыз, сатгын дөвләт рәһбәрләринин јахындан көмәји илә Бакыја јеридилмиш, 1990-чы ил 19 јанвар кечәсиндә динч әһалини

күлләборан етмишдир. 20 Јанвара ачылан Бакы күчәләри шәһидләрин ганына бојанмышдыр. Јүзләрлә ушаг, бөјүк, чаван-гоча, киши-гадын әли силаһсыз ганичән чәлладлара гаршы дөјүшә чыхмыш, торпагларымыз уғрунда чанларыны гурбан вермишләр.

Лакин дүшмән күчлү олса да, Бакыдан говулмуш, халгымыз өз мүстәгиллијини бәрпа етмишдир. Инди биз мүстәгил Азәрбајчан дөвләти јаратмышыг. Бу дөвләтин кәләчәк сакинләри сизсиниз. Буна көрә дә сизин һәр бириниз бир вәтәндаш кими торпагларымыз уғрунда чанларыны гурбан вермиш ата-бабаларымызын мүгәддәс ишини давам етдирмәли, дүшмән тапдагларында галан торпагларымызы азад едәрәк ону лаләзара чевирмәлисиниз. Биз мүһарибә истәмирик, она нифрәт едирик, мөһкәм сүлһ тәрәфдарыјыг. Һеч кәсин торпағында көзүмүз јохдур. Амма Вәтәнимизин һәр гарыш торпағы уғрунда чанымыздан кечмәјә һазыр олмалыјыг.

Ән нәһајәт, шакирдләрә јазы дәрсләриндә (јохлама вә өјрәдичи иншалар апармагла) дә вәтәнпәрвәрлик һисси тәрбијәсинин ашыланмасы ишини јаддан чыхармырам.

Шакирдләри јахшы хүсусијјәтләринә вә билик сәвијјәләринә мувафиг мөвзулар үзәриндә ишләтмәји зәрури һал һесаб едирәм.

«Чан шириндир, Вәтән ондан да шириндир», «Шәһидләр өлмүрләр», «Галх ајаға, Азәрбајчан оғлу», «Дүшмәнә амансыз олмалы», «Вәтәни севмәјән инсан олмаз», «Вәтән бизи сәсләјир», «Вәтән бизә анадыр» вә саир бу кими мөвзуларда апардығым јазыларда шакирдләрин һәр бири өз фикрини сәрбәст сурәтдә билдирир. Нөвбәти јазы заманы шакирдләрин јаздыглары инша јазылар бирликдә охунуб музакирә едилир.

Һәјата кечирдијимиз бу чүр тәдбирләрин шакирдләримизи Вәтәнимизин мудафиәсинә лазыми шәкилдә һазырланмасында бөјүк ролу вардыр.

«ФЕ'Л» БӘҺСИНИН ОРТА МӘКТӘБ ДӘРСЛИКЛӘРИНДӘ ТӘГДИМИ ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

Сәрдар ЗЕЈНАЛ,
Сабунчу рајону, 142 сајлы мәктәбин мүәллими.

Сон сәккиз ил әрзиндә «Фе'л» бәһсинин тәдрисинә ајрылан саатларын мигдары дәјишдирилмиш вә һансы сәбәбдәнсә, 10 саат азалдылмышдыр.

Орта мәктәб дәрсликләриндә һәмин бәһсә аид верилән материалларын јаратдығы долашыглыг вә чәтинликләр һаггында да бир нечә сөз демәји өзүмә борч билирәм.

VI синиф үчүн һазырланмыш «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә (Башир Әһмәдов, Ағамуса Ахундов. Бакы, 1997) фе'лин хүсусијјәтләри мүхтәлиф башлыглар алтында дәрслијә дахил едилмишдир.

Һәмин дәрслијин илк сәһифәсиндә фе'лә аид бир нечә үмуми суал вериләндән сонра (§ 2, сәһ. 10) фе'лин тә'рифи, суаллары вә әсас хүсусијјәтләри гејд олунур. Онлардан сонра исә «Фе'лин мә'на нөвләри» башлыглы мәтн кәлир. «Фе'лин мә'нача, әсасән, ашағыдакы нөвләри вардыр» — дејә онун беш (1) иш фе'лләри, 2) нитг фе'лләри, 3) һәрәкәт фе'лләри, 4) тәфәккүр фе'лләри, 5) һал-вәзијјәт фе'лләри) нөву көстәрилир.

Бизчә, бу бөлку дәрслијә дахил едилмәмәлидир. Чүнки елә фе'лләр вар ки, онларын һансы нөвә дахил олмасыны ајдынлашдырмаг шакирдләр үчүн чәтинлик јарадыр. Мәсәлән, **өлмәк** вә **күлмәк** кими фе'лләрдә һәм һал-вәзијјәт, һәм дә һәрәкәт хүсусијјәти вар.

Орта мәктәб шакирди илк нөвбәдә фе'лин башга нитг һиссәләриндән һал-һәрәкәт билдирмәк хүсусијјәти илә фәргләндијини дәрк етмәлидир. Фе'лин дикәр хүсусијјәтләри исә тәдричән мәнимсәнилмәлидир.

Дикәр тәрәфдән, дәрсликдә фе'лә верилән тә'риф дә мәнтиги чәһәтдән сәһвдир. Фе'л үмуми грамматик мә'насына көрә јалныз һәрәкәт дејил, һәм дә һал-вәзијјәт билдирир. Тә'рифдә исә дејилир: «Үмуми грамматик мә'насына көрә һәрәкәт билдирән әсас нитг һиссәсинә фе'л дејилир» (сәһ. 11). Әслиндә исә белә олмалыдыр: «һал-һәрәкәт билдирән әсас нитг һиссәсинә фе'л дејилир».

«Нитг һиссәләри» анлајышы һаггында данышаркән дилдә олан сөзләрин мүәјјән грамматик хүсусијјәтләринә көрә мүхтәлиф груплар һалында чәмләшмәси шакирдләрә ајдынлашдырылыр. Она көрә дә һәр бир нитг һиссәсинә тә'риф верәркән «Үмуми грамматик мә'насына көрә» ифадәсини тәкрарламаг нитги ағырлашдырыр.

«Фе'л» бәһсинин дахилиндә үч мөвзунун башлыгларына нәзәр салаг: «Фе'лин мә'начә нөвләри» (§ 3, сәһ. 11); «Фе'лин гурулушча нөвләри» (§ 4, сәһ. 13); «Фе'лин грамматик мә'на нөвләри» ((§ 8, сәһ. 21).

Бунларын архасынча кәлән фе'лин тәсрифләнән формалары, фе'лин тәсрифләнмәјән формалары, фе'лин мүрәккәб шәкилләри вә с. дә садаласаг, шакирдләрин нечә мүрәккәб ардычыллыгла гаршылашдығынын шаһиди оларыг.

Фе'лин мә'начә беш нөвү олдуғуну көстәрән мүәллифләр сонрадан «Фе'лин грамматик мә'на нөвләри» башлыглы мәтни дә дәрслијә дахил едибләр. Әкәр мә'лум, мәчһул, гајыдыш, гаршылыг вә ичбар нөв фе'лләр фе'лин грамматик мә'на нөвү адланырса, онда һәмин нөвләри јарадан шәкилчиләр грамматик шәкилчиләр адландырылмалыдыр. Һалбуки һәмин шәкилчиләр дәрсликдә фе'лдән фе'л дүзәлдән шәкилчиләр (сөздүзәлдичи шәкилчиләр) кими тәгдим едилир.

Нөвүн сөздүзәлтмә, јахуд форма дүзәлтмәјә аид олмасы дилчиликдә мүбаһисәлидир. Бир груп дилчиләр бунлары форма дүзәлтмәјә, бир гисми исә сөздүзәлтмәјә аид едирләр. Бә'зи дилчиләр исә Азәрбајчан дилиндә нөвүн тарихән сөздүзәлтмә олдуғуну, сонрадан форма дүзәлтмәјә доғру инкишаф етдијини сөјләјирләр...

«һәрәкәтин објект вә субјектлә әлагәсини јарадан үнсүрләр нөвдүзәлдичи шәкилчиләр адланыр. Нөв шәкилчиләри, әсасән, јени лүғәти мә'налы сөз әмәлә кәтирмир. Бунлар анчаг нөв категоријасына мәхсус мә'налары ифадә едир. Мәсәлән, јаз(маг), јаздыр(маг), јазыш(маг) фе'лләри бир-бириндән фәргли јени лүғәти мә'налара малик дејилдир. Бу фе'лләр ејни сөзүн мүхтәлиф формаларыдыр» («Мүасир Азәрбајчан дили», 2-чи чилд, «Елм» нәшријјаты, 1980, сәһ. 210).

Елми дәрсликләрдә дә бу шәкилчиләрин һәм сөздүзәлдичи, һәм дә сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән фәргләндији тәсдиг олунурса вә јахуд мүбаһисәли галырса, онда бу анлајышы мүхтәлиф адлар алтында орта мәктәб дәрсликләринә дахил етмәк һансы еһтијачдан ирәли кәлир?

Көркәмли дилчи алимимиз С. Чәфәров да өз әсәриндә («Азәрбајчан дилиндә сөздүзәлдичи вә сөјдәјишдиричи шәкилчиләр», «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1968, сәһ. 63) көстәрир ки, «Фе'лләрә мәхсус сөздәјишдиричи шәкилчиләрин бә'зиләри исә һәрәкәт һаггында хәбәр верән субјектин замана, шәхсә мүнасибәтини ифадә едән мүхтәлиф модал мә'на хүсусијјәтләрини билдирир.

Фе'лләрә мәхсус сөздәјишдиричи шәкилчиләр бунлардан ибарәтдир:

1. Нөв шәкиличләри;
2. Инкарлыг шәкилчиләри;
3. Заман шәкилчиләри;
4. Фе'лин шәкилләринә мәхсус шәкилчиләр;
5. Шәхс сонлуглары;
6. Тәрз шәкилчиләри;
7. Мәсдәр шәкилчиси;
8. Фе'ли сифәт шәкилчиләри;
9. Фе'ли бағлама шәкилчиләри».

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајдын көрүнүр ки, там сөздүзәлдичи вә там сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән әлавә, дилимиздә үчүнчү груп шәкилчиләр дә вардыр ки, бунлар өз вәзифәләринә көрә һәр ики нөв шәкилчиләрдән фәргләнәрәк хүсуси бир вәзифә дашыјыр. Һәмин шәкилчиләрин дашыдығы вәзифәјә вә көркәмли дилчиләрин елми арашдырмаларына әсасланараг белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, бу шәкилчиләр һәр ики нөв шәкилчиләрдән фәргли олараг формадүзәлдичи шәкилчиләр ады алтында танынмалыдыр вә бу ад алтында груплашсалар, даһа елми, даһа мәгсәдәујғун маһијјәт дашыја биләр. Мәсәлән: мәсдәр, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, инкарлыг, мигдар сајларындан сыра сајлары дүзәлдән, сифәтин дәрәчә шәкилчиләри вә дикәр бу чүр шәкилчиләр һәмин ад алтында груплашдырылмалыдыр.

Әкәр шәкилчиләр мә'лум башлыглар алтында үч нөвдә груплашарса, онда орта мәктәб дәрсликләриндә дә бу чүр гармагарышыглыг јаранмаз вә тәдрисдә елми ардычыллыг өзүнү көстәрәр.

ИЛИН ӘН ЈАХШЫ МҮӘЛЛИМИ

ХУРАМАН ӘЛИЈЕВА

Бакы шәһәр Баш Тәһсил Идарәси өз ән'әнәсинә садиг галараг 1996 — 1997-чи тәдрис илини «Тәһсилин һуманистләшдирилмәси или» е'лан етмәси илә әлагәдар «Илин ән јахшы мүәллими» мүсабигәси кечирирди. Мүнсифләр һеј'әтинин тәркибиндә мән дә вардым. Мүсабигәдә иштирак едән Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри Сәбаил рајонундакы М. Раһим адына 7 сајлы орта мәктәбдә өз бачарыг вә тәчрүбәләрини нүмајиш етдирирдиләр. Мүнсифләр һеј'әтинин сәдри, педагожи елмләр доктору, профессор Рәфигә Мустафајеванын көстәриши илә мүсабигә иштиракчылары бирбиринин дәрсиндә иштирак етмәли идиләр. Ады сијаһыда олса да, Бакыдакы 158 сајлы мәктәбин мүәллими Хураман Әлијева тә'јин олунмуш вахтда мүсабигә кечирилән мәктәбә кәлиб чыхмамышды. Буна көрә дә әввәлчә сәдр Хураман Әлијеваја јубандығына көрә ачыг дәрс апармаға ичазә вермәди. Мүәллим мә'јус һалда деди: «Рәфигә ханым, мән бөјүк һәвәслә һәмкарларымын дәрсләриндә иштирак едәрдим, амма инанын ки, ики ушағым инди дә бәрк хәстәдир. Онлары гыздырма ичиндә гојуб кәлмишәм. Белә шәраитдә мәни бура мүсабигәдә иштирак етмәк арзусу вә һәвәси кәтирмишдир».

Һамы сусду. мән үзүмү Р. Мустафајеваја тутуб дедим: «Рәфигә ханым, мүәллимә инанмамаға һаггымыз јохдур. Бәлкә, она ичазә верәсиниз, гој өзүнү көстәрсин». Рәфигә ханым сакитчә деди: «Јахшы, гој көстәрсин».

Хураман Әлијеванын V синифдә Азәрбајчан дилиндән тәшкил етдији ачыг дәрс һәм мүнсифләр һеј'әтинин, һәм дә дикәр динләјичиләрин хошуна кәлди. Кечмиш мөвзу «Мүәјјән мигдар сајлары» иди. Мүәллим дәрсә дил һаггында јазылмыш ше'рләрлә башлады. О, ев тапшырыгларыны јохлајандан сонра кечмиш дәрсә аид шакирдләрлә мүсаһибә апарды. Алты шакирдә карточкалар верилди, ики шакирдә верилән чүмләләрин лөвһәдә синтактик тәһлил олунмасы тапшырылды, бир шакирддән исә дәрс шифаһи сорушулду...

Мүәллим сорғу заманы тәкчә мигдар сајларына аид мә'луматларла кифајәтләнмирди. Шакирдләр сајларын иштиракы илә дүзәлтдикләри сөз бирләшмәләрини чүмләләрдә ишләдир, чүмлә үзвләрини мүәјјәнләшдирирдиләр. V синифдә фонетик, морфоложи вә синтактик тәһлилләрдән кениш истифадә едилмәси мүшаһидәчиләр тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилди. Лөвһәдә ишләјән вә дәрси данышанлара дикәр шакирдләрин кечилмиш мөвзулара аид суаллар вермәләри дә мүсбәт һал кими гијмәтләндирилди. Мүәллим мүәјјән мигдар сајларындан сонра кәлән исимләрин чәм шәкилчиси илә ишләнә билмәмәси илә

әлагәдар нүмунәләрә дәфәләрлә мүрачиәт едир, бунунла бағлы олан грамматик гајданын шакирдләр тәрәфиндән әјани шәкилдә баша дүшүлмәси вә мөһкәмләндирилмәсинә шәраит јарадырды. Карточкалардан истифадә јолу илә сорғунун сајынын артырылмасы вә вахта максимум гәнаәт олунмасы, шакирдләрин фәаллашдырылмасы дәрсин ән јахшы мә'зијјәтләриндән иди.

Јени мөвзу «Гејри-мүәјјән мигдар сајлары» иди. Мүәллим әјани вәсаитләрә кениш јер верди. Онун истифадә етдији чүмләләр мүасир һәјатымызла әлагәдар иди. Әввәл шифаһи, сонра исә јазылы чалышмаларын ичрасына башланды. Шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишаф етдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилди. Мүсаһибә заманы бәлли олду ки, шакирдләр јени мөвзуну јахшы мәнимсәмишләр.

Хураман мүәллимин V синифдә әдәбијјатдан тәшкил етдији дәрс дә чох уғурлу олду. Мүәллим дәрсә Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт һимнинин сәсләндирилмәси илә башлады. Һимни мүәллим вә шакирдләр дә охујурдулар. Кечмиш дәрсин сорғусу заманы шакирдләрин јүксәк фәаллығыны тә'мин едән мүәллим мәһәббәт вә тарихи-гәһрәманлыг дастанлары, Короғлунун гәһрәманлыглары вә онун гәләбә илә баша чатан сәфәрләри һаггында мә'лумат верди. Бә'зән дә мөвзу илә әлагәдар суаллар верир вә шакирдләрдән лазыми чаваблар алырды. Јени мөвзунун изаһы заманы Короғлунун портретини нүмајиш етдирәрәк онун тарихи шәхсијјәт олмасы, харичи ишғалчылара, јерли ганичәнләрә гаршы апардығы мүбаризә һаггында данышды вә мөвзуну мүасир һәјатла әлагәләндирди. Бүтүн бунлар шакирдләрдә доғма јурдумуза мәһәббәт, дүшмәнләрә исә нифрәт һиссләрини күчләндирирди. «Гыратын тә'рифи» ше'ринин ифадәли охусу вә мәзмуну үзрә апарылан ишләр, «Короғлу» операсындан парчаларын сәсләндирилмәси дәрсдә јаранан үмуми аһәнки тамамлајырды. Короғлуну Дәдә Горгудла мүгајисә едән Хураман мүәллим ше'рин бир нечә бәндинин синифдә шакирдләрә әјрәдилмәсинә наил олду. Тәсадүфи дејилди ки, өз савады, ајдын нитги, дүшүндүрүчү суаллары илә шакирдләрин бүтүн диггәтини јени мөвзунун синифдә әјрәдилмәсинә чәлб едән вә онларын «Короғлу» дастаны һаггында биликләринин кенишләндирилмәсинә наил олан Хураман ханым мунсифләр һеј'әтинин јекдил рә'ји илә «Илин ән јахшы мүәллими» мүсабигәсиндә икинчи јери тутду...

Бакы шәһәр Баш Тәһсил Идарәсинин 1997—98-чи дәрс илини «Тәһсилин һуманистләшдирилмәси бахымындан тә'лим просесинин диференсиаллашдырылмасы вә фәрдиләшдирилмәси или» е'лан етмәси илә әлагәдар тәшкил олунан «Илин ән јахшы мүәллими» мүсабигәси исә Хураман Әлијева үчүн даһа уғурлу олду. О мүсабигәдә биринчи јер тутду вә «Илин ән јахшы мүәллими» адына лајиг көрүлдү. Бунунла јанашы, о, 1997—98-чи дәрс илиндә Азәрбајчан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијев чәнабларынын анадан олмасынын 75 иллик јубилеји илә әлагәдар республика үзрә кечирилән «Илин ән јахшы фәнн мүәллими» мүсабигәсиндә иштирак етмиш вә икинчи јер тутмушдур. Бу хәбәрләри дә биз чох севинчлә гаршыладыг. Чүнки һәлә өтән ил онун даһа јүксәк пилләләр фәтһ едәчәјинә әмин идик.

Хураман Әлијева 1975-чи илдә Көјчај шәһәриндәки 7 сајлы орта мәктәби «Гызыл медал»ла битирмиш вә елә һәмин ил М. Ә. Рәсулзадә адына Бакы Дөвләт Университетинин филолокија факултәсинә дахил олмушдур. Көркәмли алимләрдән дәрс алан Хураман Азәрбајчан дили вә әдәбијјатынын сирләринә дәриндән јијәләнмәклә јанашы, университетин ичтимаи-сијаси һәјатында, тәләбә елми чәмијјәтинин ишиндә дә фәаллыг көстәрирди.

Х. Әлијева тәләбәлик илләриндә «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетиндә мараглы мәгаләләрлә тез-тез чыхыш едәрди. 1979-чу илдә «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетиндә онун һаггында «О күнә аз галыб» адлы јазы дәрч олунмуш вә редаксијанын

«Ән јахшы мүхбир» диплому илә тәлтиф едилмишди.

Хураман Әлијева 1991-чи илдән Јасамал рајонундакы 158 сајлы орта мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдрис едир. Мәктәбин директору Земфира Сәмәдованын дедикләриндән: «Х. Әлијева 7 илдир ки, мәктәбимиздә ишләјир. О, илк күндән ишинә чан јандыран, мәс'улијјәтли мүәллим кими өзүнү көстәриб. Дәрс дедији шакирдләрин рәғбәтини газанан мүәллим тәдрис етдији фәнләри шакирдләрә севдирмәји бачарыр. Мәктәбин ичтимаи һәјатында фәал иштирак етмәклә јанашы, шакирдләрлә тез-тез синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар мәшғәләләр тәшкил едилмәсинә хүсуси диггәт јетирир. Мәктәбдә тарихи күнләр вә мүхтәлиф јубилејләрлә әлагәдар тәшкил олунан тәдбирләрдә һәм өзү, һәм дә шакирдләри фәал иштирак едирләр. Хураман мүәллимин дәрс дедији шакирдләрин үмуми билик сәвијјәси гәнаәтләндиричидир. О, тә'лим просесиндә әјани вә техники васитәләрдән кениш истифадә едир.

Али дәрәчәли мүәллим Хураман Әлијева јүксәк тәшкилатчылыг габилијјәтинә маликдир. О, рәһбәри олдуғу синифдә меһрибан шакирд коллективи јарада билмишдир. Дәрс дедији вә рәһбәри олдуғу шакирдләри тез-тез шәһәримизин мүхтәлиф музејләринә, Шәһидләр хијабанына вә дикәр көрмәли јерләрә екскурсија апарыр.

Бир нечә илдир ки, мәктәбин мүхтәлиф синифләриндә тәдрис дәринләшдирилмиш програмлар үзрә тәшкил едилир. Һуманитар синифдә исә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдрисини Хураманә е'тибар етмишик. О, бу синифдә дә вәзифәсинин өһдәсиндән бачарыгла кәлир. Тәсадүфи дејилдир ки, бу синифдә охујан 31 шакирддән 10 нәфәри ә'лачыдыр.

Бунларла јанашы, Хураман мүәллим меһрибан вә гајғыкеш анадыр. Онун үч өвлады вар, үчү дә савадлы вә тәрбијәли ушаглардыр. Оғлу Чејһун Меһрәлијев һазырда һүгуг факултәсинин тәләбәсидир. О, өтән ил «Һејдәр Әлијев вә Азәрбајчан» республика инша мүсабигәсинин галиби олмушдур. Х синифдә охујан гызы Күнел инсан һүгуглары илә әлагәдар Бакы шәһәри үзрә кечирилән мүсабигәдә икинчи јери тутмушдур. Ајтән исә «Һејдәр Әлијев вә Азәрбајчан» ше'р мүсабигәсинин галиби олмушдур...».

Х. Әлијеванын дәринләшмиш програмла ишләдији Х синифдә дәрсини динләмәк фикринә дүшдүк... Көзләнилмәдән синфә кәлишимиз мүәллим вә шакирдләри нараһат етмәди. Кечмиш дәрс «С. Ә. Ширванинин әхлаги-дидактик әсәрләри» иди. Кириш мүсаһибәси заманы мүәллимин конкрет вә ајдын суалларына шакирдләр дүзкүн чаваблар верирдиләр:

М. — Әхлаги-дидактик әсәрләр дедикдә нәји баша дүшүрсүнүз?

Ш. — Әхлаги-дидактик әсәрләр дедикдә биз мәктәб, әхлаг, тәрбијә вә мәдәнијјәт мөвзусунда јазылан әсәрләри нәзәрдә тутуруг.

М. — Әхлаги-дидактик мөвзуларда ше'рләр јазмагда шаирин мәгсәди нә иди?

Ш. — Дүнјакөрүшү е'тибарилә маарифчи олан шаир чәмијјәтин инкишафыны халгын маарифләнмәсиндә, тәдричән дәјишиб көзәлләшмәсиндә, мә'нәви-әхлаги камилләшмәсиндә көрүрдү.

М. — Шаирин әхлаги-дидактик мөвзуда јазылмыш әсәрләри һансы китабда топланмышдыр?

Ш. — Әхлаги-дидактик мөвзуда јазылмыш әсәрләри шаирин «Рәбиүл-әтфал» («Ушагларын баһары») дәрслијиндә топланмышдыр.

М. — Шаир бу әсәрләрини һансы формаларда јазмышдыр?

Ш. — Бу әсәрләрин бир гисми мәнзум һекајә, бир гисми исә тәмсил формасында јазылмышдыр.

М. — Бу әсәрләри јазаркән шаир һансы мәнбәләрдән бәһрәләнмишдир?

Ш. — Шаир о ше'рләрин мүәјјән һиссәсини реал һәјати фактлар әсасында јазмыш, бә'зиләрини исә Н. Кәнчәвинин «Сирләр хәзинәси», Сә'динин «Күлүстан» вә «Бустан» әсәрләриндән тәбдил вә тәрчүмә етмишдир.

М. — Шаирин әхлаги-дидактик

әсәрләринин ана хәттини нә тәшкил едир?

Ш. — Бу әсәрләрин ана хәттини маарифчилик идејаларынын тәблиғи тәшкил едир вә с.

Фәрди сорғу заманы мүәллимин көстәриши илә биринчи шакирд С. Ә. Ширванинин «Әкинчи» гәзети илә әлагәсиндән вә «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» ше'ри һаггында данышды. «Әкинчи» гәзетинин халг арасында маарифчилик идејаларынын тәблиғ олунмасында, ичтимаи һәјатын гаранлыгларынын елм, билик, мә'рифәт зијасы илә ишыгландырылмасында мүстәсна рол ојнамасы һаггында мә'лумат верән шакирд ашағыдакы ше'р парчасы илә фикрини јекунлашдырды:

Күнү-күндән зәлилү хар олуруг,
Мөһнәтү гүссәјә дучар олуруг.
Бу гәдәр дәрд ким олур һадис,
Она биелмлик олур баис.
Бир бәладыр бу дәрди-надани
Ки, онун елм олубду дәрмани.

Дикәр шакирдләр исә мүәллимин тәклифи илә С. Ә. Ширванинин өјүд вә нәсиһәтләри, «Хоруз вә Чаггал», «Газ вә Дурна» вә с. кими тәмсилләринин мәзмуну вә әсас идејасы һаггында мә'лумат вердиләр. Шакирдләр данышдыглары тәмсилләрдән әзбәр дә сөјләјирдиләр...

Дәрси данышанлар әдәбијјат дәфтәрләрини вә күндәликләрини мүәллимин столу үстүнә гојурдулар. Мүәллим шакирдләри динләдикчә онларын дәфтәрләрини дә нәзәрдән кечирирди. Бәлли олду ки, кечән дәрс һәр шакирдә беш тест һазырламаг да тапшырылыбмыш. Бә'зи шакирдләрин тестләри охунду вә шакирдләр һәмин тестләрин чавабыны тапдылар. Кечмиш мөвзуја јекун вуран Хураман ханым шакирдләрин гијмәтләрини е'лан етди. Једди шакирд «5», бир шакирд исә «4» гијмәт алды.

Јени мөвзу «С. Ә. Ширвани јарадычылығынын бәдии хүсусијјәтләри» иди. Дәринләшмиш програмла ишләјән мүәллимин белә бир мөвзудан истифадә етмәси хүсусилә диггәтәлајигдир. Дәрсликдә мөвзу илә әлагәдар конкрет материал олмаса да, мүәллим С. Ә. Ширванинин һәм лирик, һәм дә епик әсәрләринин бәдии хүсусијјәтләриндән әтрафлы мә'лумат верди вә фикирләрини нүмунәләр әсасында изаһ етди. Шаирин әсәрләриндә ишләтдији тәшбеһ, епитет, мүбалиғә, истиарә, кинајә кими мәчазлар һаггында сөз ачан мүәллим өлмәз сәнәткарын мүхтәлиф мөвзуда јазылмыш әсәрләринин бәдии хүсусијјәтләриндән әтрафлы мә'лумат верди. «Көрдүм» рәдифли гәзәлинин бәдии кејфијјәтләри һаггында даһа кениш данышан Хураман ханым тәкрир, чинас вә дахили гафијәләр һаггында сөз ачды вә нәһајәт, С. Ә. Ширвани сатираларыны мүасир һәјатла әлагәләндирди. Дәрс зәнкин тәәссүрат јаратды вә мүәллимин усталығыны бариз шәкилдә нүмајиш етдирди.

1997—98-чи дәрс илиндә «Илин ән јахшы мүәллими» мүсабигәсинин галиби олан Хураман Әлијеванын педагожи фәалијјәтинин мүәјјән мәгамларыны әкс етдирән бу јазыны Јасамал РТШ методкабинетинин директору, савадлы, тәчрүбәли мүәллимләрин сечилиб үзә чыхарылмасына гајғы вә тәләбкарлыгла јанашан Гәнирә Сүлејманованын фикирләри илә тамамламаг истәрдик. «Хураман савадлы, тәчрүбәли вә јүксәк мәдәнијјәтә малик зијалыдыр. Илк дәфә онун дәрсини динләјәркән һисс етдим ки, өз фәннини севир, шакирдләрә гајғы вә тәләбкарлыгла јанашыр, онларда Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринә бөјүк мараг јарадыр. Онун сонралар мәктәб вә рајон мигјасында тәшкил етдији ачыг дәрсләр бүтүн мүшаһидәчиләр тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилди. Нечә илдир ки, Х. Әлијева методкабинетин һәјата кечирдији тәдбирләрдә фәал иштирак едир».

Биз һамымыз Хураманын уғурларына севинир вә онунла фәхр едирик.

Аідын ПАШАЈЕВ,
Бакы шәһәри Педагожи Кадрларын Ихтисасартырма Институтунун методисти, филолокија елмләри намизәди.

«ВӘТӘН ДАШЫ ОЛМАЈАНДАН ОЛМАЗ ӨЛКӘ ВӘТӘНДАШЫ...»

Севил БАҒЫРОВА,
М. Ә. Сабир адына Бакы Педагожи Техникумунун мүәллими.

Ишини анчаг дәрс демәклә мәһдудлашдыран, тәдрис програмларынын тәләбләри сәвијјәсиндә билик вермәклә битмиш сајан, шакирдләринин мараг вә мејлләрини нәзәрә алмајан, бу марагларын даһа да инкишаф етдирилмәси үчүн рәнкарәнк тәдбирләрдән истифадә етмәјән мүәллимин нәзәрәчарпачаг уғурлар газаначағы чәтиндир. Лакин јахшы чәһәтдир ки, редаксијамыза дахил олан јазыларын арасында әдәбијјат үзрә синифдәнхарич тәдбирләрин тәшкили тәчрүбәсини әкс етдирән јазылар да вардыр. Мүәллимләримиз үчүн дә фајдалы ола биләчәјини нәзәрә алараг белә јазылардан бирини охучулара тәгдим едирик.

Вәтән севкиси, үстүндә кәздијин торпаға мәһәббәт, кәнчләри бу мәһәббәти реал ишдә, практик шәкилдә үзә чыхармаға һазыр олмаг руһунда тәрбијә етмәк бүтүн тәдрис мүәссисәләринин ән мүһүм вәзифәләриндәндир. Индики шәраитдә — дүшмән ишғалы алтында олан торпагларымызын һарај чәкдији дөврдә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин зәрурилији, бу ишә гајғы вә мәс'улијјәтлә јанашмағын вачиблији даһа да артыр. Тәрбијә тә'лимин әсас функсијаларындан бири олса да, һәмин функсијаны тәкчә дәрс просесиндә лазыми сәвијјәдә јеринә јетирмәк чәтиндир. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг мән тәләбәләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә әдәбијјат үзрә синифдәнхарич тәдбирләрин имканларындан да сәмәрәли истифадә едирәм.

Бу мүһүм вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн көркәмли шәхсијјәтләримизин — шаирләрин, јазычыларын, философларын, халг гәһрәманларынын һәјатындан мараглы һадисәләри, әсәрләриндән ибрәтамиз фикирләри сечир вә синифдәнхарич мәшғәләләрдә бунларын үзәриндә иш апарырам. Бу вахт тәләбәләрдә тарихи вә әдәби гәһрәманларымызын нүмунәсиндә милли гүрур һиссинин тәрбијә олунмасына хүсуси диггәт јетирирәм. Чүнки «Милли гүрур һисси милли варлығы, милли мүәјјәнлији сәчијјәләндирән, милләтә вә халга аид кејфијјәтләри күлл һалында өзүндә чәмләшдирән ән мүһүм әламәтләрдәндир» (Г. Һүсејнов. Милли гүрур һисси. Азәрнәшр, Бакы, 1991, сәһ. 12). Милли мәнсубијјәтини билмәјән, тарихи кечмишини өјрәнмәјән, Вәтәнин бу күнүнү вә кәләчәјини дүшүнмәјән адамдан вәтәнпәрвәр олмаз. О, Вәтәнин лајагәтли вәтәндашы адландырыла билмәз.

Буна көрә дә тәләбәләрә Вәтән анлајышыны, онун маһијјәтини, мәзмунуну ачмаг, торпағыны, сујуну, һавасыны, дағларыны, мешәләрини, чајларыны, тәбии сәрвәтләрини, мәдәни вә тарихи абидәләрини танытмаг вачибдир. Мән бу саһәдә иш апараркән јери кәлдикчә бәдии әдәбијјатдан нүмунәләр кәтирирәм.

Тәчрүбәдән билирәм ки, тәләбәләрин гәлбиндә Вәтән мәһәббәтини күчләндирмәкдә көркәмли шаиримиз Мәммәд Аразын ашағыдакы мисралары гүввәтли тә'сирә маликдир:

Бу басылмаз нәрләр, әрләр,
Бу гаја сәркәрдәләр

Онда мәни — бир балача даш әскәри
гојар јәгин
гошулмаға бу чәркәјә.
Гајаларын кечмишини
Гајалара јаздым дејә,
Онда Вәтән санар мәни
Бир балача Вәтән дашы
Вәтән дашы олмајандан
олмаз өлкә вәтәндашы...

Вәтән һаггында сөһбәт ачаркән тәләбәләр биринчи нөвбәдә һәлә орта мәктәбдә әтрафлы таныш олдуглары устад шаиримиз Аббас Сәһһәтин «Вәтән» ше'рини әзбәр сөјләјирләр. Бу ше'р о гәдәр тә'сирли јазылмышдыр ки, ханәндәләримиз вә муғәнниләримиз дә һәмин ше'рдән мүхтәлиф мусиги парчаларыны ифа едәркән фајдаланырлар. «Вәтән» ше'ри адамын гәлбини титрәдир, ону дүшүндүрүр, Вәтәнин мүгәддәс, илаһи бир варлыг олдуғуну аңладыр:

Көнлүмүн севкили мәһбуби мәним,
Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним.
Мәни хәлг ејләмиш әввәлчә Худа,
Сонра вермиш вәтәним нәшву-нүма.
Вәтәним верди мәнә нану нәмәк,
Вәтәни, мәнчә унутмаг нә демәк?!...

Синифдәнхарич тәдбирләрдә Вәтән һаггында јазылмыш бәдии әсәрләрин охусу, тәһлили заманы тәләбәләрдә доғулдуғу торпаг, јашадығы кәнд вә ја шәһәр һаггында ајдын тәсәввүрдән чыхыш едәрәк онлары динләмәк, һәр бир тәләбәнин шәхси фикрини өјрәнмәк, сонра исә онларын вердикләри мә'луматлара истинад едәрәк Вәтән һаггында, онун дашы, торпағы, сују, инсанлары, мәдәнијјәти һаггында олан фикирләри үмумиләшдирмәк вә кәләчәјә истигамәтләндирмәк сәмәрәли нәтичә верир.

Мүшаһидәләримиз вә шәхси тәчрүбәмиз көстәрир ки, мәгсәдә наил олмаг үчүн тәләбәләрлә тарихи кечмишимиз, өлмәз гәһрәманларымыз һаггында вахташыры сөһбәтләр апармаг, әдәби-бәдии кечәләр кечирмәк олдугча фајдалыдыр. Бу саһәдә әдәбијјат мүәллимләринин дикәр мүәллимләрлә әлбир иши даһа чох фајда верир. Мә'лумдур ки, әдәбијјат мүәллими өлмәз халг гәһрәманы Бабәк вә онун апардығы азадлыг һәрәкаты һаггында данышырса, о, мүтләг елми мә'луматларла јанашы, бәдии әсәрләрә — Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» пјесинә, «Бабәк» филминә вә башга әсәрләрә мүрачиәт етмәлидир. Јахуд һәмин мөвзуну кечмәмишдән әввәл мүәллим тәләбәләри Азәрбајчан Дөвләт Тарих музејинә апарыб онлары музејдәки експонатларла таныш едирсә, бундан сонра програм үзрә дәрсликдәки материалы тәдрис едирсә, бу, даһа сәмәрәли олур. Бабәк кими халг гәһрәманларына дәрин мәһәббәт јаранмасы кәнчләрдә Вәтән јолунда чандан кечмәјә һазыр олмаг һисси формалашдырыр.

Мә'лумдур ки, 1990-чы илин 20 јанвар фачиәси индики нәслин, индики кәнчләрин көзләри гаршысында баш вермишдир. Лакин бу һеч дә һәмин фачиә илә бағлы иш апармамаға әсас вермир. Мән дә буну нәзәрә алыр, синифдәнхарич тәдбирләрдә, әдәби нүмунәләр әсасында јери кәлдикчә, тәләбәләримә даһа әтрафлы мә'лумат верирәм. Халг шаири Бәхтијар Ваһабзадәнин «Шәһидләр» поемасындан көтүрүлмүш ашағыдакы мисралар тәләбәләрә даһа күчлү тә'сир едир:

Инсан инсан олур өз һүнәрилә,
Милләт-милләт олур хејри, шәрилә.
Торпағын бағрына чәсәдләрилә
Азадлыг тохуму сәнди шәһидләр!..

Мән дәрс дедијим групларда тәләбәләрин бир нечәсинә поеманын ајры-ајры һиссәләрини әзбәрләмәји, ә'лачылара исә һаггында мә'рузә етмәји тапшырырам. Синифдәнхарич тәдбирләр үчүн хүсуси вахт ајырыр, кениш һазырлыг иши апарыр, сәһнәчикләр һазырлајырам. Тәдбирдә тәкчә бир групун тәләбәләри јох, башга групларын тәләбәләри, валидејнләр дә иштирак едирләр. Бу тәдбир иштиракчыларын һамысынын бөјүк марағына сәбәб олур. Тәләбәләрдә Вәтәнә, халга олан мәһәббәт һисси даһа да күчләнир.

«Шәһидләр» поемасы илә бағлы кечирдијимиз тәдбирләрдән бир нечә күн сонра Шәһидләр хијабанына кетдик. Нөвбәти күнләрин бириндә мән тәләбәләрлә мусаһибә тәшкил етдим. Санки тәләбәләр белә бир мусаһибә апарачағымы габагчадан көзләјирмиш. Онларын үрәкләри сөзлә долу иди. Һамы данышмаг, Вәтән, халг, шәһидләр һаггында үрәкләриндә кәздирдикләри һисс вә һәјәчанлары бөлүшмәк истәјирди. Мән тәләбәләримин үрәк сөзләрини динләдикчә, һәјәчанларына шәрик чыхдыгча, онларын көзләри јашарырды. Буна көрә дә мән һәмин мусаһибәнин јекуну вә нәтичәси кими нөвбәти синифдәнхарич мәшғәлә үчүн онлара «Шәһидләрин ганы јердә галмајачагдыр» мөвзусунда инша јазмағы тапшырдым.

Бир нечә күндән сонра тәләбәләрин јаздыглары иншалары охујуб тәһлил етдик. Тәләбәләр бир-бирләри илә јарыша кирирмиш кими 10—12 сәһифәлик инша јазмышдылар. Бу иншалары һәјәчансыз охумаг вә ја динләмәк мүмкүн дејилди. Һәмин иншалардан кәтирдијимиз нүмунәләрлә фикримизи әсасландыраг.

Тәләбә М. өз иншасында јазырды: «1990-чы ил јанварын 19-да мән евдә һамыдан тез јатмышдым. Чүнки телевизијә өтүрүчүсүнүн блоку партладылдығы үчүн әсәбләшмишдим вә башымда шиддәтли ағрылар башламышды. Дәрман атмалы олмушдум. Кечәнин бир аләминдә санки мәни илан чалды. Күчәдә башланмыш сәс-күјүн, адамларын чығыртысынын, атылан күлләләрин сәсинин, танкларын ваһимәли курултусунун тә'сири илә јатагдан дик атылдым. Санки зәлзәлә олмуш, аләм бир-биринә гарышмышды. Ата-анамын ваһимәли һәрәкәтләри мәни чаш-баш салмышды. Нә олдуғуну сорушдум. Атам мәни сакитләшдирмәк истәдисә дә, бачармады. Мән һәлә бу һадисәләрдән баш чыхармаг игтидарында дејилдим. Анам деди ки, рус ордусу шәһәрә сохулуб, адамларымызы күлләјә тутуб. Доғрусу, инанмаг истәмирдим. Нечә је'ни совет ордусунун әскәрләри бизи гырмаға кәлибләр? Нә үчүн? Ахы биз совет адамыјыг- Өз ордумуз бизи нә үчүн гырмаға кәлсин? Бүтүн бу суаллар гаршысында һәм өзүм, һәм дә атам вә анам хејли дүшүнмәли олдуг. Евимиздә бу суаллара чаваб тапылмады. Бәлкә дә атам бу суалларын чавабыны верә биләрди, лакин мәндән кизләтди. Бу суаллара чавабы мән бизә әдәбијјатдан дәрс дејән Севил мүәллимәнин кечирдији тәдбирдән сонра тапа билдим. Һәмин тәдбирдә халг шаиримиз Бәхтијар Ваһабзадәнин «Шәһидләр» поемасы үзрә иш апарылды».

Башга бир тәләбә исә мөвзу илә әлагәдар фикрини белә ифадә едирди: «Мән һәмин һадисәләр баш вердији вахт јашча кичик олмағыма бахмајараг, бә'зи мәсәләләрдән азачыг да олса, баш чыхара билирдим. Мән мүәјјән гәдәр баша дүшүрдүм ки, һәмин кечә баш верән һадисәләрдә дүшмән әли вар. Чүнки о вахт мән бөјүк шаиримиз М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'рини охумушдум вә мүәллимимиздән сорушдум ки, нијә ики гоншу халг бир-биринә дүшмән олмуш, бир-бири илә вурушмушдур. О заман мүәллимим Ағали Бәдәлов мәни баша салмышды ки, бу дүшмәнчилијин бир сәбәби рус чаризминин икиүзлү сијасәтдирсә, дикәр сәбәби ермәни милләтчиләринин тарих боју халгымыза гаршы ирәли сүрдүкләри һагсыз, әдаләтсиз торпаг иддиаларыдыр. Она көрә дә јанвар һадисәләри баш вердикдә мүәллимимин Сабирин ше'ри илә әлагәдар вердији мә'лумат мәндә фикир ајдынлығы јаратды вә совет ордусунун халгымыза гаршы төрәтдији вәһшиликләр вә сонракы һадисәләр, һабелә ермәни фашистләринин әмәлләри, һеч бир заман унудулмаз фәлакәтләри ганымызла јумалы олмалыјыг. Мән шәһидләримизин гисасыны јердә гојмајачағыма анд ичирәм».

Тәләбәләрдән Р. адлы бириси исә төрәдилмиш фачиәјә өз гәзәб һиссини билдирдикдән сонра Вәтәнә олан мәһәббәтини, ону көз бәбәји кими горумаға һазыр олдуғуну санки чар чәкиб аләмә билдирмәк үчүн шаир Чабир Новрузун «Вәтән әбәди горугдур» адлы ше'риндән ашағыдакы бәнди мисал кәтирир:

Билир әрләр, әрәнләр,
Вәтәнә тај олмајыр...
Өмүрдән пај верәрләр,
Вәтәндән пај олмајыр.

Вәтән һаггында јазылмыш бәдии әсәрләрин системли вә ардычыл

охусуну тәшкил етдикдә кәнҹләримиз нәинки дахилән сафлашыр, халгын, милләтин мә'нәви кејфијјәтләрини әхз едир, һәмчинин өзләриндә баш галдырмыш милли гүрур һиссини башгаларына да ашыламаг, бу нәҹиб һиссләри онларла бөлүшмәк арзусу илә јашајырлар. Мән тәләбәләримдә баш галдырмыш һәмин кејфијјәтләри дәфәләрлә мүшаһидә етмишәм вә бир сыра һалларда халгымызын башына кәтирилән тарихи фаҹиәләри јада салдыгда, мүсаһибәләр тәшкил етдикдә онларын көзләринин јашардығыны көрмүшәм. Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, кәнҹләрлә апарылан тәрбијәви ишләри јүксәк сәвијјәдә тәшкил етдикдә бунларын чох бөјүк сәмәрә вердијинә инанмаг олур. Мәһз буна көрә дә Әлиса Әһмәдовун ашағыдакы фикринә тамамилә һагг газандырырыг: «Вәтәнпәрвәрлик борҹу јалныз Вәтән тәһлүкәдә оланда мејдана чыхан бир инсани кејфијјәт дејилдир. О, инсанын даими јол јолдашы олан вә ону Вәтән намина хејирхаһ ишләр көрмәјә чағыран бөјүк гүввәдир. Бу али һиссдән бирҹә ән узаглашмаг инсан шәхсијјәтини кичилдиб ејбәҹәрләшдирә биләр» (Әлиса Әһмәдов. Мә'нәвијјат, көзәллик, тәрбијә. «Маариф», 1993, сәһ. 15).

Синифдәнхариҹ оху тәдбирләринин бириндә тәләбәләрдән бири соруşду ки, мүәллим, вәтәнпәрвәр олмаг һаггында бизим тәсәввүрүмүз вардыр. Бәс әсл вәтәндаш олмаг нә демәкдир? Әсл вәтәндаш кимә дејәрләр? Мән бу суала конкрет ҹаваб вермәдим вә бөјүк драматургмуз Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмаз» пјесиндән Алмазла Мирзә Сәмәндәр арасында баш вермиш мүбаһисәни она хатырлатдым. Һәмин пјесдән ашағыдакы һиссәни охумалы олдум. «Алмаз» (Мирзә Сәмәндәрә): — Сиз өз вәтәндашлыг борҹунузу билмирсиниз.

...Мирзә Сәмәндәр: — Дејәндә динҹ отур, халгын форсуна дәјир. Ҹаным, биз дә адамыг. Мәнә нә дүшүб халгын ишинә гарышам ки, ахырда да јаман киши олум?- Ҹан онун, ҹәһәннәм танрынын. Онунку елә одур ки, бир әризә јазасан, аласан бир мотал пендирини, јијәсән малыны, чыхардасан ҹаныны, гуртарды, кетди. Вәтәндаш, вәтәндаш. Бу халг да сәнин кими вәтәндашдыр дә.

Алмаз (диггәтлә Мирзә Сәмәндәри динләјир вә она јанашыб аҹы истеһза илә): — Вәтәндаш, тфу, (нидәтлә түпүрүр)».

Сонра мән тәләбәјә үзүмү тутуб соруşдум: — Инди баша дүшдүн ки, әсл вәтәндаш неҹә олмалыдыр? Тәләбә разылыгла башыны тәрпәтди.

Тәләбәләрлә апардығым сөһбәтләрдән, синифдәнхариҹ тәшкил етдијим тәдбирләрдән белә бир гәнаәтә кәлирәм ки, вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси, әсл вәтәндаш јетишдирмәк үзрә мәгсәдә наил олмаг үчүн әдәби әсәрләрин бүтүн мүмкүн олан имканларындан максимум дәрәҹәдә истифадә етмәк лазымдыр. Чүнки кәнҹләримиздә милли ифтихар һисси, вәтәнпәрвәрлик руһу ашыламадан, Вәтән үчүн әсл вәтәндаш јетишдирмәдән һеч бир шејә наил олмаг мүмкүн дејилдир.

Јухарыда гејд етдијим мәсәләләрлә билаваситә бағлы һөрмәтли президентимиз Мүстәгил Азәрбајҹан Республикасы кәнҹләринин биринҹи форумунун бир иллији илә әлагәдар олараг 1997-ҹи ил февралын 1-дә форум нүмајәндәләринин бир групу илә кечирилән көрүшдә демишдир: «...бизим, сизин, һамынызын вәзифәси мүстәгил Азәрбајҹанын сағлам кәнҹлијини тәрбијә етмәк, јетишдирмәкдир, Азәрбајҹан кәнҹләрини милли вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә етмәкдир, кәнҹләримизи биликли етмәк, мүасир дүнјанын әлдә етдији наилијјәтләр сәвијјәсинә галдырмагдыр, республикамызын кәнҹләрини Азәрбајҹанда мүстәгил, демократик, һүгуги, сивилизасијалы дөвләт гуруҹулуғу ишинә ҹәлб етмәкдир...».

Дүнјада танынмыш бөјүк дөвләт хадими олан мүдрик президентимизин гаршымызда гојдуғу бу мүһүм вә чох ҹидди тәләбләри шәрәфлә јеринә јетирмәк биз әдәбијјат мүәллимләринин ән мүгәддәс борҹудур.

ЈЕНИ ГИЈМӘТ СИСТЕМИ: ИЛК АДДЫМЛАР НӘ КӨСТӘРИР?

Нөвбәти тәдрис илиндән 9 баллы гијмәт системинә кечмәк нәзәрдә тутулур. Бу мәгсәдлә јени гијмәт нормаларынын лајиһәләри һазырланараг педагожи иҹтимаијјәтин музакирәсинә верилиб. Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат фәнләри үзрә 9 баллы гијмәт нормалары «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» журналынын 1998-ҹи ил 2-ҹи сајында дәрҹ олунуб.

Тәһсил Назирлији јени гијмәт системинин өзүнү нә дәрәҹәдә доғрулдаҹағыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн Исмајыллы вә Нәриманов рајон мәктәбләриндә 1998 — 1999-ҹу тәдрис илиндән 9 баллы гијмәт нормаларынын тәтбигинә иҹазә вериб. Просес експериментал характер дашыјыр.

Нәриманов рајонунун бир неҹә мәктәбиндә олдуг. Журналын фәалијјәт јөнүмүнә ујғун олараг бу мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат фәнләриндә 9 баллы гијмәт нормаларынын тәтбиги вәзијјәтини ајдынлашдырмаг истәдик. Кәлишимизин әсас мәгсәдини биләнләр кими нәинки Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат мүәллимләри, башга фәнн мүәллимләри дә һәвәслә сөһбәтә гошулдулар. Үмуми рә'ј белә иди: **јени систем мүәллимин ишини хејли асанлашдырыр, шакирдләрин билијини даһа објектив вә дәгиг гијмәтләндирмәјә көмәк едир.**

Бир неҹә дәрсдә иштирак етдик. Дәрсләрин әксәријјәтиндә, о ҹүмләдән 45 сајлы мәктәбин IX «а» синфиндә Нурәли Кәлбәлијевин дедији әдәбијјат дәрсиндә диггәтимизи белә бир ҹәһәт ҹәлб етди: мүәллим гијмәти е'лан етдикдән сонра шакирдин нијә мәһз һәмин гијмәтә лајиг көрүлдүјүнү ајдынлашдырыр. Бу, әлбәттә, шакирдләрин өз билик сәвијјәләринә тәнгиди јанашмасы бахымындан әһәмијјәтлидир. Нурәли мүәллимин шакирдләри белә һесаб едир ки, «9» вә «8» әввәлки «5»-ин, «7» вә «6» көһнә нормалардакы «4»-үн, «5» вә «4» «3»-үн мәрһәләләридир. Н. Кәлбәлијевин чох һәссаслыгла «5» јаздығы шакирддән соруşуруг: «Алдығын гијмәтдән разысанмы?». «Јох, — дејир, — Бу кечән илки норма илә «3» демәкдир. Анҹаг о бири јолдашым «4» алды. Әкәр әввәлки гијмәтләр олса иди, икимизә дә «3» јазылмалы иди. Көрүнүр, мән ондан бир гәдәр јахшы ҹаваб вермишәм. Мүәллим дә бизи фәргләндирә билди».

Јери кәлмишкән. Нурәли мүәллим шакирдләрдән Н. Кәнҹәвинин поемаларынын мәзмунуну соруşду. Габаға чағырылан шакирдләрдән һәрәси шаирин бир поемасы һаггында данышмаға ҹәһд едирди. Дәрс ахыра гәдәр бу истигамәтдә кетди. Мүәллим тәләсмир, шакирдә вердији истигамәтвериҹи суаллар әтрафында хејли «маневр» едир, һәр шакирдин данышмасына чохлу вахт ајырырды (Ҹәми 2 шакирд дәрс данышды). Вахт кечир, јени мөвзуја башланмырды. Дәрс беләҹә дә баша чатды. Јени мөвзунун адыны анҹаг тәнәффүсдә мүәллимдән өјрәнә билдик: «Н. Кәнҹәвинин Азәрбајҹан вә дүнја әдәбијјатында мөвгеји». Һалбуки бу барәдә бир кәлмә дә дејилмәмишди.

Бу, јахшы һалдыр ки, сөһбәт апардығымыз Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин, демәк олар ки, әксәријјәти јени гијмәт нормаларыны өјрәниб вә өз ишләриндә ону һәссаслыгла тәтбиг етмәјә чалышырлар. Дәрсләриндә иштирак етдијимиз, јазы ишләрини нәзәрдән кечирдијимиз мүәллимләрдә јени «Нормалар»ын лајиһәләри вар иди. Мүсаһибәләр көстәрди ки, онлар јени гијмәт системинә тәнгиди јанашыр, тәклиф вә ирадларыны јазылы шәкилдә директора тәгдим едирләр. 39 сајлы мәктәбин Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат мүәллими Маһмуд Әмирасланов лајиһәјә ашағыдакы ирадларыны да билдирди:

а) Имла, ифадә вә инша јазыларда орфографик вә дурғу ишарәси сәһвләринә ејни принсиплә јанашмаг лазымдыр. Јени, «Нормалар»да бу тәләб позулуб. Мәсәлән, имлаларда сәһвсиз јазыја, ифадә вә иншаларда исә 1 орфографик вә ја 1 дурғу ишарәси сәһви олан јазыја «9» вермәк мүмкүн сајылыр. Һалбуки имла јазыларда «ән чоху бир јүнкүл орфографик вә бир јүнкүл дурғу ишарәси сәһви» гијмәти «8»-ә ендирир.

б) «Нормалар»ын бир јериндә механики сәһвләрин гијмәтә тә'сир етмәдији дејилир, дикәр јериндә исә «ән чоху 3 механики сәһвин гијмәти «9»-дан «8»-ә ендирдији көстәрилир.

45 сајлы мәктәбдә јени «Нормалар»ын мүзакирәсиндә фәал шакирдләр дә иштирак едир.

Мәктәбләрдә «9» алан шакирдләрлә марагландыг. Синифләрин әксәријјәтиндә бир нәфәр дә олсун бу гијмәтә лајиг көрүлән шакирд јохдур. Сәбәби илә марагландыг. Фәнн мүәллимләринин демәјиндән белә мә'лум олду ки, бу гијмәтә мүдиријјәт тәрәфиндән (?-) «Нормалар»дакындан да јүксәк тәләб гојулуб: «9» аланын кәрәк фитри исте'дады олсун. Бу фикир шакирдләрә дә ашыланыб. 45 сајлы мәктәбдә әдәбијјатдан (мүәллим Күлчаһан Мәммәдовадыр) «9» алан бир шакирдлә (адыны гејд етмәји лазым билмәдик) апардығымыз мүсаһибә:

— Гызым, әдәбијјат фәнниндән нечә гијмәт алырсан?

— «9».

— Бу гијмәтә һансы шакирдләрин лајиг көрүлдүјүнү билирсәнми?

— Билирәм. Фитри исте'дады оланларын.

— Јахшы. «Авеста» һаггында нә билирсән?

— ...

— «Авеста» һансы дин һаггында јазылмыш әсәрдир?

— ...

— Зәрдүшт кимдир?

— ...

— Атәшпәрәстлик һаггында да һеч нә билмирсән?

— ...

— «Атәш» сөзүнүн мә'насы нәдир?

— Мүһарибәдә ишләнир, атәш ачмаг.

Әввәла, «9» гијмәт шакирдә фитри исте'дадына көрә верилмир. Шакирдин гијмәт нормаларында бу бал үчүн көстәрилән шәртләри («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1998, № 2, сәһ. 41, 58) өдәмәси үчүн һеч дә фитри исте'дад тәләб олунмур. Икинчи дә, «сәнин фитри исте'дадын вар» — дејиб ади суаллара да чаваб вермәјән шакирдә «9» јазмаг онун өзүндә егоистлик, дикәрләриндә исә бәдкүманлыг јарадыр.

39 сајлы мәктәбдә Рәһимә Меһдијеванын VI «д» синфиндә дедији дәрс оптималлығы вә практик јөнүмү бахымындан тәгдирәлајиг иди. Мә'лум олду ки, Рәһимә мүәллимин шакирдләри дә јени гијмәт нормаларынын тәтбигиндән разыдырлар. Наразы олан бир-ики шакирдин јеканә иради бу иди: «Алыша билмирик». Р. Меһдијева шакирдләрин чавабларыны гијмәтләндирәркән јени системин тәләбләринә инчәликлә әмәл едирди. Бу дәрсдә дә «9» алан олмады.

Һашијә вә ја Рәһимә мүәллимин дәрсләриндә даһа нәләр дүшүнүрдүк?

а) Мүәллим кечмиш мөвзуну («Сәбәб вә мәгсәд зәрфликләри») сорушаркән габаға чыхартдығы һәр шакирддән сәбәб вә мәгсәд зәрфликләринин тә'рифини сорушур, сонра ујғун нүмунәләр сөјләдирди. Беләликлә, 4—5 шакирд ејни тә'рифи тәкрар-тәкрар деди. Бизчә, фәрди сорғуја чәлб едилән һәр шакирдә мүхтәлиф тапшырыглар вермәк оларды. Ејни вахтда бир нечә шакирди дә фәрди тапшырыгларла ишләтмәк оларды.

б) Јени мөвзуну («Зәрфлијин ифадә васитәләри») мүәллим нәглетмә јолу илә ајдынлашдырды вә сонра 233-чү чалышма үзәриндә иш давам етдирилди. Әввәла, Азәрбајчан дили дәрсләриндә нәглетмә методундан даһа чох, шәрһә, шакирдләрин ајры-ајры дил материаллары үзәриндә мүшаһидәсинә үстүнлүк вермәк лазымдыр. Бу мөвзунун («Зәрфлиијин ифадә васитәләри») спесификасы еләдир ки, шакирдләрин мә'лум биликләринә истинадән зәрфликләрин нәләрлә ифадә едилмәсини ајры-ајры нүмунәләр үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил етмәклә онларын өзүндән дә алмаг оларды. Икинчиси, тәчрүбә көстәрир ки, зәрфлијин ифадә васитәләри барәдә һәр мә'на нөвүнү өјрәдәркән мә'лумат вермәк даһа мәгсәдәујғундур. Чүнки ифадә васитәләринә көрә һәр нөв өзүнәмәхсус сәчијјә дашыјыр.

в) Чүмлә үзвүнүн садә вә ја мүрәккәб олдуғуну әсасландырмаг үчүн шакирдләр белә аргумент кәтирирдиләр: «Садәдир, чүнки бир сөздән ибарәтдир. Мүрәккәбдир, она көрә ки, ики (вә ја даһа чох) сөздән ибарәтдир». Мә'лумдур ки, чүмлә үзвүнүн садә вә ја мүрәккәблији онун нитг һиссәси, јахуд сөз бирләшмәси илә ифадә едилмәсиндән асылыдыр.

г) Сәбәб вә мәгсәд зәрфликләрини фәргләндирәркән шакирдләр суалларын көмәјинә архаланыр (мәгсәд зәрфлији нә мәгсәдлә? суалына да чаваб верир), дикәр фәрги (сәбәб зәрфликләриндәки һәрәкәт хәбәрдәки һәрәкәтдән әввәл, мәгсәд зәрфлијиндәки һәрәкәт исә сонра баш верир) ја билмир, ја да нәзәрә алмырдылар.

ғ) Ашағыдакы чүмләләрдә ишләдилән мәгсәд зәрфликләри сәбәб зәрфликләри кими тәһлил едилди: Гоча **фикрини дағытмаг үчүн** бағчаја енди; О, **Сәфәри чағыртдырмаг үчүн** адам көндәрди.

Експеримент давам едир. Јәгин ки, дәрс илинин сонунда јени гијмәт системинин спесифик чәһәтләри даһа ајдын көрүнәчәк. Һәләликсә, илкин мүшаһидәләр ашағыдакы нәтичәләрә кәлмәјә әсас верир:

а) Гијмәт шакирдин билијинә бирбаша тә'сир етмәсә дә, онун сәвијјәсини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк үчүн зәруридир. Бу мә'нада «9» баллы системин «5» баллы системдән үстүнлүјү шәксиздир. Гијмәтин дәгиглији исә шакирди ишләмәјә даһа артыг сөвг едир, ону руһдан салмыр.

б) Мүшаһидә апардығымыз мәктәбләрдә мүәллимләр јени «Нормалар»ы инчәликлә өјрәнсәләр дә, тәтбигиндә васвасылыға, бә'зән дә гејри-објективлијә јол верирләр.

в) Бүрократик әнкәлләр, сүн'и көстәришләр системин дүзкүн тәтбигинә мане олур.

Акиф МӘММӘДОВ,
Огтај АББАСОВ,
педагожи елмләр намизәдләри.

СЫНАГЛАР, ГАЈНАГЛАР...

● Гызмар күнәшин кичәлләндирдији адамы чана кәтирмәк үчүн әлүстү она гатыг атламасы ичирмәк кифајәтдир.

● Јорғун вә јашлы адама һисли кабабданса, сәрин нанәли овдуг фајдалыдыр.

● Һамиләлик дөврүндә кәклији азмыш кәлинә јағлы вә гәлиз јемәкләр мәсләһәт көрүлмүр.

● Көј өскүрәјә тутулмуш ушаға сәһәр-сәһәр шүјүд дәмләмәси ичирмәк мәсләһәтдир.

● Өзүнүздә шәкәр хәстәлијинин әламәтләрини һисс едирсинизсә, әдвијјатдан вә әтирли хөрәкләрдән тәдричән имтина един.

● Ағыз сујунун гурумасы мә'дәалты вә'зин сојугладығыны, түпүрчәјин кепүкләнмәси исә назик бағырсагларын јолухдуғуну хәбәр верир.

● Әкәр кәкоту чајынын әтриндән хошланмырсынызса, демәли, бөјрәкләриниздә илтиһаб көзләнилир.

● Дүјүлү хөрәкләр бөјрәкләрин иш габилијјәтини ифлич едир.

● Јатагда ајаглары кеч гызышан кишинин өд кисәси, сөзсүз, хәстәдир. Һәмин шәхсләрә јүн чораб вә исти чәкмә һәр һансы дәрмандан ирәлидир.

● Ачгарына ичилән тут бәһмәзи әсәбилији вә гангаралығы совушдурур.

СӘМӘД ВУРҒУНУН ПОЕМАЛАРЫНДА ӘЛАВӘ СӨЗ ВӘ ӘЛАВӘ ЧҮМЛӘЛӘРИН ҮСЛУБИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Јусиф СЕЈИДОВ,

профессор.

Әлавә сөз вә әлавә чүмләләрә аид материал топладығымыз әсәрләр арасында С. Вурғунун поемаларында бу чәһәтдән гәрибә, һәм дә тәзадлы бир мәнзәрә көрдүк вә бу һагда ајрыча јазмағы лазым билдик.

Шаирин он алты поемасынын һеч бириндә, бир дәнә дә олсун, әлавә сөз вә ја әлавә чүмлә ишләнмәмишдир. Онун үч поемасынын («Өлүм күрсүсү», «Аслан гајасы», «Һүмрүз вә Әһримән» поемаларынын) һәр бириндә әлавә чүмләјә аид бир нүмунә вар: үч поема вә үч әлавә чүмлә. (Бурада «бир әлавә чүмлә» дејәндә поеманын бир јериндә верилмиш бир нүмунәни нәзәрдә тутуруг. О нүмунә тәк бир чүмләдән дә, чүмләләр топлусундан да, һәтта ше'рин бир нечә бәндини әһатә едән һиссәдән дә ибарәт ола биләр). Бунлардан бири ики сәтирдән, бири бир сәтирдән, бири исә он сәтирдән ибарәтдир.

«Өлүм күрсүсү» поемасында мәһкәмә просесинин тәсвириндә һаким чашгын һалда ганун китабына баханда, шаир һекајәти дајандырыб бу ганунларын сахталығыны әлавә чүмлә васитәси илә верир:

(Ганун амансыздыр, ганун бычаглы,
Өлән — мүгәссирдир,
өлдүрән — һаглы!).

«Аслан гајасы» поемасында, Бакыја һүчум чәкән кнјаз Сисјановун фачиәли агибәтинә ишарә әлавә чүмлә васитәсилә вериләрәк дејилир: (Өјүнмә! Кечәнин күндүзү дә вар...). «Һүмрүз вә Әһримән» поемасында чүрбәчүр мүрачиәтләр вә дејишмәләр ичиндә шаир сүжетдән кәнара чыхараг он сәтирдән ибарәт әлавә тәсвир верир. Бу, бир нечә чүмләдән ибарәт бир әлавә чүмләдир:

(Бахын, гол чирмәмиш инди,
кәлир сајсыз пәһләванлар,
Ода баш ендириб әввәл,
дөнүб гуршаг тутур онлар.
Тамам мејдан гызышмышдыр,
сүкут ејләр узаг дағлар,
Дејирләр, ағ ипәкдәнмиш,
гырылмазмыш о гуршаглар.
Бүтүн мәчлисдә һејрәт вар,
үрәкләр титрәјир заг-заг;
Икидләр нәрә чәкдикчә
әсир торпаг, дүшүр јарпаг...
Енир һиддәтлә топузлар,
поладдандыр, нәдир чанлар?
Дүшәнләр аһ чәкиб сызлар...
Күлүмсәр галиб инсанлар.
Бу, ганундур әзәл башдан —
һүнәр алгышланар һәр ан,
Вәтән өвлады, галиб чых
заманын имтаһанындан!).

«Муған» поемасында бир нүмунә әлавә сөзә, бир нүмунә дә әлавә чүмләјә вар. Сарванын гәләбәсиндән шадланан Манјанын ачыг гәлбини, күләр үзүнү, мәһәббәтлә долу чыхышыны көрән шаир вәчдә кәләрәк дилиндән әлавә сөзләр мәгамында **аһ, мүгәддәс гадын, мүгәддәс ана!** нидасы сәсләнир. Бурада әлавә сөзләр шаирин фәрәһ һиссинин ифадәсини әкс едир. Һәмин поемада әлавә чүмлә Сарвана мүнасибәтдә ишләнир. Шаир, Сарваны көрән кими үрәјинә јатыр, ону «илһамына јахын» һесаб едир, сонра да әлавә чүмлә гајдасында һашијә чыхараг инсан һаггында мүлаһизәләрини верир:

Инсан вар, бир дәфә көрсән дә ону,
Үрәк унутмајыр өмрү узуну.
Сәнин үрәјиндә о, јува салыр,
Өлүм күнүнәдәк јадында галыр;
Күнәшли-күндүзлү бир хатирә тәк
Ондан ајрылмајыр бир ан да үрәк..
Дејирсән, ону бир көрәјдим јенә,
О, гонаг кәләјди бир күн евимә,
Дуз-чөрәк кәсәјди сәнинлә о да,
Ја да өз чаныны онун јолунда
Одлара атајдын!

«Бакынын дастаны» поемасында әлавә сөзә аид бир, әлавә чүмләјә аид ики нүмунә вар. Шаир Бакынын кәнчлијиндән бәһс едәркән белә мисралар арасында әлавә сөзләрдән истифад едир:

Бу бөјүк шәһәрә пајтахтым дејән,
Өз һаггым, өз нәфәсим,
өз бахтым дејән
Чәкичли, күлүнклү,
севдалы кәнчләр
(Ләкәсиз алнында пучур-пучур тәр)
Сәс салыр мә'дәнә
тој-бајрам кими!

Шаир, Бакынын гојнундакы бајрам тәнтәнәләриндән һејранлыгла бәһс едир, инсанларын издиһамлы һәрәкатындан вәчдә кәлир вә әлавә чүмләләр кими һакимәнә фикирләр ирәли сүрүр:

Еј баһар күлүшлү ајлар, фәсилләр!
Дејин, бу нә бусат,
нә тәмтәрагдыр!?
(Һәр бусат бир сөзлә
јашајачагдыр...)
Фәгәт ешитмәдән бу суалымы,
Бәлкә, һисс етмәдән мәним
һалымы
Издиһам чохалыр... Издиһам ағыр..
Ајаглар алтындан тоз-думан
галхыр
(Дүнја да бөјләдир әзәлдән бәри—
О севир заманла јол кедәнләри...).

«Зәнчинин арзулары» поемасынын үч јериндә әлавә чүмләләр ишләнмишдир. Бири поеманын лап башланғычындадыр. Чыхыш үчүн күрсүјә чыхан зәнчинин бир ан сусдуғуна, сакит дајандығына шаир бөјүк мә'на верир вә бу мә'нанын ифадәси тәсвири гырараг әлавә чүмләләрлә верилир:

О, күрсүјә синә кәрди.
Данышмады, сусду бир дәм,
Чатыб гара гашларыны,
фикрә кетди о бир анлыг
(Бә'зән дилсиз бир вүгарла
гылынч чәкир гәһрәманлыг,
Гаршысында бојун бүкүб
сәчдә гылыр бүтүн аләм...).

Бу әлавә чүмләләрдән биринчиси (Бә'зән дилсиз бир вүгарла гылынч чәкир гәһрәманлыг...) поеманын башга бир јериндә јенә әлавә чүмлә кими тәкрар едилир. Зәнчинин һалындан, онун вүгарындан, мүбариз руһундан тә'сирләнән шаирин рүбабы дилә кәлир; шаир өз охучусуна мүрачиәтлә, **«Әзиз достлар! Гурумамыш синәмдәки ахар чајлар»,** — дејир вә әлавә чүмлә кими јенә һәкимәнә сөз ишләдир: **Ел сазыны, ел сөзүнү јүз ил кечсә, ел һарајлар!**

Бура гәдәр дејиләнләрин јекуну беләдир: он алты поемада әлавә сөз вә әлавә чүмлә ишләнмәмишдир, алты поемада отуз сәтри әһатә едән ики әлавә сөз, он әлавә чүмлә (чәми он үч сөз вә чүмлә) ишләнмишдир. Бу һесабламада гәрибә һеч нә јохдур. Гәрибәлик вә тәзад бурадан башланыр ки, бүтүн бунлардан фәргли олараг, тәкчә «Ајкүн» поемасынын отуз үч јериндә јетмиш доггуз сәтри әһатә едән әлавә чүмләләр ишләнмишдир. Ајдындыр ки, бу әлавә чүмләләрә аид материалын һамысыны мәгаләјә көчүрмәк имкан харичиндәдир вә һәм дә көчүрмәли олсаг, мәгалә фактларла ағырлашар вә тәсвирчилик әмәлә кәләр. Бунунла белә, бә'зи мәгамлары нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир. Һәм дә истәјирик ки, фикир мә'насында бу әлавә чүмләләрин һансы мәгсәдләрлә ишләндијинин бә'зи чәһәтләринә диггәти чәлб едәк, еләчә дә бәдии-поетик чәһәтдән онларын рол вә әһәмијјәтини гејд едәк. Әввәлдән ону дејәк ки, әлавә чүмләләр поемада һаггында данышылан һадисәләрин кедиши һаггында мә'лумат үчүн ишләдилмир. Бунлары әсәрдән чыхарсаг, сүжет гырыглығы әмәлә кәлмәз. Анчаг онларын һәр чәһәтдән әһәмијјәти вар. Әлавә чүмләләр васитәси илә шаирин бә'зән истәк вә арзулары ифадә едилир, һадисәләрә гијмәт верилир, инсанларын мүнасибәтләри һаггында... һәкимәнә фикирләр ирәли сүрүлүр, лирик һашијәләр чыхарылараг, ше'рин вүс'әти, лиризми артырылыр.

Поеманын башланғыч һиссәләриндә Ајкүнлә Әмирханын мәһәббәтиндән сөһбәт ачан шаир әлавә чүмлә васитәсилә өз арзусуну ифадә едир: **Илки кими ширин кечә һәр ешгин сону!** Бу чүмлә охучуну ду-

шүндүрүр: Көрәсән, поемада һадисәләрин кедиши нечә олачагдыр? Бу мәһәббәт ахыра гәдәр давам едәчәкми? Бу чүмлә шаирин көзәл, ишыглы арзусуну ифадә етмәклә, охучуда бир шүбһә һисси дә әмәлә кәтирир. Поеманын сонунда бу әлавә чүмләнин мә'насы ачылыр. Шаир гәһрәманларын мәһәббәтини чәтин јоллардан, ағыр сынаглардан кечирсә дә, бу мәһәббәтин сону онун истәдији кими олур. Әлавә чүмлә Ајкүнлә Әмирханын мәһәббәтинин сонлуғуна ишарә дејилмиш; шаир арзу едир ки, гој башгаларынын да мәһәббәти — һәр бир севкинин сону Ајкүнлә Әмирханын мәһәббәти кими уғурла баша чатсын. Поеманын башга бир јериндә Ајкүнүн сәдагәтиндән, өз мәһәббәтинә садиглијиндән данышан шаир јенә әлавә чүмлә формасында һашијә чыхараг јазыр: **«Севки ојун дејил, үрәк ојунчаг».** Бу да илкин шаир арзусунун реаллығыны тәсдиг үчүндүр.

Башга әлавә чүмләләр һадисәләри мүшајиәт едир. Јери кәлдикчә, шаир әлавә чүмләләр васитәсилә үмумиләшмә апарыр, һадисәләрә гијмәт верир, үмуми гајдалар әсасында тәсдигләјир вә ја инкар едир. Будур, Әмирхан ишдән сојујур, кәнд јери ону сыхыр, шәһәрин дәбдәбәләри јада дүшүр, ловғалыг һисси дә бир јандан ону өз пәнчәсинә алыр, сәһвини е'тираф етмәкдән чәкинир. Шаир једди бәндлик (28 мисралыг) бир һашијә чыхыр; әлавә чүмләләрдән ибарәт бу һашијә инсана мәхсус ики һиссин тә'сирини ачыглајыр. Бурада әлавә чүмләләрин үмуми мә'насы беләдир: әкәр инсан сәһвләрини е'тираф етмирсә, **«Үрәк тәк галыр», «Хәјалымыз сәссиз кечир сәһралар кими», «Күн алтында әријирик дағда гар кими»,** әксинә, елә ки, **«сучумузу мәрдү-мәрданә бојнумуза көтүрүрүк, һамы шад олур»,** үрәк тәнһалыгдан ајрылыр, дост бахышлары ону алгышлајыр, **«Ону гартал ганадына алыб арзулар ел ичиндә, јер үстүндә галдырыр көјә.** Әмирхан биринчи јолла кедир, шәһәрә тәләсир. Һәлә бу һәрәкәт баш тутмамыш јенә шаирин инсана мүрачиәти сәсләнир, доғру јола чағырыш сәдалары ешидилир вә бу мүнасибәтлә јаранан әлавә чүмләләри охујуруг:

«Худпәсәндлик чохларыны јыхыр, еј инсан!
Бу дәрд илә тез гочалыр бә'зән үрәкләр.
Дағ олсан да, сән дағлара архаланмасан,
Парча-парча совурачаг сәни күләкләр!..».

Бу сөзләри Әмирхан ешитмир, бунлар охучу үчүндүр. Әмирхан кимләринә дәрсдир; елә бил шаирин өз-өзү илә мүкалимәсидир. Һадисәләр исә өз ахары илә кедир; Әмирхан Ајкүнү дә көтүрүб шәһәрә кәлир. О көзәл һәјат, тәбиәт гојну архада галыр. Ајкүн исә өз сәнәтинин архасынча мәктәбә кетди. Евдә пианонун архасында отуруб саатларла чалды, чалдыгча да **«Мәһәббәтин, сәадәтин саф әмәлләри Көзләриндән ашыб-дашды о хош хилгәтин».** Әмирханса буну дујмајыб, **«Хәјалында бир ресторан, бир рәгс, бир дә чаз...»** чыхды отагдан. Бах бурада јенә шаир һашијә чыхыр, јенә чүмләләр мө'тәризәјә алыныр:

(Јүнкүл башлы, бош үрәкли инсанлар да вар,
Биканәдир ана јурдун өз сәнәтинә.
Фокстрот рәгсләриндән зевг алыр онлар,
Ујушмајыр өз јурдунун тәбиәтинә).

Бәли, Әмирхан ешг-ишрәт бурулғанына дүшүр; Ајкүн исә бир гәдәр әввәл ону бүрүјән о көзәллик аләминдән ајрылыб тәнһалыға говушур, интизар чәкир, гәм төкүлүр бахышларындан. Ајкүнүн бу һалы шаири сарсыдыр, о бу интизары белә мә'наландырыр:

(Ким билмәјир, бу аләмдә нәдир интизар,
Үрәк үзәр, чан әридәр никаранчылыг.
Бир үрәкдә гыфылланыб гала арзулар,
Шамлар кими шө'лә чәкиб јанар апачыг).

Көзләри јолларда галан, көзүнә јуху кетмәјән Ајкүн үчүн вахт чох ағыр кечир; О **«нә узунмуш бу гыш кечәси»** — дејә дүшүнүр. Бәли, ејни заман кәсији инсана узун да кәлә биләр, гыса да. Нә вахт белә олур? Будур онун чавабы:

(Инсан оғлу сәадәтлә өмүр сүрәндә
Бир ан кими кәлиб кечир онун һәр күнү.
Ја интизар, ја ајрылыг, ја дәрд көрәндә
Бир ил санар бир анын да кәдәк өмрүнү).

Ајкүнүн сәадәтли күнләри дә олмушдур. Инди о күнләр архада галмыш, интизар, ајрылыг анлары башламышдыр. Шаир, сәадәтин, интизарын үмуми сәчијјәсини версә дә, бу просесин Ајкүнүн һалы илә бағлылығы ајдынча көрүнүр. Әмирхан кеф мәчлисләриндән евә сәрхош кәлир; Ајкүн бундан нә гәдәр пәжмүрдә олса да, онун һалына ачыјыр, она јазығы кәлир. Шаир бу сәадәтдән, бу үлфәтдән вәчдә кәлир: **(Көзәл гадын! Нә хејирхаһ үрәјин вар)** — дејир. Сонра да никаранчылығыны билдирир:

(Бу һиссини дујачагмы үрәкдән әрин!
Көнлүндәми галачагдыр бу хош арзулар,
Дашларамы дәјәчәкдир јохса сөзләрин!).

Һәгигәтән дә, Әмирхан бу гајғыны анламыр, Ајкүнүн сөзләри она тә'сир етмир, әксинә, Әмирхан она кобуд чаваблар верир. Шаир һисс едир ки, Ајкүн артыг дөзмүр; о, кәскин чаваба һазырлашыр. Мүәллиф онун бу һалындан чыхыш едәрәк әлавә чүмләләр васитәси илә белә бир бәнзәтмә верир:

(Гајалары дәлиб кечәр јығышан бир су...
Гылынчдан да кәскин олур бир ипәк бә'зән,
Тәбиәтин гәһрәманлыг сифәтидир бу).

Анчаг Әмирханын е'тирафы, о јолдан гајыдачағы һаггында вә'ди ани олараг Ајкүнү јумшалдыр, **«Көзләриндә бир тәбәссүм дил ачыр».** Шаир дә бундан хошланыр, Ајкүнә тәшәккүр едир:

(Сағ ол, бачым! Сағ ол сән, еј гәһрәман ана!
Мән дә сәнин бу гәлбини алгышлајырам).

Анчаг сәадәт узун сүрмүр. Ајкүн өз сәнәти далынча кетмәк истәјир, Әмирхан буна мане олур, һәтта **«Кетсән, бирдәфәлик кедәсән кәрәк»** — дејир. Јенидән Ајкүн гәмкәдәр дәрјасына гәрг олур, өзү дә, көрпәси дә хәстәләнир. Шаир, охучунун никаранчылығыны һисс едир вә сакитләшдирмәк үчүн охучуја мүрачиәтлә ијирми сәтри әһатә едән әлавә чүмләләр ишләдир. Һәмин һиссә белә башланыр:

(Охучум, фачиә көзләмә бу дәм,
Кәлин дә, чаға да сағ галачагдыр.
Мән матәм шаири ола билмәрәм,
О ана үрәји дағ галасыдыр!).

Поеманын бир фәсли бөјүк Азәрбајчан бәстәкары Үзејирә һәср едилмишдир. **«Јери, көју, хәјаләти, инсан сәсини»** севән бу сәнәткар үчүн гијмәтли кејфијјәт һесаб едән шаир јенә әлавә чүмләләрлә һашијә чыхыр:

(Дујур, дедим, нә хошбәхтдир дујан сәнәткар,
Һансы гәлби о јандырар, аловланмаса!).

Сонра да валы дөндәрәрәк елә онун ардынча һәмин бәндин икинчи бејтиндә бу сөзләри әлавә едир:

(Сичим-сичим сөз јығыны јазанлар да вар,
Мән бунлары һеч демәздим, үрәк јанмаса).

Үзејир бәј епизоду Ајкүнүн тәһсили, сәнәти илә бағлы бир кечиддир. Шаир јенә һекајәтини давам етдирир; јенә Әмирханын һалы, тәнһалығы шаири чәлб едир вә елә бил өз гәһрәманыны әсил һәјата чағы-

рыр кими вә ја һәјатын мә'насыны она анладыр кими, мүһакимә јүрүдүр:

[һәјат дәниз кими тәмизлик севәр,
Саһилә чыхарар зир-зибилләри,
Кечдикчә заманын, өмрүн илләри,
Сәадәт чарчысы һәр јени сәһәр
Аләми исти бир шәфәглә јујур,
Инсан өз һүснүнү бир аз да дујур].

Шаир бу мөвзуну давам етдирир, Ајкүнүн адыны чәкмәдән онун сәнәт рүбабыны тәрәннүм едир; **«Гоча Гафгаз дағларыны долашыб»** кечән, **«иглимдән иглимә јол»** ачан, **«үрәкләрә нечә зәфәр мүждәси»** јајан оркестронун һәјат рәмзи сәсиндән бәһс едир вә бу сәфәр ијирми дөрд сәтирлик әлавә чүмләләрлә **[«Күл, еј дүнја»]** — дејә дүнјаја, һәјата, инсана мүрачиәт едәрәк, өз лирик һиссләрини ифадә едир; **[«Зәфәр јаранмышдыр инсан шә'нинә»]** — дејир. Сонра да јенә Әмирхана нәсиһәт верир, әлавә чүмләләр васитәси илә она јол көстәрир.

Ајкүнүн уғурла кечән сәнәт сынағы мүнасибәти илә дүзәлдилмиш мәчлис. Ајкүнүн достлары, јолдашлары көзәл јемәкләрлә бәзәдилмиш сүфрә башына јығышмышлар, Ајкүн бајрам либасында **«Мәчлисә күн кими шө'ләләр јајыр».** Буну көрән Үлкәр дә севинир, **«ортада гол-ганад ачыр».** Бу сәһнәни сејр едән шаир **дилә кәлир:**

[Севин, еј јурдумун әзиз көрпәси,
Нә гәм көр аләмдә,
нә дә гүссә чәк!
Бир ан да ағласа бир ушаг сәси
Гәлбимә санчылыр о сәс низә тәк].

Беләчә, әлавә чүмләләр мөвгејиндән шаир дүшүнчәләри поеманын сонуна доғру давам едир. С. Вурғунун поемаларында истифадә едилән әлавә чүмләләрә (гисмән дә әлавә сөзләрә), хүсусән «Ајкүн» поемасынын дилиндә ишләдилән әлавә чүмләләрә бахыш belә нәтичәләр чыхармаға, бәдии дилдә әлавә чүмләләрин мөвгеји вә әһәмијјәти һаггында үмумиләшдиричи сөз демәјә имкан верир. Биз нәзәрдән кечирдијимиз башга бәдии әсәрләри дә нәзәрдә тутур вә бир даһа гејд етмәји лазым билирик ки, әлавә сөзләр вә әлавә чүмләләр бәдии дил үчүн сәчијјәви фактлар дејил. һәтта һәр һансы бир әсәрин, мәсәлән, бурада «Ајкүн» поемасынын дилиндә олдугча чох ишләнмәсинә бахмајараг, һәмин фикримизин үстүндә исрар едирик. Мәтниндә әлавә сөзләрин вә әлавә чүмләләрин чох ишләндији бәдии әсәр олдуғу кими, әлавә сөз вә ја әлавә чүмләләрин ишләнмәдији вә ја аз ишләндији елми әсәр дә ола биләр. Бу јенә дә һәмин фикри инкар етмир.

Бәдии әсәрләрин өзләринин бу чәһәтдән мүгајисәсинә кәлинчә фактлар көстәрир ки, һадисәләрин нисбәтән кениш тәсвирини верән бәдии әсәрләрин дилиндә белә фактларын ишләнмә тезлији нисбәтән артыг олур: С. Вурғунун поемалары бу нисбәти бир даһа көстәрир. С. Вурғунун поемаларындакы бир-ики әлавә сөз, онларла әлавә чүмләләр, бә'зи мәгамлары чыхсаг, әлавә мә'лумат, факты дәгигләшдирмәк үчүн дејил, бәдии вүс'әт үчүндүр, шаирин һисс вә һәјәчанларынын ифадәсидир. Бу мә'нада хүсусән әлавә чүмләләр сәнәткарлыг бахымындан әсәрин тә'сир күчүнү артырыр. Белә чүмләләр «Ајкүн» поемасына мүсбәт мә'нада чох шеј верибдир, онун охунаглығыны артырыбдыр.

Бу көстәрир ки, бәдии әсәрләрдә истифадә едилән әлавә сөзләр, хүсусән әлавә чүмләләр тәкчә дилчилик бахымындан дејил, поетик бахымдан да өјрәнилмәлидир. Бу чәһәт әдәби дилин башга голларында јох дәрәчәсиндәдир.

ДИЛИН ТАРИХИ—ЕЛИН ТАРИХИ

Бәшир ӘҺМӘДОВ,
профессор.

Профессор Бәшир Әһмәдовун мүәллимләрә тәгдим етдијимиз етимоложи гејдләри мүәллифин кәркин ахтарышларынын нәтичәсидир. Лүғәтдә тәкчә әдәби дилдә јох, чанлы халг данышыг дилиндә ишләдилән бә'зи сөзләрин тарихи дә шәрһ олунур. Дилин лүғәт еһтијатыны даһа дәриндән өјрәнмәк, бир чох лингвистик һадисәләрин маһијјәтини баша дүшмәкдә етимоложијанын әһәмијјәти бөјүкдүр. Мүәллимләр Азәрбачан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә, факүлтатив мә'луматларын верилмәсиндә лүғәтдән истифадә едә биләрләр.

АБИД. Бу сөз **ибадәт едән, Аллаһгулу** демәкдир. Әрәб мәншәлидир.

АБЫР. (әсли: абру) Фарс мәншәлидир, **аб** «су» демәкдир, **ру** исә «үз», **үз сују** анламында ишләдилир.

«Абрын әтәјинә бүкмәк» ифадәсинин 2 јозуму ола биләр: 1) үзүнүн сујуну әтәјинә ахытмаг, 2) еләкүнә салмаг ки, әтәјини галдырыб үзүнү кизләтсин. Дејимдәки **бүкмәк** сөзү көстәрир ки, 2-чи јозум даһа доғрудур. Биринчи доғру олса **иди, бүкмәк** јох, **төкмәк** сөзү ишләдиләрди.

АВЛАГ. Гәрб диалектләриндә рәнки бир гәдәр ағ олан ширин киласа **авлаг килас** дејирләр. Сөзүн әсли **авлаг** јох, **ағлаг** олуб. Бурада **ағ** көкү мә'лумдур. **-лаг** шәкилчиси исә, күман ки, **-хај** шәкилчисинин дәјишмиш формасыдыр (дәлихај, солахај сөзләриндәки кими). Гәдим мәнбәләрдә **ағыз сују** бирләшмәсинин мә'насыны верән **балавыз сыгу** ифадәсинә тәсадүф етмишәм. Көрүндүјү кими, бурада да **ғ-в** әвәзләнмәси мөвчуддур.

Гәрб диалектләриндә **ағармаг** мә'насында «авазымаг» («хәстәнин рәнки авазыјыб» дејирләр) сөзү мөвчуддур.

АВАРА. Чамышын 1—2 јашлы баласыны бә'зи рајонларда бу сөзлә адландырырлар. һәмид Аббасов адлы бир мүәллим буну белә јозуб: бурадакы авара јашла бағлыдыр (нә «ушагдыр» нә дә «бөјүк». һәр икисиндән аварадыр). Мән дә гәбул едирәм, чүнки бир јашындан ики јашына гәдәр олан һејван, доғрудан да, нә о јанлыгдыр, нә бу јанлыг.

АҒ. (еләмәк). «Үзүнә ағ олмаг», «ағ еләмәк», «ағ јалан» кими ифадәләрдәки **ағ** сөзү «јухарыда» анламыны әкс етдирир: ағ еләмәк — нормадан јухары галхмагдыр.

Аға сөзү дә ағ (јухары) мә'насы илә әлагәдардыр: јухары тәбәгәдән олан (үмумијјәтлә «бөјүк») демәкдир.

Ағабачы, Ағанәнә, Ағадајы, Ағаәли типли сөзләрдә дә ағ (аға) **бөјүк** мә'насыны верир.

Дилимиздә «шалварын ағы» бирләшмәси дә ишләдилир. Гәдим мәнбәләрдә **ағ** сөзүнүн бир мә'насы да «гычын јанбуз тәрәфиндәки һиссәси» анламыны әкс етдириб. Бурда да **ағ** кәлмәси **јухары, һүндүр** мә'насында ишләдилиб.

АҒАЧ. Дилимиздә бирчә сәсдән ибарәт олан вә «битки» мә'насыны верән «и» сөзү олуб. Онун әсасында **иғач** (ағач, јығач) кәлмәси јараныб. Ағач сөзүнүн гәдим мә'насы «һүндүр битки» демәк олуб, (кол вә с. илә мүгајисәдә ағач чох һүндүр, бојлу олур).

Икинчи еһтимал да мүмкүндүр: мәнбәләрдә ағач кәлмәсинин **јығач, јых** формалары да гејдә алыныб. **Јыш** сөзү **јаш** сөзүнүн дәјишмиш формасыдыр. Ағач одундан фәргли оларг, сулу, јаш олур. Демәли, сөз **јаш** анламы илә дә бағлы ола биләр. («јыш» сөзү бир вахтлар

һәм дә мешә мә'насында ишләдилиб).

АҒҒАТ. Бу, рус дилиндәки «кражовник» сөзүнүн биздәки гаршылығыдыр. «Русча-Азәрбајҹанҹа лүғәт»-ин I һиссәси «кражовник» сөзүнүн тәрҹүмәсини верә билмәмиш, јалныз ону шәрһ етмишдир.

Инди **гарағат** сөзүнү ишләдирик. Габаглар гызылғат (облемпиха) вә ағғат сөзүмүз дә олуб. **Ғат.** «киләмејвә» демәкдир. Анадолу түркләри «**ағғат** әвәзинә «бәкташи үзүмү» ифадәсини ишләдирләр. Ағғат сөзүнүн әсл мә'насы «ағ гарағат» демәкдир. Гара, ағ вә гырмызы рәнкдә олмасы илә бағлы ејни фәсиләјә дахил олан киләмејвә гарағат, ағғат вә гызылғат шәклиндә адландырылмышдыр.

АҒЗЫКӨЈЧӘК. Бу сөзүн әсли «**ағзыкөвшәк** олуб, сонра икинҹи һиссә тәһриф нәтиҹәсиндә «көјчәк» формасыны кәсб едиб, мә'насы «чәнәсинә рәһбәрлик едә билмәјән» демәкдир. Тувин дилиндә ағзыкөјчәк әвәзинә «ағзычујуг» ишләдилир.

АҒЫЗ. Бу тарихи бахымдан **газмаг, газан** сөзләри илә гоһум ола биләр. Ағыз бошлуғу мүәјјән мә'нада газылмыш јери, чөкәклији (газаны) хатырладыр. Сөзүн бир мә'насы да рус дилиндәки **проход** кәлмәсинин мә'насына ујғун кәлир.

АҒЫЛ. Гојун халхалынын бир ады да ағылдыр. Ағыл рус дилиндәки «огрода» сөзүнүн гаршылығыдыр. Аура сөзүнү түрк аләминдә **ај ағылы** кими ишләдибләр. Демәли, сөзүн мә'насы **дәјирми олан** демәкдир. Аул, ов, ојлаг сөзләри дә бу кәлмә илә гоһумдур: ғул — кечмишдә әтрафы бағлы олан (чәпәрли), јә'ни горунан әразијә дејилиб; һејваны овламаг үчүн әһатәјә алыб, тутублар. **Ојлаг** — «аул јок» (аул јох), јә'ни аулдан узаг јер демәк олуб.

АҒЫР. Мәнбәләрдә «јаваш», «аста» мә'наларыны верән ағру (агуру) сөзү вар. «Ағыр-ағыр һәрәкәт етмәк» ифадәсиндәки **ағыр** сөзү бурадан әмәлә кәлиб.

«Ағруг» сөзү дә олуб вә «јүк» мә'насында ишләдилиб. Икинҹи бир **ағыр** сөзү бунунла бағлыдыр.

Үчүнҹү бир ағыр сөзү дә вар: **гијмәтли** демәкдир. (чәкидән јүнкүл, гијмәтдән ағыр дејирик).

Демәли, «ағыр» кәлмәси **јаваш, јүк** вә **гијмәтли** анламларыны әкс етдирән омоним сөздүр.

АҒЛАЈЫБ-СЫТГАМАГ. Бу сөз **ағлајыб-сығытмаг** кими олуб. һәм **ағла,** һәм дә **сығыт** кәлмәләри су анлајышы илә бағлыдыр, **көз јашы** демәкдир. **Ағламаг** сөзү габаглар **чығламаг** кими олуб, **чығ** исә **су** демәкдир. **Сығыт** кәлмәсиндә исә бу сөзүн заһири әләмәтләри ајдынча һисс олунур.

Су сөзүнүн ән гәдим мә'насы **јаш, нәм** демәк олуб. Тувин дилиндә һәмин мә'на инди дә галыр.

АҒЛАМАГ. Ағы демәк, ағламаг, сытламаг, јағыш типли сөзләрин һамысы **су** анламы илә бағлыдыр. Фонетик дејимләр нәтиҹәсиндә формаҹа бир-бириндән узаглашыб: тарихи бахымдан ағламаг — «чығламаг», «ағу демәк — чағу демәк», јағыш — «чағыш» кими ишләдилиб, Су анламы илә бағлы олан белә сөзләр 20-дән чохдур: «чүрдәк», «чувар», «чалаг» вә с.

Татар дилиндә **чај** (река) әвәзинә **јелга** сөзү ишләдирләр. һәмин јелга сөзү илә «јығла» (ағла) кәлмәси тарихи бахымдан еіни көкә маликдир вә **су** демәкдир.

АҒНАҒАЗ. Еһтијаҹы тә'ҹили өдәмәк үчүн дәјирманда азҹа дән үјүтмәјә **ағнағаз** дејирләр. Бу кәлмәнин мәншәји барәдә бир нечә мүлаһизә сөјләмәк олар: 1) рус дилиндәки «жнивје» мә'насыны верән **аныз** сөзүмүз олуб. **Ағнағаз** бунунла бағлы ола биләр, јә'ни бичин заманы јерә төкүлмүш сүнбүлләри јығыб бир гәдәр дән дүзәлтмәк вә ону үјүтмәк' 2) **ағнағаз** — «аз-маз» сөзү илә бағлы ола биләр, јә'ни **аз-маз** дән үјүтмәк вә зәрури еһтијаҹы илкин өдәмәк; 3) **ағнағаз** сөзү **алағыз** кәлмәсинин дәјишмиш формасы да ола биләр. Мә'насы «ағызы алдатмаг» (ал-алдат сөзүнүн гәдим көкүдүр), јә'ни азҹа гидаланмаг (мә'дәни алдатмаг) демәкдир.

Үчүнҹү јозум даһа инандырыҹыдыр. Бә'зи диалектләрдә инди дә «алағызданмаг» сөзү ишләдилир.

АҒНАМАГ. Дивар учуб төкүләндә дејирик: «дивар ағнајыб төкүлүр». Гәдимдә **ағнамаг** фе'ли олуб

вә рус дилинә **свалитсја, склонјатсја** кими тәрҹүмә олунуб. Сонра **ағмаг** фе'ли **ағнамаг** шәклиндә сабитләшиб.

Сөзүн гәдим көку **ағ** кәлмәсидир, јухары анламы илә бағлыдыр. Торпағын ағнамасы «јухарыдан ашағы төкүлмәси» кими баша дүшүлә биләр.

Ағнамаг сөзүнүн башга бир мә'насы һејванла бағлыдыр: о, ајагланыны јухары галдырыр, белини јерә гојур вә сола-сағa һәрәкәт едир. **Ағмаг** фе'линин әјилмәк, о јан, бу јана мејл етмәк мә'насы да вар. һејванын ағнамасы, адамын ахсамасы (әсли: ағсамаг олуб) **ағ** сөзүнүн әјилмәк мә'насы илә бағлыдыр. -са шәкилчиси мејл билдирән фе'лләр дүзәлдир (сусамаг, суја мејл етмәк вә с.). Ағна (ахса) сөзүндә дә шәкилчи әјилмәјә мејл ифадә етмәк вәзифәсини јеринә јетирир.

АҒСОЛАГ (ағмсовлаг). Бу сөз **јағы әридиб ичинә јумурта салмаг, сонра ону әзилмиш сарымсаг вә гатыг гарышығынын үстүнә төкмәклә алынан хөрәјин адыны** билдирир. Белә еһтимал олунур ки, сөзүн көкү рәнк билдирән **ағ** сөзүндән ибарәтдир. Гајғанағы сарымсагла гатығын ичичә гарышдырдыгда гатыг ағ рәнкини бир гәдәр итирир, ағымсов олур. -лаг шәкилчиси исә, күман ки, -лају шәкилчисинин дәјишмиш формасыдыр. -лају шәкилчиси «јалы» сөзүндән әмәлә кәлиб, **кими, сајағы** анламларыны әкс етдирир. Мәнбәләрдә **аслан кими** јеринә асланлају сөзү ишләдилиб.

Бә'зи түрк дилләриндә һәмин сөз ағсыраг кими ишләдилир вә рус дилинә «беловатыі» кими тәрҹүмә олунур.

АҒУЗ. Бу сөзүн мә'насы јени доғмуш һејванын мәмәләринин ағзына јығылмыш сары вә јүксәк кәлирли сүд, мајаланмаг сүдү демәкдир. Мәмәнин ағзына јығылдығы үчүн ағуз адланыр.

Ағузу биширдикдә **кәтәмәз** адланан јемәк алыныр. **Кәт** сөзүнүн мә'насы «биринҹи» демәкдир, илк сүд анламыны әкс етдирир. Ики күндән сонра ағуз јеринә **булама** әмәлә кәлир, сонра исә ади сүд мејдана чыхыр.

АҒУШ. «Гучаг» мә'насында ишләдилир (голларын арасында алмаг). Түрк мәншәли сөзә охшамыр, күман едирәм ки, фарс сөзүдүр. Биздә онун јеринә «гучаг», «гојун» вә с. ишләдилир. (**ағуш** сөзү даһа чох поетик чәкијә маликдир).

АДАШ. Бу сөз ад вә даш һиссәләриндән ибарәтдир: «даш» һиссәси «әш» кими олуб, биркәлик, охшарлыг билдириб. **Адаш** — «ады бир олан», демәкдир. (даш шәкилчиси гардаш, јолдаш... сөзләриндә дә ишләдилир).

Сөзүн мә'ҹази мә'насы да вар: дост, јолдаш анламларында ишләдилир.

Адаш кәлмәси әслиндә **аддаш** кими олуб. Белә күман олунур ки, -даш шәкилчиси јерлик һала (јолда) «әш» (биркәлик билдирән сөз олуб, «әшсиз», **әвәзи, бәнзәри** олмајан мә'насыны әкс етдириб) шәкилчиси артырмагла (јолда әш, јә'ни јолда биркә олан) дүзәлиб.

АДДАМА. Диалектләрдә аддама вә аддамаг сөзү вар. Биринҹи суја даш гојуб, ајағы үстүнә басмагла о бири таја кечмәк демәкдир; икинҹи «нәрдиван» мә'насында ишләдилир.

һәр икиси аддым кәлмәси илә бағлыдыр. Сонунҹу сөз ајағы нәрдиванын басгычларына (пилләләринә) гоімагла јухары галхмаг вә ја ашағы енмәк демәкдир.

Күман едирәм ки, сөзүн тәркибиндәки -да шәкилчиси әслиндә -ла олуб, сонра ассимилјасијаја уғрајараг -да шәклинә дүшүб (мүгајисә ет: ал-**латмаг** вә ал-**датмаг**).

АЗЫ ДИШ. Бир еһтимала көрә, бурада **азы** һиссәси «әзмәк» сөзү илә бағлыдыр. Анадолу түркләри буна «үјүдүҹү диш» дејирләр. Јеми әзән әсас дишләр азы дишдир.

Икинҹи еһтимала көрә, азы кәлмәси **азугә** (јем), **аш** кәлмәләри илә бағлыдыр.

Мәнбәләрдә сөз «азыг» кими верилиб вә һәм **әзмәк,** һәм дә **аш** сөзү илә бағлы изаһ олунуб.

Анадолу түркләриндә сөзүн үјүдүҹү кими ишләдилмәси көстәрир ки, биринҹи еһтимал даһа ағлабатандыр.

ЈАРЫМЧЫГ ЧҮМЛӘЛӘРИН МӘГСӘД ВӘ ИНТОНАСИЈАЈА КӨРӘ НӨВЛӘРИ

Севиндик ВӘЛИЈЕВ,

Нахчыван Дөвләт Университетинин досенти.

Мәгсәд вә интонасијаја көрә чүттәркибли вә тәктәркибли садә чүмләләрин дөрд нөвү көстәрилир: нәгли чүмлә, суал чүмләси, әмр чүмләси вә нида чүмләси. Бүтөв вә јарымчыг чүмләләрин структур тәснифи дә јухарыда садаланмыш нөвләрә мувафиг кәлир. Башга сөзлә десәк, бу дөрд нөв бүтөв вә јарымчыг чүмләләрә дә аид едилә биләр. Түрколожи әдәбијјатда мәгсәд вә интонасијаја көрә чүмлә нөвләри кениш тәдгиг олунмушдур. Лакин нәгли, суал, әмр вә нида чүмләләринин структур јарымчылығына аз диггәт јетирилмишдир. Мәгсәд вә интонасијаја көрә јарымчыг чүмләләрин нөвләри өзбәк дилчилијиндә тәдгиг олунмуш, һәр бир јарымчыг чүмлә типи ајрылыгда арашдырылмышдыр (Бабајев А. «Неполные предложенија в современном узбекском литературном језыке», 1968, 6—11). Оғуз групу түрк дилләриндә мәгсәд вә интонасијаја көрә јарымчыг чүмләләри ашағыдакы нөвләрә ајырмаг олар:

Јарымчыг нәгли чүмләләр. Данышыг просесиндә суал чүмләләринә чавабдан ибарәт олан јарымчыг чүмләләр интонасија васитәсилә формалашыр. «Бир гајда олараг, јарымчыг чүмләләр кетдикчә јавашыјан, ашағы тонла битмиш олур. Әкәр тәкрар сорғу јохдурса, белә чүмләләр, адәтән, нәгли чүмлә интонасијасында олур» (А. Ахундов «Азәрбајчан дилинин фонетикасы», 1984, 364).

Јарымчыг нәгли чүмләләрдә тәсвир вә интонасија мә'луматын верилмәси кими чыхыш едир. Оғуз групу түрк дилләриндә даһа кениш диапазонда муәјјән мә'луматын алынмасы мәгсәдилә јарымчыг нәгли чүмләләрин имканларындан истифадә олунур.

Јарымчыг нәгли чүмләләрә даһа чох диалогларда раст кәлинир. Диалогларын чаваб һиссәси нәгли јарымчыг чүмләләрдән гурулур. Мәсәлән:

— Ушаглар һаны? — Јатыблар (И. Шыхлы).

Јарымчыг нәгли чүмләләрин хәбәри тәсдиг вә инкарда олур:

а) тәсдигдә:

— Бәс онда онлар хүсусијјәтчиликдән әл чәкәрләр? — Чәкәрләр (И. Шыхлы).

б) инкарда:

— Ај Шаһназ, сән дә онун дедикләринә инанырсан? — Инанмырам. (И. Шыхлы).

Јарымчыг суал чүмләләри. Белә јарымчыг чүмләләрдән муәјјән чаваб алмаг мәгсәдилә истифадә олунур.

Јарымчыг суал чүмләсинин бир нөвү суал әвәзликләриндән бири әсасында формалашыр. Мәсәлән:

— Ону мән тапшырмышам. — Нијә? (И. Шыхлы).

Бундан әлавә, јарымчыг суал чүмләләри өзүндән әввәлки чүмләнин бу вә ја дикәр үзвү әсасында да формалашыр:

— Ә, фикрин һардадыр?

— Фикримми?.. (И. Шыхлы).

Суал јарымчыг чүмлә бә'зән чавабын әвәзинә ишләнир. Белә суал јарымчыг чүмләләрдә тә'јин+тамамлыг+хәбәр бурахылыр. Мәсәлән:

— Бу сәнәти кимдән өјрәндин? Атәнданмы? (данышыг дилиндән);

Јарымчыг нида чүмләләри. «Хүсуси емосионал ситуасијаларда јарымчыг чүмләләрдә нида интонасијасы да өзүнү көстәрир» (Ахундов, көстәрилән әсәри, 1984, 364). Мәсәлән, мувафиг шәраитләрдә јарымчыг нәгли чүмләләр нида чүмләләри кими јарымчыг нәгли чүмләләрин чеврилмиш, дәјишмиш формаларыдыр. Бу чеврилмә, дәјишмә просеси емосионал шәраит, ситуасија кими амилләрин тә'сири нәтичәсиндә баш верир. Јүксәк интонасија вә емосионаллыг јарымчыг нида чүмләләринә јени хүсусијјәтләр, мә'на чаларлары әлавә етмиш олур. К. И. Ланетскајанын гејд етдији кими, јарымчыг чүмләләрдә интонасија һәм дә синтактик мә'на ифадә етмиш олур. (Ланетскаја К. И. «Интонатсија неполных предложенија в современном неметском језыкы», 1966, с. 15).

Оғуз групу түрк дилләри үчүн дә јарымчыг нида чүмләләринин ишләнмәси сәчијјәви хүсусијјәтләрдән биридир. Бу група дахил олан дилләрдә јарымчыг нида чүмләләрини бирләшдирән үмуми чәһәт нида интонасијасыдыр. Ашағыдакы мисалларда интонасијанын үмумиләшдиричи хүсусијјәтләри өз габарыг ифадәсини тапмышдыр:

— Фикриндән әл чәкәрсән? — Һеч вахт- (И. Шыхлы).

Јарымчыг нида чүмләләри бә'зән бир нечә дәфә тәкрарлана биләр. Белә тәкрарлар ифадәнин күчләндирилмәсинә хидмәт едир, чүмләнин емосионаллығыны артырыр. Бу гәбилдән олан чүмлә конструксијалары јүксәк интонасија илә мүшајиәт олунур ки, бу да нида чүмләләринә хас олан мүһүм кејфијјәтләрдән һесаб едилир. (Бах: Ә. Абдуллајев, Ј. Сејидов, А. Һәсәнов «Муасир Азәрбајчан дили», IV һиссә, 1972, 130). Мәсәлән:

— Агрономун бура нә дәхли вар?
— Вар, Кәрим киши вар- (И. Шыхлы).

Јарымчыг әмр чүмләләри. Әмр чүмләсинин мүһүм хүсусијјәтләриндән бири онун гыса вә јығчам олмасыдыр. Бунунла әлагәдар бә'зән фе'л олмајан, дикәр нитг һиссәләринә аид сөз вә ифадәләр дә әмр чүмләләри әмәлә кәтирә билир, һәм дә әмр чүмләләриндә бу вә ја дикәр чүмлә үзвүнүн еллипсиси тәбии һал һесаб олунур. Өзләринин мөвгеји вә бә'зи дикәр хүсусијјәтләринә көрә јарымчыг әмр чүмләси јарымчыг нәгли вә суал чүмләләриндән фәргләнир. Һәр шејдән әввәл, бу фәрг өзүнү онда көстәрир ки, јарымчыг әмр чүмләләри моноложи ситуасијаларда формалашыр. Белә чүмләләрдә бурахылмыш үзвү мөвчуд чүмләнин өз мәзмуну илә мүәјјәнләшдирмәк лазым кәлир. Јарымчыг нәгли, суал вә нида чүмләләриндә исә бурахылмыш үзв ондан әввәлки чүмләләрдә ишләнмиш олур.

Јарымчыг әмр чүмләләриндә тәшвигедичилик хүсусијјәти габарыг екс олунур. Белә чүмләләр бу вә ја дикәр шәхси мүәјјән бир иш көрмәјә тәшвиг едир. Мәсәлән:

— Бир стәкан чај (данышыг дилиндән).

Белә чүмләләрдә тәшвиг вә тәләб ифадә едилир. Ишин ичрасы бурада гәти тәләб олунур. Чох вахт бу хүсусијјәтләр гыса вә јығчам шәкилдә ифадә олундуғундан јарымчыг чүмлә конструксијалары даһа мәгбул формә кими ишләнир. Чүмләнин мәзмунундан мә'лум олур ки, бурада фе'ли хәбәр (вер) бурахылмышдыр.

САБАҺКЫ НӘСИЛЛӘРИН МҮӘЛЛИМИ

Тәхминән 3 ил бундан әввәл Азәрбајҹанда «Заман» гәзетинин баш редактору кими фәалијјәтә башлајанда рәһбәрлик едәҹәјим мәтбу органын өтән илләрдәки фәалијјәти илә таныш олмағы гәрара алдым. Доғрусу, бу мүддәт әрзиндә гәзетимизин Азәрбајҹана лајагәтлә хидмәт етдијинин шаһиди олдум. Ән чох севиндијим һал исә о иди ки, гәзетимиз Азәрбајҹанда кечирилән Фүзули јубилеји илә бағлы чох әһәмијјәтли ишләр көрдүјү үчүн фәхри фәрмана лајиг билинмишди. Она көрә дә мәһз бу мөвзу әтрафында Азәрбајҹан алимләринин гәзетимиздә чап едилмиш јазыларыны бир-бирәр охудум. Тофиг мүәллимлә илк танышлығым да мәһз елә бу јазылардан башлады. Мән онун Фүзули үнванлы, Мәҹнун тәшнәли јазыларыны охудугҹа әмин олдум ки, бу мәгаләләрин мүәллифинин көксүндә бир Мәҹнун үрәји чырпыныр: елинин Мәҹнуну, дилинин Мәҹнуну бүтүн түркүн Мәҹнуну, бүтөв түркүн Мәҹнуну, һаггын, әдаләтин Мәҹнуну. Бәли, Тофиг мүәллимлә танышлығым белә олду. Өзү илә үз-үзә отуруб бир кәлмә кәсмәсәм дә, артыг јазыларындан онун һәјат амалыны анламышдым, сәнәтчиләр демиш, үрәјинин һансы нотла дөјүндүјүнү јәгин етмишдим. Доғрусу, дејим ки, Тофиг мүәллимин јазылары арасында ән чох диггәтими чәкән «Түркијә түркҹәси һара кедир?» мәгаләси иди. Јазы бизим гәзетимизин ики сајында, һәр дәфәсиндә дә бир сәһифә һәҹминдә чап олунмушду. Диггәтлә охудум. Илк анлар чох шејлә разылашмаг истәмәсәм дә, е'тираф едим ки, бә'зи мәнбәләри бир даһа галдырдыгдан сонра мүәллифин фикирләри гаршысында әлләрими галдырмагдан башга чарә тапа билмәдим. Доғрусу, нә мән, нә дә Түркијәнин мән јашлы ҹаванлары бу күн ишләтдијимиз «окул» кәлмәсинин бабаларымызын дилиндә «мәктәб», «өјрәтмән» сөзүнүн «мүәллим», «узман» сөзүнүн «алим» олдуғуну билмәмишдик. Тофиг мүәллимин јазылары илә таныш олдугдан сонра көзләрим өнүндә јени мәнзәрәләр ачылды. Тофиг мүәллимин али мәктәбләр үчүн нәзәрдә тутулмуш түрколожи дәрс васитәләрини вәрәгләдикҹә бир даһа әмин олдум ки, бу китаблар дилчиликдән даһа чох тарихи вә сијаси маһијјәт дашыјыр. Әслиндә бу мәнбәләрдә дилчилик бир нәтиҹә кими дејил, васитә кими ишләдилмишдир. Алим өз елми тәһкијәләринин вә әсаслы мәнбәләрин көмәји илә ортаг түрк дәјәрләринә көрпү салыб бир чох тарихчиләрин көрмәдији вә ја көрә билмәдији мәтләбләри охуҹунун көзләри өнүнә сәркиләјир.

О, түрк дилләриндән вә бу дилләрин ортаг мәхрәҹ ахтарышларындан бәһс едән јазыларында әјани мисаллара дөнә-дөнә мүраҹиәт едәрәк охуҹуда шүбһә јери бурахмыр. Ејни сөзләрин түрк, азәри, өзбәк, гырғыз, түркмән, газах, ујғур вариантларыны бир аја топлајараг ҹәдвәл һалына кәтирән мүәллиф сүбут едир ки, әсрин әввәлиндә Түркијә Республикасында дил ислаһаты кечирмәк ады илә түркчүлүјә ағыр зәрбә вурулуб. Белә ки, јүз илләрдән бәри түрк дилләриндә көк салмыш вә артыг бу дилин вәтәндашы паспортуну алмыш әрәб мәншәли сөзләрин сојгырымыны һәјата кечирмәклә Түркијә түркҹәсини тәкҹә өз тарихи кечмишиндән дејил, бүтөв түрк дүнјасындан узаглашдырмышлар. Мүәллиф тәртиб етдији ҹәдвәлдә көстәрир вә ҹәдвәлә јаздығы шәрһдә дә јана-јана ифадә едир ки, нечә олур ки, бу алты түрк ләһҹәсиндә ејни олан, бә'зән исә олса-олса бир һәрф гәдәр сечилән сөзләр Түркијә түркҹәсиндә тамам фәргләнир.

Ишимлә бағлы бир нечә түрк дөвләтинә сәфәр етмәли олмушам. Вә һәр дәфә дә бу сәфәрләр сонрасында Тофиг мүәллимин ирәли сүрдүјү ортаг әлифба проблеминин нә гәдәр әһәмијјәтли мәсәлә олдуғуну бир даһа өзүм үчүн јәгин етмишәм. Бу күн синәмизә дөјә-дөјә «БМТ-дә алты түрк бајрағы далғаланыр» дејирик. Амма бу алты түрк бајрағыны өзүмүз бир араја кәтириб ән бәсит проблемләримизи белә һәлл едә билмирик. Бизим ајрылыгларымыз елә әлифбаларымыздан башлајыр. Түрк дөвләтләри бирбиринин ардынҹа латын графикалы әлифбаја кечирләр. Гәрибәдир, һәм дә тәәссүф доғуруҹу һалдыр ки, латын графикасындан алынмыш бир һәрф түрк ҹүмһуријјәтләриндән бириндә **К** кими, бириндә **Г** кими охунур, бириндә дә Аллаһ билир, даһа нә ҹүр охунаҹаг. Мән бүтүн бунларын шаһиди оландан сонра Тофиг мүәллими һансы одун јандырдығыны, һансы аловун әршә чәкдијини көзүмлә көрдүм.

XIX әсрдә ортаг түрк дили тәшәббүсләри ән чох Гаспралынын ады илә бағланыр. Һәмин проблемин о тарихдә һәлли үчүн зәмин олмадығындан садәҹә шүар кими галды. Бу күнсә тарихин бизә вердији мисилсиз фүрсәти дәјәрләндирмәли, сабаһымыз үчүн өлүм-галым гәдәр әһәмијјәтли олан ортаг әлифба, ортаг дил, ортаг мәдәнијјәт, ортаг әхлаг, ортаг дүшүнҹә мәсәләләринин һәллинә башламалыјыг.

Јери кәлмишкән, ону да билдирим ки, Тофиг мүәллимин түркчүлүјү бир чохларындан фәргли олараг һај-күјчү, чығырған, јаланчы түркчүлүк дејил, «дүнја биздән башлајыб, бизлә битәҹәк» фантазијасындан чох-чох узагдыр, објективдир, кәрчәјә әсасланыр, мәғзиндә, мајасында өзүмүзү танымаг вә бир-биримизи севмәк нијјәти дајаныр. Әхлагын, инсанлығын һансы буҹағындан бахырсан бах, һаглыдыр, доғрудур, ҹыр көрүнмүр, киминсә һаггыны тапдамыр. Онун дүшүнҹәси јаланчы тәәссүбкешликдән узагдыр.

Профессор Тофиг Һаҹыјевин түркчүлүк саһәсиндәки хидмәтләри тәкҹә Азәрбајҹанда дејил, дикәр түрк республикаларында да танынмагда, билинмәкдәдир. О, Түркијә Ҹүмһуријјәти Ататүрк адына Јүксәк Дил Гурумунун фәхри үзвүдүр. Өтән илин сон ајларында исә ҹүмһурбашганы Сүлејман Дәмирәлин имзасы илә профессор Тофиг Һаҹыјев Түркијә Республикасынын «Ләјагәт» орденинә лајиг көрүлүб. Ону да сөјләјим ки, бу орден Түркијәнин ән јүксәк мүкафатларындан сајылыр вә елм, мәдәнијјәт саһәсиндә бөјүк уғур әлдә етмиш шәхсләрә верилир. Бакы шәһәриндә кечирилән тәгдиметмә мәрасиминдә иштирак етдик вә бу тәдбири гәзетимизин баш јазысы кими гәләмә алдыг. Ола билсин ки, бу күн бә'зиләри Тофиг мүәллимин ишинин мигјасыны, әһәмијјәтини там тәфәррүаты илә дәрк едә билмәсинләр. Бәлкә, бизим дә бу мөвзуда анламадығымыз нәләрсә вар. Амма әмин олдуғумуз бир шеј вар ки, Тофиг мүәллимин сәпдији тохумлар өз бәһрәсини верәҹәк, бу күн олмаса да, 3 ил, 5 ил сонра. Бу бахымдан о, сабаһын вәтәндашы, сабаһкы нәсилләрин мүәллимидир. Она уғурлар арзулајырыг. Тутдуғу доғру јолунда башарылар һәмишә онунла олсун.

Тофиг мүәллимин шәхсијјәтинә вә чох-чох дәјәрли елми чалышмаларына севки вә сајгыларла:

Ерсин ДЕМИРЧИ,
«Заман — Азәрбајҹан» гәзетинин баш редактору.

P. S. Журналын редаксија һеј'әтинин үзвләри вә јарадыҹы коллективи көркәмли алим, филолокија елмләри доктору, профессор Тофиг Һаҹыјеви Түркијә Республикасынын «Ләјагәт» орденинә лајиг көрүлмәси мүнасибәтилә тәбрик едир, она јени-јени јарадыҹылыг уғурлары арзулајыр.

ТОПОНИМЛӘРДӘ ЈАШАЈАН ТАРИХИ ҺӘГИГӘТЛӘР

Ибраһим БАЈРАМОВ,
филолокија елмләри намизәди, досент.

Әсримизин 20-чи илләринә гәдәр мүстәгил Ермәнистан адланан дөвләт олмамышдыр. Јалныз болшевик һакимијјәтинин вә Русијанын бирбаша јардымы илә 1920-чи ил нојабрын 29-да Азәрбајчан торпаглары һесабына кечмиш Ирәван ханлығынын әразисиндә Ермәнистан адлы дөвләт јарадылды вә бунунла да Азәрбајчан, о чүмләдән бүтүн Гафгаз үчүн тәһлүкә төрәдән дөвләтин әсасы гојулду.

Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылар тәкчә XX әсрдә дөрд дәфә (1905—1920, 1948—1953, 1988—1991) депортасијаја мә'руз галмышлар. Лакин сон вахтлара кими бунларын һеч биринә нә кечмиш ССРИ-дә, нә дә Азәрбајчанда сијаси гијмәт верилмишди.

Азәрбајчан Республикасынын Президенти Һ. Әлијев 18 декабр 1997-чи илдә 1948—53-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасијасы һаггында фәрман верди. Бу фәрман ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли 4083 сајлы «Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азәрбајчанлы әһалинин Азәрбајчан ССР-ин Күр—Араз овалығына көчүрүлмәси һаггында» вә 1948-чи ил 10 март 754 сајлы «Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә дикәр азәрбајчанлы әһалинин Азәрбајчан ССР-ин Күр — Араз овалығына көчүрүлмәси илә әлагәдар тәдбирләр һаггында» гәрарларына лајигли, доғру гијмәтдир вә һәр ики гәрарын Ермәнистан азәрбајчанлыларына гаршы тарихи чинајәт акты олдуғуну рәсми шәкилдә тәсдиг едир.

Президент Һ. Әлијевин имзаладығы фәрманда дејилир: «Сон ики әсрдә Гафгазда азәрбајчанлылара гаршы мәгсәдјөнлү шәкилдә һәјата кечирилмиш етник тәмизләмә вә сојгырымы сијасәти нәтичәсиндә халгымыз ағыр мәһрумијјәтләрә, милли фачиә вә мәшәггәтләрә мә'руз галмышдыр. Мәрһәлә-мәрһәлә керчәкләшдирилән белә гејри-инсани сијасәт нәтичәсиндә азәрбајчанлылар инди етник торпагларындан дидәркин салынараг күтләви гәтл вә гырғынлара мә'руз галмыш, халгымыза мәхсус минләрлә тарихи-мәдәни абидә вә јашајыш мәскәни дағыдылыб виран едилмишдир».

Фәрманын преамбуласындан кәтирдијимиз бу ситат ермәни вандализмини чох дәгиг вә дүрүст ифадә едир.

Топонимләр тарихин даш јаддашыдыр. Өлкәнин, халгын, онун дилинин инкишаф тарихини өјрәнмәк үчүн мүхтәлиф даш китабәләр, јазылы мәнбәләрлә јанашы, топонимләр дә әсас вә е'тибарлы гајнаглардан бириди̇р. Һәр һансы бөлкәнин топонимләри һәмин әразидә јашајан халгын тарихини, дилини, етник мәнсубијјәтини өзүндә әкс етдирир. Чүнки һәр бир халг јашадығы әразијә доғма дилиндә ад верир вә ону јашадыр.

Индики Ермәнистан әразисиндә тарихән мөвчуд олан топонимләрин әксәријјәтини — 90 фаиздән чохуну түрк мәншәли топонимләр тәшкил етмишдир. XVI әсрә мәхсус, «Ирәван әјаләтинин мүфәссәл дәфтәри» (Бакы, 1996), XVIII әсрә мәхсус «Ирәван әјаләтинин ичмал дәфтәри» (Бакы, 1996), И. Шопенин «Историческиј памјатник состојанија Армјанској области в епохи присоеденнение к российскиј империи» (СПб, 1852), Д. Д. Пагиревин «Алфавитныј указател к пјативерстнoј карте Кавказа» (Тифлис, 1913), З. Горгодјанын «1831—1931-чи илләрдә Совет Ермәнистанынын әһалиси» (Ирәван, 1932, ермәни дилиндә), «Ермәнистан вә әтраф рајонларын топонимләр луғәти» (Ирәван, 1986, ермәни дилиндә) әсәрләриндә вә адыны чәкмәдијимиз дикәр мәнбәләрдә гејдә алынмыш индики Ермәнистан әразисинин топонимләри фикримизи тәсдиг едир. Әлавә ону да гејд едәк ки, З. Горгодјанын 100 иллик бир дөвру (1831—1931-чи илләр) әкс етдирән китабында 2310 јашајыш мәнтәгәси гејдә алынмышдыр ки, онларын 2000-дән чоху сырф түрк мәншәлидир; јердә галан 310-у исә әрәбфарс мәншәли вә ја һибрид топонимләрдир.

Тәбии ки, бу тарихи фактлар ермәниләри раһат бурахa билмәзди. Она көрә дә онлар бир нечә јөндә иш апардылар. Әввәлчә «Бөјүк Ермәнистан» хүлјасы илә харичдә јашајан ермәниләри Гафгаза, хүсусилә дә Ирәван ханлығы әразисинә көчүрмәклә онларын милли тәркибини артырмаға башладылар. (А. С. Грибоједов, «Записки о переселении армјан из Персии в наши области». Соч в двух томах, т. 2. М. 1971; Н. Н. Шавров, «Новаја угроза русскому делу в Закавказје», СПб, 1911; В. Л. Величко, «Кавказ», СПб, 1904). Даһа сонра күчлү тәблиғат компанијасына башладылар ки, күја азәрбајчанлылар бура XI әсрдән сонра кәлмишләр. Тәәссүф ки, ермәни тарихчиләринин бу јалан вә ифтираларына вахтында чаваб верилмәмишдир.

Бундан истифадә едән ермәниләр түрк мәншәли топонимләри дәјишдирмәјә, онлары тарихин сәһифәсиндән силмәјә башладылар.

Ағтала, Аралыг гојун, Балта дәрәси, Гара Әһмәдли, Гәдир дамы, Көј тала, Тәрсә чај (Диличан р-ну), Бостан тала, Гарасу, Әјрису, Харраткаһ, Чантәпә, Карвансарај, Гара торпаг, Гачан-учан, Гызылгаја, Донуз дамы, Донуз јатағы, Јапалаглы, Јолајрычы, Карвансара, Манчан јатағы, Мараллыча, Мешә дәрәси, Таја-Гаја, Чаталчынгыл (Чәнбәрәк р-ну), Һамамлы, Чадгыран (Әштәрәк р-ну), Тәзәкәнд, Хочајарлы, Һасар, Сәфиабад (Гурдугулу р-ну), Суник, Тәчәдин, Чуллу, Чыбыллы, Шоталы (Гафан р-ну), Шамсыз (Корус р-ну), Буғакар, Әмракар (Меғри р-ну), Бозкәнд, Гывраг, Әлмишар, Пүсәк (Сисјан р-ну), Чиләханлы, Шотулкәнд (Гәмәрли р-ну), Бығлы, Габаглы, Гарахала, Озанлар (Ахта р-ну), Ағкилсә, Бағчачыг, Гарагојунлу, Гараторпаг, Дәһнәз, Дашнов, Ашағы Чамышбасан, Хосров (Веди р-ну), Гулукан (Зәнкибасар р-ну), Сејидләр, Чопур Әли (Басаркечәр р-ну), Гызыл хараба (Гаранлыг р-ну), Гарабулаг, Ләнктәмир (Аллаһверди р-ну), Габаглы (Әзизбәјов р-ну, Һостун (Кешишкәнд р-ну) вә с. кәндләр ләғв едилмиш вә азәрбајчанлылар депортасија едилмишләр.

1930-чу илләрдән башлајараг азәрбајчанлыларын јашадыглары кәндләр бирләшдирилмәјә, түрк мәншәли топонимләр дәјишдириләрәк ермәниләшдирилмәјә башлады. Ерм. ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин 3 јанвар 1935-чи ил тарихли фәрманы илә аддәјишмә әмәлијјаты һәјата кечирилмишдир. Ермәнистан бу әмәлијјаты 1994-чү илдә Меғри рајонундакы Нүвәди кәндинин адыны дәјишдирмәклә баша чатдырмышдыр. 59 ил әрзиндә (1935—1994) индики Ермәнистанда бүтүн түрк мәншәли топонимләр дәјишдирилди. Тарих тәкзиболунмаз шәкилдә тәсдигләјир ки, индики Ермәнистан гәдим Оғуз јурдудур. Бура гугар, сак, киммер, ширак, кәнкәр, авар, гыпчаг, хәзәр, оғуз, авшар, јивә, гачар, гаргар, гајы, ганлы, гарагојунлу, гархын, чул, бајат, гушчу, бајандур вә с. түрк тајфаларынын тарихән јашајыш мәскәни олмушдур. Бу тајфаларын адлары индики Ермәнистанда јашајыш мәскәнләриндә өз әксини тапмыш, изләрини сахламышдыр: Абаран, Абдаллар, Авшар, Ағачәри, Ајрым, Алапарс, Аран, Аралыг, Ахта, Бајандур, Бајат, Баһарлы, Басаркечәр, Бични, Бичәнәк, Бозабдал, Гајалы, Гәјдачалы, Ганлы Гыпчаг, Гарабөрк, Гарагојунлу, Гараиман, Гархын, Гарачан, Гәмәрли, Күмрү, Кәвәр, Гугарк, Гушчу, Кәнкәр, Һерһер, Дирәкләр, Зод, Јивә, Чул, Кечили, Кәнчәк, Озанлар, Өрдәкли, Сабунчу, Саллы, Тәкәли, Хунут, Шираг вә с.

Үмумијјәтлә, 24 оғуз тајфасынын адларыны әкс етдирән топонимләрә индики Ермәнистанын бүтүн бөлкәләриндә — Көјчәдә, Дәрәләјәздә, Ведибасарда, Зәнкибасарда, Ағбабада, Зәнкәзурда раст кәлмәк олур.

Азәрбајчан халгынын тале китабы олан «Китаби Дәдә-Горгуд» дастанларындакы һадисәләр ејни заманда индики Ермәнистан әразисиндә баш

вермишдир. Дәдә Горгуд гопузунун сәси, Газан ханын нә'рәси бу јерләрдә учалмышдыр.

Оғузлар бу јерләрдә ат ојнатмыш, гылынч чалмыш, Шөклү Мәлијә ган уддурмушлар. Буну дастанларда ады чәкилән топонимләр дә сүбут едир. Фактлара мүрачиәт едәк.

II бојда («Салур Газанын еви јағмаландығы боју бәјан едәр») Алтунтахт, IV бојда («Газан бәјин оғлу Уруз бәјин дустаг олдуғу боју бәјан едәр») Көјчә дағы, X бојда («Ушун Гоча оғлу Сәкрәк бојуну бәјан едәр») Көјчә дәнизинин ады чәкилир вә ајдын олур ки, бу јерләр оғузларын мәскәни олмушдур. Биз бурада јалныз бир топонимин — Алтунтахт топониминин үзәриндә дајаначағыг.

«Салур Газанын еви јағмаландығы боју бәјан едәр» адлы II бојун сонунда охујуруг: «Газан бәј ордусуну, оғланыны, ушағыны, хәзинәсини алды, кери дөндү. Алтунтахтда јенә евин тикди») «Китаби-Дәдә Горгуд, Бакы, 1978, с. 44).

Һ. Араслынын тәртиб етдији «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын «Јер адлары» һиссәсиндә («Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1978, с. 181—183) бу топонимин ады чәкилмир. Ш. Чәмшидов Алтунтахты јајлаг адландырыр. (Ш. Чәмшидов, «Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1977, с. 49).

Лакин апардығымыз тәдгигат нәтичәсиндә бу гәнаәтә кәлирик ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында ады чәкилән Алтунтахт кәнд олмушдур вә 1728-чи илдә тәртиб едилмиш «Ирәван әјаләтинин ичмал дәфтәриндә» Алтунтахт кәнди көстәрилир вә онун кәлиринин 4210 ағча олдуғу гејд едилир. («Ирәван әјаләтинин ичмал дәфтәри», Бакы, 1996, с. 55).

Д. Д. Пагирев «Гафгазын беш верстлик хәритәсинин әлифба көстәричиси» әсәриндә Алтунтахты «тәбии сәрһәд, әтраф мүһитдән фәргләнән саһә, јер» адландырыр (Д. Д. Пагирев. Көстәрилән әсәри, Тифлис, 1913, с. 14, русча).

И. Шопен Көјчә маһалында Алтунтахт адында ики кәндин (Ашағы Алтунтахт, Јухары Алтунтахт) олдуғуну гејд едир вә әлавә едир ки, Көјчә маһалында башга кәндләр кими бу кәндләр дә дағыдылыб виран едилмишдир.

1986-чы илдә Ирәванда ермәни дилиндә чап едилмиш «Ермәнистан вә әтраф рајонларынын топонимләр лүғәти»ндә дә тарихән Ирәван ханлығынын Көјчә маһалында Алтунтахт адлы ики кәндин — Јухары Алтунтахт, Ашағы Алтунтахт олдуғу гејд едилир (с. 79).

Бу дејиләнләрдән белә гәнаәтә кәлирик ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында ады чәкилән Алтунтахт оғузларын мәскәни олмагла кәнд олмушдур, јајлаг јох.

Бунунла јанашы, индики Ермәнистанта «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын гәһрәманларынын — оғузларын ады илә бағлы хејли јашајыш мәскәнләри олмушдур: Боздоған (Саракан—3.1.1935, Ани р-ну), Дәдәли (Јехник—12.11.1946, Таллин р-ну), Гаранлыг (Лусакјуг—10.09. 1948, Абаран р-ну), Охчу (Гафан р-ну), Бајандур (Вағатур—7.05.1969, Корус р-ну), Бајбурд (Гәмәрли (Арташат) р-ну), Дәлләр (Далар—3.1. 1935, Гәмәрли р-ну), Озанлар (Ахта (Раздан) р-ну), Бајбурт (Веди р-ну), Әкәрәк (Котајк (Абовјан р-ну), Охчу галасы (Вағчаберд, Котајк р-ну), Охчуоғлу (Вахчи—19.04.1991, Амасија р-ну), Газанчы (Меграшен—31. 05.1946, Артик р-ну) вә с.

Индики Ермәнистан әразисиндә тарихән мөвчуд олан топонимләрдә гәдим түрк сөзләри өзүнү горујуб сахламышдыр. Мәсәлән, Амасија рајонунда Балыглы адлы кәнд вар. Балыглы кәндинин ады балыгла бағлы дејилдир. Бу ојконим гәдим түрк дилиндә «шәһәр» мә'насында ишләнән «балыг» сөзү әсасында әмәлә кәлмишдир (Древнетјуркскиј словарь, Л., 1969, с. 80). Кәндин ады дәјишдирилиб Һовтун (19.04.1991) гојулмушдур.

Артик кәнди Әләјәз дағынын шимал тәрәфиндә јерләшир. Ојконимин биринчи тәрәфи «арт» гәдим түрк дилиндә «дағ, дағ ашырымы» мә'насыны билдирир (Д Т С, с. 55).

Бу дејиләнләр ајдын көстәрир ки, индики Ермәнистан азәрбајчанлыларын тарихи вәтәни олмагла Азәрбајчан торпағыдыр. Ермәниләр исә бу торпаға — Ермәнистан адланан Гәрби Азәрбајчана кәлмәдирләр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНӘ АИД МҮКӘММӘЛ ДӘРСЛИК

Һәр һансы бир халгын мә'нәвијјатынын әсасында онун ана дили дајаныр. Ана дилинин үнсијјәт васитәси кими истифадәси, доғма дилин ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә ишләдилмәси милләтин кечмишинин букүнү илә бағлылығыны, кәләчәјә ачылан јолуну сәчијјәләндирән башлыча васитәдир. Азәрбајчанын көркәмли мүәллимләриндән бири олан Ф. Көчәрли јазырды: «Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир... Ананын сүдү бәдәнин мајасы олдуғу кими, ананын дили дә руһун гидасыдыр». Чох гијмәтли сөзләрдир. Өз ана дилиндә данышмаг, бу дилдә өз һисс вә дујғуларыны ифадә едә билмәк, дүнја классикләрини мүтализ етмәк, әлбәттә, бөјүк хошбәхтликдир.

Һазырда биз, мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашлары рәсми дөвләт сәнәдләринин ана дилиндә јазылдығынын, бејнәлхалг сәвијјәдә данышыгларын бу дилдә апарылдығынын шаһиди оларкән гүрур һисси дујур, өзүмүзү Јер үзәриндә јашамаға гадир һесаб едирик.

Ана дилини севмәк аздыр, бу дили кениш тә'лим етмәк, хүсусән дә русдилли әһалинин вә әчнәби вәтәндашларын бу дили өјрәнмәсинә, ону севмәсинә чалышмаг да күнүмүзүн вачиб проблемләриндәндир. Азәрбајчан дилинин икинчи дил кими өјрәдилмәси саһәсиндә хејли ишләр көрүлсә дә, бу саһәдә һәллини кәзләјән бир сыра мәсәләләр дә галмагдадыр. Реклам ишләринин илк нөвбәдә ана дилиндә, даһа сонра харичи дилләрдә апарылмасы проблеминин гәти һәлли, бә'зи өзәл радио вә телевизија верилишләриндә, о чүмләдән гәзет вә журналларда јол верилән дил хәталарынын ислаһы бу гәбилдәндир.

Ана дили тәдрисинин һәјата кечирилмәсиндә, хүсусән онун русдилли тәләбәләрә, әчнәби вәтәндашлара өјрәдилмәсиндә М. Ә. Рәсулзадә адына БДУ-нун Азәрбајчан дили вә онун тәдриси методикасы кафедрасында чидди вә сәмәрәли иш кедир. кафедранын әмәкдашлары, профессор Јусиф Сејидовун рәһбәрлији илә университетин бүтүн факултәләринин рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дилинин икинчи дил кими өјрәдилмәсиндә чидди иш апарырлар. Азәрбајчан дилинин тәдрисинин мүасир дөврлә әлагәләндирилмәси, програмларын јениләшдирилмәси, елми-методики көстәришләрин һазырланмасы вә с. бу саһәдә көрүлән ишләрдир.

Бу күнләрдә Бакы Университетинин нәшријјаты тәрәфиндән **профессор Јусиф Сејидовун «Азәрбајчан дили»** дәрслији (Бакы, 1998) чапдан чыхмышдыр. Али мәктәбләрин рус бөлмәләри үчүн нәзәрдә тутулан дәрслик өзүнүн јүксәк методики кејфијјәти илә сечилир. Вәсаитдән нәинки тәләбәләр, һәм дә Азәрбајчан дилини өјрәнмәк истәјән харичи өлкә вәтәндашлары да сәмәрәли шәкилдә истифадә едә биләрләр. Дәрслијин нәзәри вә фактик материаллары, онун икидиллилији буна имкан јарадыр.

Дәрслик нәзәри материаллары Азәрбајчан дилинин фонетикасы, лексикасы, морфолокијасы вә синтаксисини системли шәкилдә әһатә едир. Материалын верилмәси, тәдрис-методик бахымдан, әсас вә лазымлы олан мәсәләләрин өн плана чәкилмәси, дилинин асан вә анлашыглы олмасы, елмилик принсипинин даим көзләнилмәси диггәти чәлб едир. Хүсусән рус дили илә мүгајисәләр апарылмасы нәзәри материалын мәнимсәнилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Бу бахымдан, Азәрбајчан дилиндәки спесифик сәсләр, рус дилиндән фәргли олараг Азәрбајчан дилиндә бә'зи саитләрин узун, бә'зиләринин гыса тәләффүз едилмәси сәсләрин классификасијасындакы фәргләр, һечанын рус дилиндә олдуғу кими там фонетик һадисә олмасы, онун нөвләри вә типләри, вурғунун Азәрбајчан дилиндә әһәмијјәти, ејни фонетик тәркибли сөздә вурғунун јеринин дәјишмәси илә сөзүн мә'на дәјишиклијинә сәбәб олмасы вә с. мәсәләләр дәгиг шәкилдә шәрһ едилмишдир. Бундан әлавә, рус дилиндән фәргли олараг, Азәрбајчан дилиндә аһәнк ганунунун мөвчудлуғу, бу дил үчүн һәмин ганунун әһәмијјәти, һәмчинин Азәрбајчан дилиндә дүзкүн јазмаг, охумаг вә данышмаг үчүн дилдәки фонетик һадисәләрин нәзәрә алынмасы, морфоложи принсипин рус орфографијасы үчүн, фонетик принсипин исә Азәрбајчан дили үчүн апарычы принсип олмасы вә бу кими бир чох мүгајисә характерли гејдләр тәдрисин кејфијјәтини артырыр, дәрслијин әсас гајәсинә — Азәрбајчан дилинин русдилли тәләбәләрә өјрәдилмәсинә хидмәт едир.

Дәрсликдә Азәрбајчан дили грамматик гајдаларынын рус дили илә мүгајисәли шәкилдә шәрһ едилмәси диггәтәлајигдир. Мүәллиф исмин суалларынын рус дилиндән фәргли хүсусијјәтләрини, рус дилиндән фәргли олараг јер билдирән исимләрин һара? суалыны тәләб етмәси мәсәләсини, үслуби мәгамлардан асылы олараг Азәрбајчан дилиндә суалларын дәјишмәси хүсусијјәтләрини нәзәрә алыр вә јазыр: «Чүмләдә јериндән вә мә'насындан асылы олараг исимләрин суаллары дәјишә биләр. Исмин һалларынын истәр тәк, истәр чәм исимләрин Азәрбајчан дилиндә ваһид бир формада, рус дилиндә исә исимләрин тәк вә чәм олмасындан, чинс категоријасын-

дан асылы олараг мүхтәлиф формаларда һалланмасы конкрет мисалларла мүгајисәли шәкилдә изаһ едилир. Бундан башга, мәнсубијјәт вә хәбәрлик категоријаларынын рус дилиндә олмамасы, бу категоријаларын башга үсулларла ифадәси китабда өз шәрһини тапмышдыр.

«Сај» мөвзунун ишләнмәси дә марағлыдыр: белә ки, бурада верилән «бир» сөзүнүн грамматик функсијалары, сајларын мүхтәлиф нөвләринә аид гејдләр, сајын һәм Азәрбајчан, һәм дә рус дилиндә һалланма мәсәләләринин шәрһи тәдрис просесиндә мүәллимин әлиндән тутур вә тәләбәнин мәнимсәмә габилијјәтини јүксәлдир.

«Фе'л» мөвзусуна дәрсликдә хејли јер верилмәси тәбиидир. «Азәрбајчан дилиндә фе'л һәм грамматик, һәм дә семантик чәһәтдән ән зәнкин нитг һиссәсидир» (Ј. Сејидов «Азәрбајчан дили», Бакы, 1998. сәһ. 127). Мүәллиф фе'лин мүрәккәб шәкилләрини рус дилиндәки тәрз категоријасы илә мүгајисәли шәкилдә изаһ едир. Фе'л формаларында һәрәкәтин давамлыгынын ифадә олундугуну фактларла көстәрир. Даһа сонра епизодик шәкилдә олса да, фе'л формаларынын садә вә мүрәккәблијиндән сөз ачылыр.

Фе'л нөвләринин вә формаларынын бә'зиләринин рус дилиндә башга үсулла ифадәси мәсәләси дә вәсаитдә өз һәллини тапмышдыр. Мәсәлән, ичбар нөвүн, фе'лин вачиб, арзу, лазым формаларынын мүгајисәли шәкилдә изаһы тәдрисә көмәк едир.

«Синтаксис» бөлмәси дәрсликдә хүсуси мараг доғурур. Бөлмәнин бүтүн актуал саһәләри — синтактик әлагәләр, сөз бирләшмәләри, чүмлә үзвләри, садә вә мүрәккәб чүмлә мәсәләләри шәрһ олунур. Синтактик әлагәләрин конкрет нүмунәләр әсасында шәрһи, сөз бирләшмәләринин бүтүн нөвләринин тәгдими, чүмлә үзвләринин ифадә васитәләринин диггәтлә сечилмиш мисалларла зәнкинләшдирилмәси дәрслик мүәллифинин тәдрис-методик ишләриндән бәләдлијиндән, зәнкин тәчрүбәсиндән ирәли кәлир. Чүмлә нөвләринин, хүсусән дә мүрәккәб чүмлә нөвләринин бүтүн зәнкинликләринин әһатәси, сечилән нүмунәләрин нәзәри материала ујғунлугу, будаг чүмлә нөвләриндә әлагә васитәләринин верилмәси мүәллимә кениш фәалијјәт үчүн имкан јарадыр; бу материаллардан мүәллим јарадычы шәкилдә, сәмәрәли формада истифадә едә билир. Бүтөвлүкдә исә, дәрслијин нәзәри материалы Азәрбајчан дилинин русдилли вә дикәр әчнәби вәтәндашлара өјрәдилмәсинә там имкан јарадыр, бу материал мүстәгил дил өјрәнмә үчүн дә гәдәринчә јарарлыдыр.

Дәрсликдә рабитәли нитгин инкишафы үчүн верилән материалларын сечилмәсинә кәлинчә, там әминликлә демәк олар ки, китабда нәинки классик вә мүасир әдәбијјат, һәтта азәрбајчаншүнаслыг барәдә һәр шеј вардыр, тарихимиз, динимиз, сојкөкүмүзүн, мадди вә мәдәнијјәт абидәләримизин демәк олар ки, һамысындан нүмунәләр верилиб. Үмумтүрк вә үмуммүсәлман мәдәнијјәтинин јарадычылары һаггында верилән мә'луматлар, дикәр халгларын әдәбијјатындан сечмәләр дәрслији хејли зәнкинләшдирмишдир. «Ме'мар Әли», «Ме'мар Әчәми», «Мәһәммәд пејғәмбәр», «Азәрбајчан Демократик Республикасы», «Мәммәдәмин Рәсулзадә», «Һәбиби», «Атилла», «Чинкиз хан» вә с. адлы мәтнләр өз охунаглығы илә сечилир. Верилән тапшырыглар да рәнкарәнклији илә диггәти чәкир. Мәтнләрин бир гисминин рус дилиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә мәгсәди илә верилмәси тәләбәләрдә мүстәгил шәкилдә чүмлә гурмаг вәрдишләри јаратмаға, өз фикирләрини азәрбајчанча ифадә етмәк бачарығына јијәләнмәјә хидмәт едир. Бу бахымдан «Авеста», «Ислам», Мирзә Шәфи Вазеһ вә Боденштедт һаггында олан мәтнләр, В. Л. Величконун китабындан верилән парчалар диггәтәлајигдир. Сонунчу мәнбә әзкә торпағына көз дикән ермәни фашистләринин, бүтөвлүкдә ермәниләрин кимлији һаггында русдилли охучуја мә'лумат вермәк, һәм дә Гафгаз халглары ичәрисиндә азәрбајчанлыларын етник-психоложи мөвгејини нәзәрә чарпдырмаг мәгсәди дашыјыр. Сечилән ше'р нүмунәләри мөвзу актуаллығы, бәдии тә'сир күчү илә тәдрисин кејфијјәтинә әсаслы шәкилдә көмәк едир. Бир шеји хүсусилә гејд етмәк лазым кәлир ки, дәрслик мүәллифи мәтнләрә мүдахилә едир, ајры-ајры епизодларда онун өз сәси, нәфәси дујулур. Ә. Хәгани, Нәсими, М. Ә. Сабир, Ататүрк, Ч. Чабарлы һаггындакы мәтнләрә аид верилән шәрһләрдә бу ајдын һисс олунур.

Ајры-ајры мөвзулара даир верилән тапшырыглар нәзәри материалын мәнимсәнилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр, бу тапшырыгларын бир гисминин мүәллим вә тәләбәләрә сәрбәстлик вермәси Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә әвәзсиз кејфијјәтә маликдир.

«Азәрбајчан дили» дәрслији бүтөвлүкдә ана дилинә, Азәрбајчан торпағына олан түкәнмәз мәһәббәтдән јаранмыш вә демәк олар ки, республикамызда бу саһәдә јеканә санбаллы дәрсликдир. Дәрслик тәдрис-тә'лим кејфијјәти илә мүасир дәрсин тәләбләринә тамамилә чаваб верир. Вәсаитдә гаршыја гојулан вәзифәләр там шәкилдә јеринә јетирилмишдир.

Дәрслији вәрәгләјәркән јеканә арзумуз кәләчәкдә бу мүһүм тәдрис вәсаитинин латын графикалы Азәрбајчан әлифбасы илә чап едилмәси олду. Бу арзу исә дәрслијин кәләчәк нәсилләрә—XXI әсрин вәтәндашларына әрмаған едилмәси истәјиндән јаранды.

Р. ГУЛИЈЕВА,
досент,

Ә. ЧАВАДОВ,
досент.

МӘКТӘБ ҮЧҮН ФАЈДАЛЫ ӘСӘР

Мәктәб елмә гида верән мәнбәдир. Лакин о да елмдән фајда көзләјир, көмәк умур. Фәалијјәтини елми мүддәалар үзәриндә гуран, апарылмыш тәдгигатларын нәтичәләриндән истифадә едән тәһсил мүәссисәләри һәмишә уғурлары илә сечилиб. Мүәллифләр коллективинин узун илләр апардығы тәдгигатлар нәтичәсиндә чап олунмуш «Орта умумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси проблемләри» (Бакы — 1998) адлы әсәр һәм дә бу чәһәтдән мараг доғурур: мәктәбә көмәк етмәк, дилин вә әдәбијјатын тәдриси методикасы илә бағлы елми фикирләри мүәллимләрә чатдырмаг. Әсәр Азәрбајчан ЕТПЕИ-дә һазырланмышдыр. Елми редактор **професор Ј. Кәримовун** «Өн сөз»үндә китабын **чапында**кы башлыча мәгсәд белә ифадә олунур: «Бу китабы охучулара тәгдим етмәкдән әсас мәгсәд орта үмумтәһсил мәктәбләри үчүн програм вә дәрсликләрин һәлә стабилләшмәдији һазыркы дөврдә тәдрисин тәкмилләшдирилмәсинә истигамәт вермәкдир» (сәһ. 14).

Китабын «Азәрбајчан дилинин тәдриси проблемләри» (сәһ. 6—107) адланан биринчи бөлмәсиндә орта мәктәбләрдә дилин өјрәдилмәсинин зәрури мәсәләләриндән бәһс едән 10 мәгалә верилмишдир. Ј. Кәримовун **«Ибтидаи синифләрдә ана дили тә'лиминә нәзарәт һаггында»** јазысында ибтидаи синифләрдә нәзарәтин елми истигамәтләри, јохламанын мәгсәддән вә вахтдан асылы олараг невләри шәрһ едилир. Чари, аралыг вә јекун јохламадан истифадә мәгамларыны көстәрән мүәллиф, формасына көрә фәрди вә франтал тәшкил олунан јохламалар, бунларын тәтбигинин педагожи әсаслары кими мәсәләләри дә елми дәлилләрлә изаһ едир. Мүәллимләр бу јазыдан «Јохламаны ким вә нечә апармалыдыр?» суалына да чаваб тапа биләрләр. Професор Ј. Кәримов јазыр ки, ибтидаи тә'лимин мүһүм вәзифәләриндән бири мәктәблиләрә охумағы өјрәтмәкдир. Бундан сонра 1-чи синифдә дәрс илинин сонунда шакирдләрин охусу вә бу охунун јохланылмасы јоллары ачылыр. Мүәллиф нәзарәтчинин кенетик принсипи билмәсинин јохламанын сәмәрәлилијинә тә'сирини, јазы ишләринә, шифаһи вә јазылы нитгә нәзарәт мәсәләләрини дә ачыр. «Дил», «нитг», «тә'лим јүкү», «јүкләнмә», «шакирд билијинин гијмәтләндирилмәси», «ев тапшырыглары» анлајышларынын мөвзу бахымындан ачылмасы мәгаләнин һәм нәзәри, һәм практик әһәмијјәтиндән хәбәр верир.

Тәһсилдә ислаһатларын апарылмасы мәктәбдә тәдрис олунан ајры-ајры фәнләрә мүасир бахыш тәләб едир. Бу чәһәтдән професор **Б. Әһмәдовун китабда верилмиш «Азәрбајчан дили тә'лиминә јени бахыш»** јазысы фајдалыдыр. «Тә'лим дә, тәрбијә дә тәһсилин тәркиб һиссәсидир» дејән мүәллиф дүнјадакы тәһсил системләрини тәһлил едир. Јазыр ки, тәһсилин вәзифәси дүнјаја биоложи варлыг кими кәлмиш адамы сосиал варлыға чевирмәкдир (сәһ. 25). Мүәллиф кәтирдији мисаллар әсасында белә гәнаәтә кәлир: мүасир педагокика тә'сир педагожикасы јох, јарадычы фәалијјәтдашлыг педагокикасы олмалыдыр (сәһ. 26). Тәдгигатчынын мәктәбдә апардығы експериментләрдән кәлдији нәтичәләр шакирдләри дүшүндүрмәјә истигамәтләндирән, онлары јарадычы өјрәнмәјә сөвг едән методикаја Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин јијәләнмәләринин нечә бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрир. Професор Б. Әһмәдовун башга јазыларында олдуғу кими, бу әсәриндә дә охучуну мүбаһисәјә дә'вәт едән мүлаһизәләр вар.

Синтаксисин тәдриси бүтүн дөврләрдә Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәсиндә мүәјјән чәтинликләр јарадан, суаллар доғуран проблемләрлә бағлы олмушдур. **Мәрһум професор М. Һәсәновун** орта мәктәбләрин синтаксис курсуну әһатә едән «Азәрбајчан дили» (VII—VIII синифләр үчүн, мүәллифләр Т. Казымов вә Ј. Сејидов) дәрслији һаггында мүлаһизәләри, фикримизчә, проблемә мүәјјән дәрәчәдә ајдынлыг кәтирә-

чәк, мүәллимләримизә көмәк көстәрәчәкдир.

Мәктәбдә тә'лим ишинин дүзкүн тәшкили, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин сәмәрәли тәдриси бу фәнн үзрә програмын хүсусијјәтләрини билмәкдән чох асылыдыр. Педагожи елмләр намизәди Ә. Аббасовун китабдакы **«Азәрбајчан дилиндән јени програмын хүсусијјәтләри»** адлы јазысы мәһз бу мәсәләјә һәср олунуб. Ә. Аббасов һазырда тәтбиг олунан Азәрбајчан дили програмынын әввәлкиләрдән фәргини әтрафлы изаһ едир. О јазыр: «Мүсаһибәләр, сорғулар јени програмын башлыча тәләбләри онун мәзмун вә структурундакы дәјишикликләр барәсиндә, хүсусилә рабитәли нитгин инкишафы үзрә мүәјјәнләшдирилмиш мәзмун параметрләри, көрүләчәк ишләрин әһатә даирәси илә әлагәдар мүәллимләримизин ајдын тәсәввүрләринин олмадығыны ашкара чыхармышдыр» (сәһ. 47).

Үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили үзрә тәдрис програмынын там өјрәнилмәмәсиндән мејдана чыхан гүсурлары арадан галдырмаг мәгсәдини әсас көтүрән мүәллиф програмы мәһз бу чәһәтдән тәһлил едир. һәм дә јахшы һалдыр ки, тәкчә тәһлил етмир, бу програмла ишин истигамәтләрини, хүсусијјәтләрини, вәзифәләрини дә верир.

«X—XI синифләрдә үслубијјатын тәдрисинә даир» (педагожи елмләр намизәди Ч. Әлијева), «Синтаксисин тәдрисиндә лингвистик експеримент пријомунун чевирмә нөвүндән истифадә» (педагожи елмләр намизәди Һ. Абдуллајева), «VII—VIII синифләрдә синтаксис тә'лиминин лингвистик проблемләри» (педагожи елмләр намизәди А. Һачыјев) вә «Зәрф һаггында анлајышын формалашдырылмасына даир» (елми ишчи В. Чәфәрова) адлы мәгаләләр дә дилимизин өјрәдилмәсиндә гаршыја чыхан чәтинликләрин арадан галдырылмасына көмәк бахымындан диггәти чәлб едир. Јахшы чәһәтдир ки, китабда тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәси мәсәләләри дә јаддан чыхмамыш вә габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәсиндән алынан фактлар әсасында «Азәрбајчан дили» журналынын әһәмијјәтиндән бәһс едән мәгалә (педагожи елмләр намизәди С. Аббасова) чап едиләрәк бу саһәдә чалышан мүтәхәссисләрин истифадәсинә верилмишдир.

Китабын икинчи һиссәси «Әдәбијјатын тәдриси проблемләри» (сәһ. 102—197) адланыр. Бу һиссә әдәбијјатын тәдриси саһәсиндә көркәмли алим, профессор Ш. Микајыловун «Әдәбијјат курсунда нәзәри анлајышларын јери» адлы мәгалә илә башлајыр. Көрүндүјү кими, мүәллиф гаршыја орта мәктәбләрдә һәмишә чәтинликләр јаратмыш, суаллар доғурмуш бир проблемә ајдынлыг кәтирмәк, мүасир дөврдә әдәбијјат курсунда нәзәри мәсәләләрин јерини ачмаг кими фајдалы бир вәзифә гојмуш вә бунун өһдәсиндән лазымынча кәлмишдир. Ш. Микајылов көстәрир ки, «әдәбијјат нәзәријјәси анлајышлары шакирдләрин әдәби билијинин әсасыны тәшкил едир» (сәһ. 103). Ашағы синифләрдә нәзәри мәсәләләрин өјрәдилмәсиндә шакирдләрин мәтн үзәриндә мүшаһидәсинин тәшкилини әсас јоллардан бири кими шәрһ едән мүәллиф, иш просесиндә көзләнилмәси зәрури олан методик тәләбләри дә көстәрир. Мәгаләдә ирәли сүрүлән идејаларын, тәвсијәләрин мәктәбдә сынагдан чыхарылмасы онларын елми чәһәтдән санбаллылығыны сүбут едир (сәһ. 110; 111; 112 вә с.).

«Бәдии әсәр үзәриндә ишин әсас истигамәтләри» (профессор Ш. Микајылов вә педагожи елмләр намизәди Ш. Шәмијева) мәгаләси дә мәктәбләрдә бу саһәдә фәалијјәтин дүзкүн гурулмасы бахымындан марагльдыр. Бурада сөзләрин мә'насынын изаһы, бәдии әсәрин идеја мәзмуну үзәриндә иш кими мәсәләләр конкрет нүмунәләр вә методик тәләбләр әсасында әтрафлы изаһ олунур.

Педагожи елмләр намизәди А. Бәкированын ајры-ајры дөврләрин әдәби хүласәсинин өјрәдилмәсиндән вә јазылы әдәбијјат нүмунәләри үзәриндә ишин халг јарадычылығы илә әлагәләндирилмәси кими актуал мәсәләләрдән бәһс едән мәгаләләринин әдәбијјат мүәллимләринә көмәк көстәрәчәји шүбһәсиздир. Мүәллиф

мүхтәлиф дөврләрин әдәби материалларынын өјрәдилмәси јолларыны (хүласә шәклиндә; очерк шәклиндә; синифдәнхарич оху јолу илә; мүстәгил мүталиә јолу илә) көстәрир вә бу јолларын һәр бириндән даһа сәмәрәли истифадәнин хүсусијјәтләрини ујғун мисаллар әсасында ачыр. Јазылы әдәбијјат нүмунәләри үзрә ишдә шифаһи халг јарадычылығындан истифадә, бунларын јери, имканлары, бу имканларын чәдвәлләрдә өз әксини тапмасы кими практик фајдалы чәһәтләр дә диггәти чәлб едир.

Баш елми ишчи П. Әлијев «Поетиканын тәдриси мәсәләләри» адлы мәгаләсиндә проблемә орижинал јанашма методу сечиб: мүәллиф мүхтәлиф синифләр үчүн «мәрамына, тәртиб принсипләринә көрә бир-бириндән фәргләнән дәрсликләри» (сәһ. 159) мөвзу бахымындан тәһлил едир, онларда верилән ше'р нүмунәләрини һәм кәмијјәт, һәм дә кејфијјәт көстәричиләринә көрә арашдырыр. Бу, мүәллифә өз мүлаһизәләрини даһа тутарлы шәкилдә әсасландырмаға вә онлары практик фајдалылыг истигамәтинә јөнәтмәјә имкан верир. Поетик әсәрин өјрәдилмәсинә һәср олунмуш дәрсләрин гурулмасы үзрә фикирләр дә инандырычыдыр. Онларын һәр бири елмә, мәктәбдән алынан фактлара әсасланыр вә мүасир методик бахышлар кими мүәллимләрә тәклиф олунур. Ислам дәјәрләринин поетикада әкси вә бунларын шакирдләрә өјрәдилмәси мәсәләләри илә бағлы фикирләр дә мүасир дөврүн мәктәб гаршысында гојдуғу тәләбләр бахымындан гијмәтли һесаб едилә биләр.

Әдәбијјатдан тә'лим материалларынын сечилмәси — бу, һәмишә актуал бир проблем кими, һәм методистләри, һәм дә әдәбијјатшүнаслары дүшүндүрмүшдүр. Педагожи елмләр намизәди **Б. Әлијеванын** китабдакы јазысы бу мәсәләнин елми-методик һәллинә көмәк көстәрир. Мәгаләдә һеч бир елмә әсасланмадан, субјектив мүлаһизәләрә ујараг әдәби материалларын сечилмәсинин мәктәбә вә мәктәблиләрә вурдуғу зијан конкрет нүмунәләрлә көстәрилир. Фикримизчә, бу материалларын сечилмәсинә верилән педагожи-психоложи тәләбләр һәмин саһәдәки ишин дүзкүн, гәрәзсиз тәшкилинә көмәк едә биләр.

Әдәбијјат сөз сәнәтидир. Сөз инсан руһуну чилалајан васитәдир. Вә сөзүн гүдрәти әдәбијјат тәдрисиндә милли дәјәрләрдән истифадә едәндә даһа да артыр. Бәс бу милли дәјәрләр һансылардыр? Әдәбијјат дәрсләриндә онлардан нечә, һансы мәгамларда истифадә едилмәлидир? Бу истифадә мүәллимә, онун дәрс дедији шакирдләрә, тә'лимин нәтичәсинә нечә тә'сир едир? Танынмыш алим, педагожи елмләр намизәди, баш елми ишчи **А. Бабајевин** һаггында сөһбәт кедән китабда чап олунмуш «Әдәбијјат тәдрисиндә милли дәјәрләрдән истифадә» адлы мәгаләсиндә бу суаллара чаваб тапмаг мүмкүндүр.

Инанырыг ки, бу јазыда верилән мә'луматларла гане олмајан, јенилијә чан атан мүәллимләримиз «Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси проблемләри» китабыны әлдә етмәклә өз ишләрини даһа јахшы гурмаға көмәк көстәрән бир вәсаит газаначаглар.

О. АББАСОВ,
педагожи елмләр намизәди.

ОРТА ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—XI СИНИФЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Журналымызын өтән сајларында Азәрбајҹан дилиндән тәхмини планлашдырма нүмунәләри чап едилмишдир. Бу, мүәллимләр тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмышдыр. Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан дили кими, әдәбијјатдан да тә'лимин јени мәзмуну һазырланмыш вә она ујғун јарадылмыш тәдрис програмлары, дәрсликләр истифадәјә верилмишдир. Шүбһәсиз, бу мәзмунла иш тәдрисин мүхтәлиф саһәләриндә, о ҹүмләдән програм материалларынын планлашдырылмасында мүәјјән чәтинликләр јарадыр. Редаксијамыза мүәллимләримизин чохсајлы мүраҹиәтләри дә әдәбијјатдан програм материалларынын тәхмини бөлкүсүнә еһтијаҹ олдуғуну көстәрир.

Јазыланлар нәзәрә алынараг бу сајымыздан башлајараг изаһлы тәхмини планлашдырма нүмунәләринин чапына башлајырыг. Планлашдырма материалларыны педагожи елмләр доктору, профессор Ш. МИКАЈЫЛОВ вә педагожи елмләр намизәди, баш елми ишчи А. БӘКИРОВА һазырламышлар.

Сон програм вә дәрсликләр әсасында һазырланмыш планлашдырма тәхминидир вә төвсијә характери дашыјыр. Мүәллимләрин она јарадыҹы јанашмалары арзу олунур.

V СИНИФ I РҮБ (28 СААТ)

1-ҹи дәрс. Кириш. Шифаһи халг әдәбијјатынын јаранмасы.

Шифаһи халг әдәбијјаты илә јазылы әдәбијјатын мүгајисәли фәрги. Ашыг јарадыҹылығынын әсас хүсусијјәтләринин чатдырылмасы.

2-ҹи дәрс. Лајлалар.

Лајлаларын бешик башында охунмасы. Лајлаларда валидејн мәһәббәти, үмиди, инамынын тәрәннүмү. Лајлаларын бајатылардан фәрги.

3-ҹү дәрс. Назламалар.

Назламаларда ананын көрпәсини әзизләмәси. Назламаларын лајлалардан һәм мә'наҹа, һәм дә формаҹа фәргләнмәси.

4—5-ҹи дәрсләр. Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл» һекајәсинин охусу вә мәзмуну үзәриндә иш.

Һекајәнин бир нечә шакирд тәрәфиндән охуја верилән тәләбләр көзләнилмәклә ифадәли охусу. Һекајәдә гысы тәсвир едән деталларын шакирдләрин нәзәринә чатдырылмасы. Ана мәһәббәти, онун бөјүклүјү, фәдакарлығы. Баласынын донмамасы үчүн ҹаныны гурбан вермәси.

6-ҹы дәрс. Ағылар.

Ағыларын јас мәрасимләриндә ифа олунмасы. Ағыларда гәм, кәдәр, гүссәнин габарыг шәкилдә верилмәси. Ағыларын формаҹа бајатылара охшамасы, мәзмунҹа фәргләнмәси.

7-ҹи дәрс. Мәммәд Аразын «Мүһарибә олмаса» ше'ри.

Ше'рдә инсан һиссләринин бәдии ифадәси, сүлһ вә әмин-аманлыг арзусу. Мүһарибәјә нифрәт мотивләри.

8—9-ҹу дәрсләр. «Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси» бојунун охусу.

Бојун ифадәли шәкилдә охунмасы. Чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы. Басатын оғуз елинин гәһрәманы кими тәгдим едилмәси.

10—11-ҹи дәрсләр. «Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси» бојунун мәзмуну вә тәһлили.

Бојун мәзмуну үзәриндә иш апарылмасы. «Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбајҹан халг јарадыҹылығынын гәдим абидәси кими. Әсәрдә вәтәнпәрвәрлик мотивләри. Басат оғуз елинин гәһрәманы кими. Тәпәкөзүн ел ичиндән говулмасы.

12-ҹи дәрс. Алгышлар.

Алгышлар шифаһи халг әдәбијјатынын бир нөвү кими. Алгышларда инсанын ишинә, әмәлинә көрә өјүлмәси, тә'рифләнмәси, дуа едилмәси.

13-ҹү дәрс. Гарғышлар.

Гарғышларда халгын дүшмәнә нифрәтинин билдирилмәси. Дәдә Горгуд гарғышларынын јада салынмасы.

14-ҹү дәрс. С. Рүстәмин «Дүз-чөрәк» ше'ри.

Ше'р һаггында мә'луматын верилмәси. Әсәрдә ағсаггал өјүдү. Доғручулуғун, дүзлүјүн, әмәјә мәһәббәт һиссинин тәблиғи.

15—16-ҹы дәрсләр. Аталар сөзләри вә мәсәлләр.

Аталар сөзләри вә мәсәлләрдә әмәјин, зәһмәтин ролу. Халгын зәнкин һәјат тәҹрүбәсинин, һәјат һәгигәтләринин әкси, тәрбијәви әһәмијјәти. Онларын мүгајисәли шәкилдә изаһы.

17—18-ҹи дәрсләр. Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл» һекајәси һаггында фикирләрим» мөвзусунда јохлама инша.

Инша јазыда ана мәһәббәтинин, ана мүгәддәслијинин тәсвирини верән деталларын јада салынмасы. Кәшфијјатчыларын һуманизмини хатырладан бәдии парчаларын јазыда әкси. Мүһарибәјә нифрәт һиссинин ифадәси.

19-ҹу дәрс. «Једди нар чубуғу» һекајәсинин охусу вә мәзмуну үзрә иш.

Әсәрин ифадәли охусу. Гардашларын гүҹүнүн онларын бирлијиндә олмасынын хатырладылмасы.

20—21-ҹи дәрсләр. Тапмаҹалар.

Тапмаҹа шифаһи халг јарадыҹылығынын гәдим жанры кими. Тапмаҹа ағлын итилијинә көмәк көстәрән бир васитә кими. Тапмаҹаларда фикрин үстүөртүлү шәкилдә верилмәси. Тапмаҹаларын гурулушу вә әһәмијјәти. Халг һикмәтләринин шифаһи халг әдәбијјатынын бу жанрында ифадәси.

22-ҹи дәрс. «Сеһирли сүнбүл» нағыл-һекајәсинин охусу вә мәзмуну үзрә иш.

Нағыл-һекајәнин ифадәли охусу апарылыр. Оғуз ушагларынын зәһмәтсевәрлији, торпаға вурғунлуғу шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Сеһрли сүнбүлүн оғуз нәслини аҹлыгдан хилас етмәси вә онун мүгәддәслији шакирдләрә хатырладылыр.

23-ҹү дәрс. «Әли һаггында әфсанә» әсәринин охусу вә мәзмуну.

Әсәрин ифадәли охунмасы. Касыб кишинин Әлинин јанына кәлмә сәбәбләри шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. Кор дәрвишә Әлинин һуманизми, хејирхаһлығы вә инсанпәрвәрлијини хатырладан деталларын верилмәси.

24—25-ҹи дәрсләр. «Ағ күл вә гызылкүл» әсәринин охусу вә мәзмуну үзәриндә иш.

Нағылын хүсусијјәтләри һаггында ифадәли оху заманы мә'лумат верилир. Ајынын хәзинәсини хилас етмәси. Ағ күл вә гызылкүлүн хошбәхтлијә чатмасы. Ананын севинҹи. Хејрин шәрә галиб кәлмәси.

26-чы дәрс. «Бостанчы вә Шаһ Аббас» нағылынын охусу вә мәзмуну үзәриндә иш.

Бостанчынын шаһа сәхавәти, сөзүндә доғручулуғу. Шаһ Аббасын әлиачыглығыны көстәрән деталларын чатдырылмасы. Аллаһверди вәзирин ағылсызлығы.

27—28-ҹи дәрсләр. Синифдәнхариҹ охунун јекунлашдырылмасы.

Рүб әрзиндә охунмуш әсәрләрин мүзакирә едиләрәк јекунлашдырылмасы.

II РҮБ (21 СААТ)

1-ҹи дәрс. «Мәликмәммәд» нағылынын охусу.

Нағылларын әсас хүсусијјәтләринин шакирдләрин нәзәринә чатдырылмасы, нөвләри һаггында мә'луматын верилмәси. Нағылын ифадәли охусунун тәшкили.

2—3-ҹү дәрсләр. «Мәликмәммәд» нағылынын мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Нағыллар халг фантазијасынын мәһсулу кими. Алма ағаҹынын һикмәти нәзәрә чатдырылыр. Мәликмәммәд дивә галиб кәлир. Пахыл гардашларын хәјанәти.

4—5-ҹи дәрсләр. «Көјчәк Фатма» нағылынын охусу.

Нағыл һаггында верилмиш биликләр мөһкәмләндирилир. Нағылын әввәлдән ахыра гәдәр ифадәли охусу тәшкил едилир. Шакирдләрин нағылын мәзмунуну өјрәнмәләринә сә'ј көстәрилир.

6—7—8—9-чу дәрсләр. «Көјчәк Фатма» нағылынын мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Нағылда фантастик һадисәләрин тәсвирини верән деталлар хатырладылыр. Јетим Фатмәнын фачиәси шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Шакирдләрлә әсәрин тәһлили үзрә мүсаһибә апарылыр. Гоча гарынын һәр ики Фатмаја мүнасибәти ајдынлашдырылыр.

10—11-чи дәрсләр. Бајатыларын охусу вә әзбәр өјрәнилмәси үзрә иш.

Бајатыларын лирик жанрын бир нүмунәси олдуғу шакирдләрә чатдырылыр. Бајатыларда әсас фикрин ифадә олунмасы, гафијә гурулушу, онларын әзбәр өјрәнилмәси үчүн ифадәли охунун тәшкил едилмәси.

12-чи дәрс. Бајатыларын мәзмуну вә идејасы үзрә иш.

Бајатыларда мөвзу вә мәзмун рәнкарәнклијинин шакирдләрә өјрәдилмәси. Бајатылар халгын — инсанларын һисс, һәјәчанынын мәһсулу кими. Бајатыларда Вәтәнә, торпаға ел мәһәббәтинин тәрәннүмү.

13-чү дәрс. Мир Чәлалын «Итә атарам, јада сатмарам» әсәринин охусу.

М. Чәлалын һәјаты һаггында мә'луматын верилмәси. Әсәрин ајры-ајры шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охусунун тәшкили. Бә'зи фикирләрин изаһы.

14-чү дәрс. Мир Чәлалын «Итә атарам, јада сатмарам» әсәринин мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Әсәрдә Азәрбајчан халгынын јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризәдә гәләбәјә олан мөһкәм инамы шакирдләрә чатдырылыр. Ананын арзу вә истәклә тохудуғу «Јусиф вә Зүлејха» халчасыны сатмамасы, «Итә атарам, јада сатмарам» ифадәси шакирдләрә ачыгланыр. Әсәрдә зүлмә вә һагсызлыға гаршы мүбаризәнин бәдии тәсвири.

15—16-чы дәрсләр. Мир Чәлалын «Итә атарам, јада сатмарам» әсәри һаггында фикирләрим» мөвзусунда јохлама инша.

Әсәрдә вәтәнпәрвәр, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрә малик, гүрурлу ана — Сона образы мүхтәлиф деталларла ачылыр. Ананын арзу вә истәјинин нәтичәси олан халчаны сатмамасы сәбәби арашдырылыр. «Итә атарам, јада сатмарам» фикринә мүнасибәт билдирилир.

17-чи дәрс. «Һераклын өлүләр сәлтәнәтинә енмәси вә Керберә галиб кәлмәси» әсәринин охусу вә мәзмуну үзрә иш.

Әсәр шакирдләр тәрәфиндән ифадәли шәкилдә охунур. Мәзмун үзәриндә иш апарылыр. Һераклын өлүләр өлкәсинә көндәрилмәсини, Кербери тапмаг үчүн јола чыхмасы, ону ишыглы дүнјаја апармасыны хатырладан деталлар нәзәрә чатдырылыр. Һераклын гәһрәманлығы, чәтинликдән горхмамасы тәһлил едилир.

18—19-чу дәрсләр. «Оғуз хан» әсатиринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш.

Әсатир шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охунур. Әсатир һаггында мә'лумат верилир. Оғуз ханын Дәмиргапыја кәлмәси, гапынын оғуз ханын үзүнә ачылмасы, Күлтәкинлә Иран шаһы арасында баш верән һадисәләр һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир вә тәһлил апарылыр.

20—21-чи дәрсләр. Синифдәнхаричи охунун јекунлашдырылмасы.

Рүб әрзиндә охунмуш әсәрләрин мүзакирә едиләрәк јекунлашдырылыр.

III РУБ (29 СААТ)

1-чи дәрс. «Көјәрчин» әфсанәсинин охусу вә мәзмуну үзәриндә иш.

Әфсанә шифаһи халг әдәбијјатынын гәдим жанрларындан бири кими. «Көјәрчин сулһ рәмзидир» ифадәсинин изаһы. Падшаһлар дөјүшдән имтина едирләр. Әдаләтсиз мүһарибәләрә мүнасибәт билдирилир. Мәзмун үзәриндә иш апарылыр вә тәһлил едилир.

2-чи дәрс. «Араз чајы» рәвајәтинин охусу вә мәзмуну үзәриндә иш.

Фолклорун епик нөвләриндән олан рәвајәт һаггында мә'лумат ве-

рилир. Араз чајынын адынын јаранмасы һаггында биликләр јада салыныр. Марала әзијјәт верән варлы оғлунун һәрәкәтләри тәһлил олунур вә агибәти хатырладылыр. Рәвајәтдә халгымызын мә'нәви-әхлаги дәјәрләринин ифадәси.

3—4-чү дәрсләр. «Хачә Нәсирәддин Туси вә бостанчы» рәвајәтинин охусу.

Әсәрдә халгын бөјүклүјү, мүдриклији идејасы. «Гоча, башын јахшы башдыр, һејф ки, гарпыза ишләмишдир» фикринин ачыгланмасы.

5—6—7-чи дәрсләр. Нәғмәләрин охусу, әзбәр өјрәнилмәси, мәзмуну вә идејасы үзәриндә иш.

Нәғмәләр шифаһи халг әдәбијјатынын нүмунәләриндән бири кими хатырладылыр. Нәғмәләрин јарандығы гејд олунур. Јадда галмасы, әзбәр өјрәнилмәси үчүн ифадәли охусу тәшкил едилир. Идејасы үзәриндә иш апарылыр.

8-чи дәрс. Микајыл Мүшфигин «Јағыш» ше'ри.

Мүшфигин һәјаты һаггында јығчам мә'лумат верилир. Ше'рин ифадәли охусу тәшкил едилир. Тәбиәт һадисәләринин тәсвирини верән деталлар хатырладылыр.

9-чу дәрс. «Галмышам». Мәишәт, мәрасим нәғмәләри.

Мәишәт, мәрасим нәғмәләри һаггында мә'лумат верилир. Ше'рдә тој адәтләрини әкс етдирән деталлар охунур вә әзбәрләнир.

10-чу дәрс. «Молла вә алим» ләтифәсинин охусу вә мәзмуну.

Ләтифәләр шифаһи халг јарадычылығынын мәһсулу кими өјрәдилир. Ләтифәләрдә јығчамлыг вә конкретлик әсас көтүрүлүр. Әчнәби алимлә Молла Нәсрәддинин сөһбәти хатырладылыр.

11-чи дәрс. «Бәрәкаллаһ устадына» ләтифәсинин охусу вә мәзмуну үзәриндә иш.

Ләтифәләр јумор характери дашыјыр, халг мүдриклијини ифадә едир. Ләтифәләрдә нәсиһәтамиз фикирләр верилир. Керилик, авамлыг тәнгид олунур.

12—13-чү дәрсләр. «Һады иди, Буду иди, бир дә мән» әсәринин охусу вә тәһлили үзрә иш.

Гаравәллиләр һаггында мә'лумат верилир. Гаравәлли бәдии әдәбијјатын епик нөвү кими тәгдим едилир. Һәчмчә јығчамлығы, сатириклији, јумористлик характер дашымасы, мәзәли мәзмуна малик олдуғу шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр.

14—15-чи дәрсләр. «Коса-коса» халг тамашасынын мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Дәрин ичтимаи мә'на дашыјан тамаша һаггында мә'лумат верилир. Мүфтәхорларын, лоғваларын күлүш јолу илә тәнгиди. Баһарла гышын үзләшдирилмәси. Јазын гыша галиб кәлмәси.

16—17-чи дәрсләр. «Чилләләр» нағыл-һекајәси үзрә иш.

Нағыл-һекајәнин охусу тәшкил едилир. Чилләләр барәдә мүгајисәли шәкилдә ајры-ајрылыгда мә'лумат верилир. Кичик чилләнин вә бөјүк чилләнин әламәтләри садаланыр. Кичик чилләдә мәрасимләрин кечирилмәсиндән данышылыр. Боз ајын хүсусијјәтләри хатырладылыр.

18—19-чу дәрсләр. Новруз адәтләри үзрә иш.

Новруз адәтләринин нәдән ибарәт олмасы хатырладылыр. Новрузун гаршыланмасыны јада салан деталлар шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Чәршәнбәдә ајинләрин верилмәси.

20—21-чи дәрсләр. Әләға Күрчајлынын «Кәл, баһарым, кәл» ше'ринин охусу вә тәһлили.

Әләға Күрчаілы һаггында јығчам мә'луматын верилмәси. Ше'рин ифадәли охусунун тәшкил едилмәси. Новрузун, баһарын кәлишинин тәсвирини верән фикирләрин тәһлили.

22-чи дәрс. «Танры нијә көјдә јашајыр!» әфсанәсинин охусу вә мәзмуну.

Шифаһи халг әдәбијјатынын бир нөвү олан әфсанә һаггында билијин верилмәси. Камону бәдхаһ инсанларын мүчәссәмәси кими. Нјанбинин бәдхаһ инсанлардан гуртулмасы үчүн көјә чәкилмәси.

23—24-чу дәрсләр. Әләға Күрчајлынын «Кәл, баһарым, кәл» ше'ри һаггында фикирләрим» мөвзусунда јохлама инша.

Инша јазыда илин фәсилләри һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәсинә фикир верилир. Јазын кәлишинә севинән инсанларын бајрамда сәмәни јетишдирмәси, тәмизлик

ишләри апармаларыны јада салан деталлар хатырладылыр. Адәт вә ән'әнәләримизин давам етдирилмәсинә диггәт јөнәлдилир.

25-чи дәрс. «Атанын үч мәсләһәти» нағылынын охусу вә мәзмуну үзрә иш.

Нағыл һаггында верилмиш биликләрин мөһкәмләндирилмәси. Мүдрик атанын оғланларына нәсиһәти. Әсәрдә әмәјин һәр шејдән үстүн тутулмасы, кичик гардашын ата нәсиһәтинә мүнасибәти. Бөјүк гардашын нәсиһәтләрдән чыхардығы нәтичә.

26-чы дәрс. Һолаварлар.

Һолаварлар әмәк нәғмәләринин бир нөвү кими. Ритмә, аһәнкә ујғун, иш просесиндә јаранмыш нәғмәләр.

27-чи дәрс. М. Ә. Сабирин «Чүтчү» ше'ри.

Ше'рин ифадәли охусу. Чүтчү зәһмәтинин нәтичәси. Әмәјә, зәһмәтә рәғбәтин ифадәси.

28—29-чу дәрсләр. Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.

Руб әрзиндә охунмуш әсәрләрин музакирә едиләрәк јекунлашдырылмасы.

IV РУБ (24 СААТ)

1-чи дәрс. Сајачы сөзләр.

Сајачы сөзләрин јаранма тарихинин гәдимлијинин јада салынмасы. Гојунчулугла, малдарлыгла әлагәдар јаранмыш нәғмәләрдә зәһмәтин гијмәтләндирилмәси. Сајачы сөзләрин һолаварларла мүгајисәдә өјрәнилмәси.

2-чи дәрс. А. Шаигин «Көч» һекајәсинин охусу.

Һекајә епик нөвүн бир жанры кими. Һекајә һаггында верилмиш биликләрин мөһкәмләндирилмәси. Һекајәнин ифадәли охусунун тәшкили.

3—4-чү дәрсләр. А. Шаигин «Көч» һекајәсинин мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Һекајәнин мәзмунунун дәриндән мәнимсәнилмәсинә көмәк көстәрән деталларын јада салынмасы. Доғма Азәрбајчанымызын көзәлликләрини тәсвирини верән анларын хатырладылмасы. Көч мәрасиминин бәдии ифадәси. Кәрим бабанын ширин сөһбәтләринин јада салынмасы. Кәрим баба вә пәләнк ову.

5—6-чы дәрсләр. А. Сәһһәтин «Јај сәһәри» ше'ринин охусу вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: епитет һаггында мә'лумат.

Ше'р һаггында верилмиш биликләр мөһкәмләндирилир. Ше'рин ифадәли охусу тәшкил едилир. Јај сәһәринин, тәбиәт тәсвиринин вә јајлаг һәјатынын тәсвири верилир. Епитет һаггында биликләр дәринләшдирилир.

7—8—9-чу дәрсләр. М. Рзагулузадәнин «Бабәкин анды» һекајәсинин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Һекајәнин ифадәли охусу. Дәрдли ананын өз истәјини оғлуна билдирмәси. Бабәкин инадкарлығы, инсан кими јашамаг истәји, Вәтәнә олан мәһәббәти шакирдләрә чатдырылыр. Бабәкин анды.

10—11-чи дәрсләр. М. Рзагулузадәнин «Бабәкин анды» һекајәси һаггында фикирләрим» мөвзусунда јохлама инша.

Инша јазыда шакирдләр азадлыг уғрунда кедән мубаризәни тәсвир едир, бу күнүмүзлә әлагәләндирир, Бабәки халг гәһрәманы кими үмумиләшдирирләр.

12—13-чү дәрсләр. «Гурд, түлкү вә шир», «Түлкү илә пәләнк», «Түлкү вә кәклик» тәмсилләринин мәзмуну үзәриндә иш.

Тәмсил һаггында мә'лумат верилир. Тәмсилләрдә инсана хас олан хүсусијјәтләр һејванларын үзәринә көчүрүлүр. Әхлаги фикирләр тәблиғ олунур.

14—15-чи дәрсләр. «Короғлу» дастанындан «Алы киши» голунун охусу вә мәзмуну үзәриндә иш.

Дастан һаггында мә'луматын верилмәси. Бәјләрин, ханларын зүлмкарлығы, нанкорлуғу. Голда Короғлунун мубаризәси, гәһрәманлығыны әкс етдирән амилләрин хатырладылмасы.

16—17-чи дәрсләр. «Дурна тели» голунун охусу вә мәзмуну үзәриндә иш.

Голун ифадәли охусу тәшкил едилир. Дәлиләрин Бағдада дурна тели кәтирмәјә кетмәси. Онларын муһасирәјә алынмасы. Короғлу илә Мустафа бәј сурәтләринин мүгајисәли тәһлили вә мүкалимәси.

18—19—20-чи дәрсләр. «Гыратын тә'рифи» вә «Һојду, дәлиләрим» ше'рләринин охусу вә тәһлили.

Ше'рләрин ифадәли охусунун тәшкили. Онларын саз үстүндә ифасы, Короғлунун Гыраты тә'рифләмәси вә она вердији јүксәк гијмәтин шакирдләрә чатдырылмасы. Короғлунун силаһ јолдашларына — дәлиләрә мүнасибәтинин ше'рдә ифадәси, онлары мубаризәјә руһландырмасы.

22—22-чи дәрсләр. Һ. Х. Андерсенин «Дүјмәчик» әсәринин охусу вә мәзмуну үзәриндә иш.

Әсәрин охусу тәшкил едилир. Гурбағаларын Дүјмәчик гыза мүнасибәти ајдынлашдырылыр. Јарпағын үстүндә олан Дүјмәчијин гурбағадан узаглашмасы вә нәһајәт, Дүјмәчијин гарангушу өлүмдән хилас етмәси шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр вә тәһлил едилир.

23—24-чү дәрсләр. Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.

Руб әрзиндә охунмуш әсәрләрин музакирәси вә јекунлашдырылмасы.

(Арды вар)

«ЕРМӘНИСТАНДА АЗӘРБАЈЧАН МӘНШӘЛИ ТОПОНИМЛӘРИН ИЗАҺЛЫ ЛУҒӘТИ»

Академик Будаг Будагов вә тарих елмләри доктору Гијасәддин Гејбуллајевин биркә јаздыглары «Ермәнистанда Азәрбајчан мәншәли топонимләрин изаһлы луғәти» чапдан чыхмышдыр.

Китабын илк сәһифәләриндә Азәрбајчан президенти Һејдәр Әлијевин «1948 — 1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасијасы һаггында» фәрманы верилмишдир. Луғәтин биринчи һиссәсиндә азәрбајчанлыларын Ермәнистандан — гәдим оғуз елиндән зорла чыхарылмасы һаггында әтрафлы мә'лумат верилир.

Китабын икинчи һиссәсиндә Ермәнистандакы чоғрафи адларымыздан бәһс олунур. Һәмин адларын бөјүк әксәријјәтини кәнд, гәсәбә, шәһәр, дағ, чај, көл адлары тәшкил едир. Чоғрафи адлар, топонимләр бир даһа сүбут едир ки, һәмин әразиләр һалалча Азәрбајчан торпагларыдыр. Китабын марағлы чәһәтләриндән бири дә бундан ибарәтдир ки, Ермәнистан әразисиндә 1588-чи илдән 1988-чи илә гәдәр мөвчуд олан топонимләрин изаһлы луғәти верилир. Луғәтин мәтниндән мә'лум олур ки, бу әразидә түрк мәншәли тајфалар һәлә ерамыздан әввәл биринчи миниилликдә јашамагла әһалинин әксәријјәтини тәшкил етмишләр. Ермәниләр индики Ермәнистанда јығчам һалда 1806 — 1828-чи илләрдән сонра мәскунлашмышлар.

Белә гијмәтли тәдгигат әсәринин мејдана кәлмәси севиндиричи һалдыр вә һеч шубһәсиз ки, республикамызын ичтимаи-сијаси һәјатында мүһүм һадисәдир. Китабдан јалныз али вә орта мәктәб мүәллимләри дејил, тәдгигатчылар, аспирант вә тәләбәләр, бир сөзлә, бүтүн зијалылар фајдалана биләрләр

БУ САЈЫМЫЗДА

ДӨВЛӘТ РӘМЗЛӘРИ

Ә. Гулијев — Азәрбајҹан Республикасынын дөвләт бајрагы 2

МЕТОДИКА ВӘ ИШ ТӘҸРҮБӘСИ

Бибиханым Оруҹәли гызы — Әдәбијјатдан тә'лимин мәзмунуна даир 13

Р. Ејвазлы — Классик әдәбијјатын өјрәдилмәсиндә гаршыја чыхан чәтинликләр вә онларын арадан галдырылмасы јоллары 16

И. Әфәндијева — Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили дәрсләриндә фолклор нүмунәләринин өјрәдилмәси тәҹрүбәсиндән 21

Е. Магсудов — Һәмһеҹа сөзләрин бә'зи хүсусијјәтләри һаггында 24

Р. Теврузов — Исмин һал шәкилчиләри илә омоним олан шәкилчиләр вә онларын тәдриси һаггында 26

Х. Ибраһимов — Шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик һиссинин ашыланмасы тәҹрүбәсиндән 30

Сәрдар Зејнал — «Фе'л» бәһсинин орта мәктәб дәрсликләриндә тәгдими һаггында бә'зи гејдләр 33

А. Пашајев — Илин ән јахшы мүәллими — Хураман Әлијева 35

Синифдәнхариҹ иш

С. Бағырова — «Вәтән дашы олмајандан олмаз өлкә вәтәндашы» 39

Ислаһат јолларында

А Мәммәдов, О. Аббасов — Јени гијмәт системи: илк аддымлар, нә көстәрир! 43

Дил вә үслуб

Ј. Сејидов — Сәмәд Вургунун поемаларында әлавә сөз вә әлавә ҹүмләләрин үслуби хүсусијјәтләри 46

ЕТИМОЛОЖИ МУЛАҺИЗӘЛӘР

Б. Әһмәдов — Дилин тарихи — елин тарихи 51

НӘЗӘРИ ГЕЈДЛӘР

С. Вәлијев — Јарымчыг ҹүмләнин мәгсәд вә интонасијаја көрә нөвләри 54

ТӘБРИК ЕДИРИК

Ерсин Демирчи — Сабаһкы нәсилләрин мүәллими 56

ТОПОНИМЛӘР ТАРИХИН ДАШ ЈАДДАШЫДЫР

И. Бајрамов — Топонимләрдә јашајан тарихи һәгигәтләр 58

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЈУН

Р. Гулијева, Ә. Ҹавадов — Азәрбајҹан дилинә аид мүкәммәл дәрслик 61

О. Аббасов — Мәктәб үчүн фајдалы әсәр 63

МӘСЛӘҺӘТ

Ш. Микајылов, А. Бәкирова — Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләриндә әдәбијјатдан програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 66

Үнванымыз: Бакы—10, Диларә Әлијева күчәси, 227, 6-чы мәртәбә, отаг 608—611. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Јығылмаға верилмиш: 25.XII.98. Чапа имзаланмыш, 24.II.99. Кағыз форматы 70×108¹/16. Гәзет кағызы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу, учот-нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 7297. Сајы 1200. Журнал Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190.

«Азәрбајҹан» нәшријјатынын мәтбәәси.

Qiymәti 5.000 man.
İndeks 1012